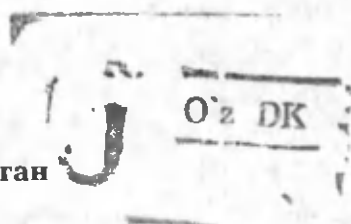

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов – кенгаш раиси
Ўрозбой Абдурахмонов
Эркин Воҳидов
Тўра Мирзаев
Иқбол Мирзо
Минҳожиддин Мирзо
Абдуваҳоб Нурматов

Абдулла Орипов
Тўра Саидов
Сирожиддин Саййид
Йўлдош Солижонов
Хайриддин Султонов
Шарап Уснатдинов
Рустам Қосимов

Бош муҳаррир в.б.	–	Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари	–	Икром Отамурод
Масъул котиб	–	Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири	–	Асад Дилмурод

МУНДАРИЖА

НИГОҲ

Султонмурод Олим. Халқ, мерос ва маънавият3

ШЕЪРИЯТ

Ҳалима Худойбербиева. Чарсиллаган бир ўт ёнар ичимда. Шеърлар9

НАСР

Қамчибек Кенжа. Тошқин. Қисса13

ШЕЪРИЯТ

Ўткир Раҳмат. Қутлуғ кун шарафи. Шеърлар52

НАСР

Нурилло Аббосхон. Шўрқишлоқ. Роман. Охири56

ШЕЪРИЯТ

Чоршамъ. Висолинг соғиниб. Ҳазаллар104

ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ

Наим Каримов, Улуғбек Ҳамдам. Асар юрак қони билан ёзилади. Суҳбат107

ШЕЪРИЯТ

Хуршида. Бахтнинг рангларини кўра бошладим. Шеърлар120

Сирожиддин Рауф. Кўксида ўзликни чўғдек асраган. Шеърлар123

ТАФАККУР МИНТАҚАЛАРИДА

Артур Шопенгауэр. Ҳаёт, инсон, изтироб126

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Хуррам Райимов. Тойчоққинам бирам шўх. Шеърлар138

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Умарали Норматов. Бедорликда ўтган умр.140

НАЗМ БЎСТОНИ

Ойша Турол. Ҳаётимнинг оташидир борлигинг. Шеърлар148

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Отабек Жўрабоев. Лирикада тарих тасвири150

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Малика Ибодуллаева. Кўзларимдан сени ахтарар йўллар. Шеърлар160

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ҳакимжон Каримов. Бугунги насрнинг хусусияти ва тамойиллари162

Муқаддас Тожибоева. «Ҳаёти жовидон миллат»170

Саъдулло Қуронов. Шеъриятда геометрик изланишлар173

ДИЛЛАРДАН-ДИЛЛАРГА

Дилшода Муборакова. Тасвир қирралари178

ЁДНОМА

Шодмон Отабек. Сўнгги дарвеш181

ГУЛҚАЙЧИ

Турсунбой Адашбоев. Пародиялар188

Султонмурод ОЛИМ,
Республика Маънавият тарғибот
маркази раҳбари ўринбосари

ХАЛҚ, МЕРОС ВА МАЪНАВИЯТ

Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ислом КАРИМОВ

Миллий маънавий-маърифий меросимиз таркиби

Истиқлол туфайли, аввало, маънавий эркимизни қўлга киритдик. Эрк тушунчасига эса миллий маънавий-маърифий меросга муносабат ҳам киради. Миллий маънавий-маърифий меросни халқ, унинг вакиллари яратади. Бунда буюк зотларнинг ҳиссаси ҳамиша катта бўлган. Умуман, элимиз орасидан етишиб чиққан улуғларни ва улар яратган маънавий-маърифий меросни шартли равишда бўлса ҳам тўрт сирага ажратиш мумкин:

1. Олимлар яратган мерос.
2. Бадий ижодкорлар яратган мерос.
3. Давлат ва жамоат арбоблари яратган мерос.
4. Азиз – авлиёлар яратган мерос.

Олимлар яратган мерос бундоқ қараганда, шўро замонида ҳам ўрганилган. Бироқ, у замон мафқураси илм аҳлини икки тоифага, яъни, реакцион ва прогрессив га ажратган эди. Ана шу мафкура чиғириғидан ўтганларнигина ўрганардик. Имом ал-Бухорий, Имом Термизий, Маҳмуд Замахшарий, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Мотуридий, Абу Ҳафс Кабир Бухорий сингари алломаларнинг номини ҳатто эшитмаган ҳам эдик.

Истиқлол йилларида номлари саналган зотларнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий мероси тадқиқ қилиниб, асарлари нашр этилди. Айримларининг таваллуд тадбирлари кенг миқёсда нишонланди. Улар шарафига Президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида миллий анъаналар ва замонавийлик уйғунлашиб кетган қанчадан-қанча меъморий обидалар барпо этилди. Бу жойлар чинакамига муқаддас зиёратгоҳларга айланди.

Бадий ижодкорлар яратган меросга шоирлар, ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, бастакорлар яратган асарлар киради. Тўғриси, эски тузум даврида адабиётимиз бир қадар ўрганилди. Лекин яна ўша-ўша гап.

Биринчидан, реакцион деган тамға босилган, айтайлик, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Хўжаназар Хувайдо, Абдурауф Фитрат,

Абдулҳамид Чўлпон ва бошқа яна қанчадан-қанча ижодкорлар ҳаёти ва фаолиятини ёритишга сира рухсат бўлмади.

Иккинчидан, прогрессив деб ўрганилган шоирлар, ёзувчилар ижоди ҳам фақат шўро мафкураси манфаатларидан келиб чиқиб баҳоланди.

Юқорида номлари қайд этилган ижодкорларнинг асарлари халқ қўлига фақат истиқлол туфайлигина тегди. Улар ҳаёти ва ижоди таҳлилига бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилди.

Давлат ва жамоат арбоблари яратган мерос ҳақида гап кетар экан, аввало, шуни айтиш керакки, бу тоифа буюкларимизга синфийлик нуқтаи назаридан қаралиб, батамом қора бўёқлар чаплаб ташланди. Шўролар даврида давлат ва жамоат арбоблари, бой одамларнинг бари, қайси асрда, қандай жамиятда яшагани, миллий тарих ва тараққиётда қандай ўрин тутганидан қатъи назар, ёмонотлиқ қилинди. На Жалолдиддин Мангубердини, на Амир Темурни, на Заҳириддин Бобурни халқни адолат ва тараққиёт сари етаклаган деб тилга олиш мумкин эди.

Энди, ҳар йили уларнинг таваллуд тадбирлари ўтказилади, уларга салобатли ҳайкаллар қўйилди. Халқ бу жасур ва мард улуғлари билан астойдил фахрланадиган бўлди.

Азиз – авлиёлар яратган мерос ҳақида гап кетганда, шўро даврида даҳрийлик, яъни, худосизлик мафкураси учун халқни муқаддас динидан, эътиқодидан, авлиё зотларидан маҳрум қилиш бош мақсад қилиб қўйилганлигини айтиш ўринлидир. Чунки, динга қарши кураш баҳонасида миллатга қарши кураш олиб берилган эди.

Истиқлол даврига келиб эса, Президентимиз Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида қайд этганидек:

“Мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилган...”

Маънавиятимиз ва маърифатимизнинг истиқлолга қадар бўлган даврдаги аянчли аҳволи ва бунинг сабаблари

Бир юз ўттиз йил мобайнида жафокаш халқимиз миллий мустақиллиги ва тарихий давлатчилигини йўқотиб, мустамлака асоратида яшади. Аввал чор Россияси, сўнг эса қизил империянинг беадад зуғумларини кўрди. Чекмаган азоби, кечирмаган уқубати қолмади.

Халқнинг жаҳон тамаддуни (цивилизацияси) равнақиға улкан ҳисса бўлиб қўшилган бағоят бой тарихи топталди. Миллат ўз кечмишидан мосуво қилинди. Халқ ўз тарихи қолиб, ўзгалар тарихини ўрганишга мажбур этилди. Миллий тарих одамларга фақат ва фақат қора бўёқлар чапланган ҳолда ўргатилди. Шу тариқа, сенлар қолоқ, маданиятсиз эдинглар, биз келиб, маданият тарқатдик, биз сенларни одам қилдик, деган иддаога, писандага ҳар лаҳзада дуч бўлдик. Йиллар ўтиб, одамлар шунга кўникиб, бу ғирт ёлғон талқинларга ишониб ҳам қолган эди.

Мустамлакачилик сиёсати халқдан етишиб чиққан тарихий шахсларга муносабатни издан чиқарди, миллатнинг ўз аجدодлари билан фахрланишига, биз шундай улуғ зотларнинг фарзандлари бўламиз, дейишига сира йўл қўймади. Кўп улуғ одамлар номига мағзавалар тўкиб, улар ҳаёти ва фаолиятини истаганча қоралаб кўрсатди, айримлари ҳақида, ҳатто, оғиз очишга имкон бермади.

Тилимиз таҳқирланди. Ҳатто, зўр бериб ҳозирги тилимиз эски ўзбек тилининг бевосита давоми эмас, у батамом янги тил, дея талқин этилди, сўз бойлигимиз камбағаллаштирилиб, тилимизга бўлар-бўлмасга русча-европача сўзлар тиқиштирилаверди. Оқибатда, газета-журнал, радио-

телевидение тили билан табиий халқ тили орасида катта тўсиқ пайдо қилинди. Ўзбек тили хонаки тил, уй-рўзғор тили даражасига тушиб қолди. Рус тилини билганлар кўп имтиёзларга эга бўлди, айрим тоифалар ўз тилимизни билишни маданиятдан орқада қолиш, қолоқлик ҳисоблади. Ўзбек тилида сўзлашмайдиган, ҳатто, бу тилни билмайдиган ўзбеклар тоифаси пайдо этилди.

Ўзбек халқи маънавий-маданий меросдан тўла баҳраманд бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Меросга муносабатда тамоман мустамлакачилар нуқтаи назари ҳукмрон бўлди. Коммунистик мафкура ўз чиғирғидан ўтган асарларнигина ўрганди, уларни ҳам ўз ғаразли мақсадларига мослаб, аксарият хато талқин этди. Мероснинг катта қисмига қўл теккизишга, улар ҳақида оғиз очишга йўл қўймади.

Ўзбек миллий урф-одатлари, халқ аъналарига қарши муттасил кураш уюштирилди. Миллийликни йўқотиш амалда замонавийлик, илғорлик тарзида улуғланди. Халқ ўз ажодлари аъналарини асосида яшашга, лоақал, тўй-маросимларини кўнгилдагидек ўтказиш имконига эга бўлмади. Миллий байрамлар, оилавий маросимлар яшириқча ўтказилар, ҳукмрон сиёсат бундан хабар топса, очиқ-ошкор жазо чоралари кўрар эди.

Коммунистик сиёсат, энг аввало, миллатнинг зиёлиларига қарши ҳужум бошлади. Халқни айнан ақлли, тафаккури кучли вакилларидан жудо қилишни ўзининг асл мақсади янглиғ билди. Инқилоб баҳонасида бойларни синф сифатида йўқотиш шиори остида мамлакатнинг не-не ақлли, кучли, тадбиркор, дунё кўрган одамлари ноҳақ қирғинга дучор этилди.

Таълим-тарбия, ахлоқ-одоб борасида миллий хусусиятлар мутлақо инобатга олинмади, ёшларни ўз миллатидан нафратлاندиган, ўзбек тилидан ор қиладиган этиб тарбиялашга уринилди.

Мустабид, маъмурий-буйруқбозлик тизими одамлар эркини бўғиб, уларда ижодкорлик, бунёдкорлик, интилувчанлик фазилатларини йўқотди, ўзбек халқи онг-шууридан Ватан тушунчасини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилди.

Истиқлол туфайли амалга оширилган улуғвор ишлар

Истиқлол Ўзбекистон олдида мустақил миллий давлат тузиш, эски тузумдан тамоман воз кечиб, янги – бозор иқтисодига асосланган ҳуқуқий демократик жамият барпо этишдек икки муҳим вазифани қўйди.

Тарихга муносабат кескин ўзгариб, бу борада, тамоман янгича муносабат шакллантирилди, ўтмишга халқнинг пойдевори, унинг келажагини таъминлаб берувчи қадрият сифатида қараладиган бўлди. Ўз тарихимизни ўзимиз ўрганишга киришдик. Тарих бугунимиз ва келажагимиз учун чинакам сабоққа айланди. Халқнинг тарихий илдизлари қанча чуқур бўлса, келажаги ҳам шунча буюк бўлади, деган оқилона ақидага амал қилинадиган бўлди. Истиқлол даври тарихини яратишга киришилди. Уч минг йиллик ўзбек давлатчилиги тарихининг ёритилмаган саҳифалари ўқиладиган бўлди.

Тарихий меросга муносабат кескин ўзгарди. Коммунистик мафкура тақиқланган қанчадан-қанча асарлар тадқиқ қилиниб, нашр этилди, улар чинакам халқ мулкига айлантирилди. Бу борадаги ишлар мунтазам равишда давом эттириляпти.

Тарихий шахсларга муносабат ўзгарди. Алишер Навоий (1991), Баҳоуддин Нақшбанд (1993), Мирзо Улуғбек (1994), Амир Темур (1996), Имом ал-Бухорий (1998), Аҳмад ал-Фароғоний (1998)нинг таваллуд саналари жаҳон миқёсида ўтказилди. Бу тантаналар ўзбек халқининг чинакам байрамига айланиб кетди.

Муқаддас динимиз, эътиқод эрки ўзимизга қайтди. “Қуръон” таржимаси, Имом ал-Бухорий саралаган тўрт жилдлик “Ҳадис”лар мажмуи, қанчадан-

қанча диний китоблар босилиб чиқди. Қанчадан-қанча масжидлар қайта обод этилиб, уламолар ихтиёрига топширилди, кўплаб янги масжидлар қурилди, Марказий Осиёдаги энг йирик ибодатгоҳ – Бухоройи шарифдаги Масжиди Калон батамом қайта таъмирланди. 1999 йили Тошкент Ислом университети ташкил этилди, унда замонавий дин мутахассислари тайёрланади. Рамазон, Қурбон ҳайитлари умумхалқ байрами сифатида нишонланадиган бўлди. Ҳаж ва умра зиёратлари учун қулай шароитлар яратилди. Мустақилликнинг ҳар йилида ўртача тўрт мингдан ошиқ мусулмон ҳаж зиёратини адо этяпти.

Тилимиз тамоман янги мавқега кўтарилди. Унинг давлат тили сифатидаги нуфузи ошди. Истиқлол йилларида у муттасил бойиб, такомиллашиб борапти. Ўзбек тилида чиқаётган газеталар, журналлар, китоблар ва бошқа нашрларнинг, радио ва телевидениенинг тили кун сайин сайқалланиб, жило топаётгани, халққа яқинлашаётгани сир эмас.

Таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишга, уни миллий анъаналаримиз ва бугунги илғор замон талабларига жавоб берадиган янги бир поғонага кўтаришга киришилди. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури қабул қилиниб, 1997 йилдан буюн уни ҳаётга татбиқ этиш изчил сурада олиб бориляпти. Истиқлол йилларида талай янги олий таълим муассасалари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, умумтаълим мактаблари ташкил этилди, эскилари замон талаблари асосида таъмирланди. Бу жараён жадал давом этяпти. Ўзбекистонлик йигит-қизлар дунёнинг илғор давлатларида таълим оляпти, малака оширяпти. Таълим тизимини ислоҳ қилишга онгни ўзгартириш, янги замон кишисини тарбиялаш, ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий омили сифатида қаралаяпти.

Халқнинг руҳи тикланди, миллий ғурур, ватанпарварлик, фидойиликнинг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди, ҳар бир фуқаронинг ўзини шу Ватаннинг фарзанди деб ҳис қилиш тарзи кучаймоқда. Давлатимиз рамзлари – Байроқ, Герб, Мадҳиянинг аҳамияти ортиб, улар кишиларимиздаги Ватанга садоқат ҳис-туйғулари ифодачиси бўлиб борапти.

Мерос ва қонун

Миллий мерос, аввало, қонунлар орқали муҳофаза қилинади.

Миллий меросни муҳофаза қилишга қаратилган қонунлар (кенг маънода бунинг таркибига қонуности ҳужжатлари ҳам киради) иккига бўлинади:

Халқаро қонунлар;

Миллий қонунлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49-моддасида шундай деб ёзилган:

“Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар.

Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир”.

Ўзбекистон халқининг меросини миллий мерос деб аташ ҳам мумкин. Чунки бир халқ яратган ва аجدодлардан-авлодларга қолдирилган бойликлар миллий мерос дейилади.

Шу маънода, ўзбек халқи – буюк халқ. Элу элатларнинг буюклиги эса шу миллатга мансуб аҳолининг умумий сони, шу халққа тегишли миллий давлат ҳудудининг катта-кичиклигига қараб белгиланмайди. Бунда ҳар бир халқнинг жаҳон тараққиёти, инсоният равнақига қўшган улуши инobatга олинади.

Бу жиҳатдан юртимиз дунёнинг қадимдан илм-фан, ишлаб чиқариш, маданият, адабиёт, санъат ва бошқа кўплаб соҳалар юксак даражада ривож топган маконларидан бири ҳисобланади.

Миллий меросимиз Конституциямизда тарихий, маънавий ва маданий меросга ажратилган.

Тарихий меросга мамлакатимиз ҳудудидаги қадим шаҳарлар ёки уларнинг қолдиқлари, ер ости қазилмаларида топилган осори атиқалар, санъат асарлари, ишлаб чиқариш қуруллари, ўтмишда яратилиб, ҳозиргача сақланиб қолган меъморий обидалар ва ҳоказолар киради.

Маънавий мерос деганда, халқнинг тили, дунёқараши, урф-одатлари, маросимлари, анъаналари, байрамлари, қадриятлари, диний эътиқод ва удумлари тушунилади.

Маданий мерос тил, адабиёт, санъат асарлари, кийиниш маданияти, урф-одат, анъана, қадриятлар, илм-фан соҳасида яратилган тадқиқотлар, китоблар, кашфиётлар, ишланмалар, ихтиролар, янгиликлар сингари сираларни қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси аъзоси Ўрол Ҳайитовнинг "Маданий меросимиз – йўлчи юлдузимиз" ("Миллий тикланиш", 2010 йил, 28 апрель) мақоласида бу икки турдаги қонунларнинг асосийлари санаб ўтилган. Мавзу тақозоси билан биз ҳам уларни келтириб ўтишни маъқул кўрдик.

Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳузурида Фан, таълим ва маданият масалалари билан шуғулланадиган ЮНЕСКО ташкилоти бор. Умумбашарият меросини асраб-авайлаш бу ташкилотнинг бевосита вазифалари сирасига киради. Шунинг учун ҳозирги пайтда ЮНЕСКОнинг мана бу беш хужжати халқаро миқёсда амал қилиб келяпти:

– *Ҳарбий можаролар пайтида маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисида Конвенция* (1954 йил, 14 май);

– *Маданий меросни ноқонуний олиб кириш, олиб чиқиш ва мулкни бошқаларга беришнинг олдини олиш ва таъқиқлаш тўғрисида Конвенция* (1970 йил, 14 ноябрь);

– *Бутунжаҳон маданий ва табиий меросни сақлаш тўғрисида Конвенция* (1972 йил, 16 ноябрь);

– *Сувости маданий меросни сақлаш тўғрисида Конвенция* (2001 йил, 6 ноябрь);

– *Номоддий маданий меросни сақлаш тўғрисида Конвенция* (2003 йил, 17 ноябрь).

Бу халқаро қонунларнинг аксариятида маданий мерос тушунчаси таркибига адабий мерос ҳам киради, алабатта.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида миллий меросга муносабат

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида Марказий Осиёда туғилиб ўсган, жаҳон илму фани, маънавияти, адабиёти ва санъати равнақиға муносиб ҳисса қўшган қирқ олти нафар буюк зотларнинг номлари тилга олинади. Энг муҳими, китобда улар ҳаёти ва фаолиятини, меросини ўрганиш, хотирасини абадийлаштириш борасида мустақиллик йилларида амалга оширилган ишлар ҳам эсланади.

Ана шу зотларнинг ўн саккиз нафари бевосита адабиёт аҳли ҳисобланади. Муаллиф Рудакий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Махтумқули, Абай, Тўқтағул, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов номларини маънавий

мерос яратган буюк қалам соҳиблари сифатида тилга олади, улар ҳаёти ва ижодига муносиб баҳо беради.

Муаллиф наздида, энг буюк жасорат – маънавий жасорат. Китобда маънавий жасорат намунасини кўрсатган уч шахс – Яҳё Фуломов, Зулфия ва Озод Шарафиддинов ҳақида алоҳида тўхталинади. Буларнинг икки нафари ҳам аҳли адиблардан ҳисобланади.

Китобда номлари фахр билан зикр этилган Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий, Баҳоуддин Нақшбанд, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Исҳоқхон Иброт, Лутфихоним Саримсоқова, Ҳалима Носирова, Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроевлар фаолияти ҳам адабиётга бегона эмас эди.

Шахсга ҳам, миллатга ҳам, халққа ҳам, аввало, маънавиятига қараб баҳо берилади. Чунки маънавият – инсоннинг инсонлигини белгилайдиган, уни бошқа жонзотлардан устун қилиб турадиган жамики фазилатлар мажмуидан иборат.

Бутун дунёда бир мезон баҳслашиб ўтирилмасдан қабул қилинади – халқлар, мамлакатлар, давлатларга аҳолисининг сонига, эгаллаб турган ҳудудига, ҳатто, моддий бойликлари умумий миқдорига қараб эмас, айнан, башарият тамаддунига қўшган маънавий ҳиссасига кўра баҳо берилади.

Мамлакатимиз ҳудудининг катталиги жиҳатидан дунёдаги икки юз давлат орасида эллик бешинчи ўринда туради. Ўзбекистонимиз – Италиядан бир ярим баробар катта. Аҳоли сонига кўра, қирқ иккинчи ўринга эга. Аммо халқимиз жаҳон тамаддуни раўнақига қўшган ҳиссаси бўйича жуда олдинги ўринлардан бирига даъвогарлик қилади. Шу нуқтаи назардан, биз, шубҳасиз, буюк халқмиз. Чунки ҳар қандай мамлакат ёки халқ ҳавас қилса арзигулик улуғ меросимиз бор. Айниқса, мустақиллик йилларида буни борлиқ олам тан олди.

Биринчидан, шу йиллар мобайнида изчил равишда: *“Ҳеч кимдан кам бўлмаганимиз”*ни дунёга исботладик.

Иккинчидан, бу бизга: *“Ҳеч кимдан кам эмасмиз”*, деган ғояга қатъий амал қилишимиз учун буюк асос бўлиб хизмат қилди.

Учинчидан, бу икки асос: *“Ҳеч кимдан кам бўлмаймиз ҳам”*, дейишга, шунга интилиб, шунга эришишнинг йўллариини излаб яшашга ундади.

“Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида ана шу уч фикр бўртиб туради, мантиқий тарзда асослаб берилади.

Истиқлол йилларида тарихга янгича муносабат шаклланди. Бу эса халқимизнинг жаҳон тамаддуни раўнақига қўшган муносиб ҳиссасини холисанилло баҳолаш, у билан фахр-ифтихор қилиш, ғурурланиш, энг муҳими, шу шонли тарихга муносиб бўлишга интилиш имкони қўлга кирди. Бу, албатта, маънавиятнинг ўзак масаласи саналади.

Тарихга муносабат замирида доимо тилга, динга, миллий қадрият, урф-одат ва анъаналарга, аждодлар ҳаёти ҳамда фаолиятига, қисқа қилиб айтганда, меросга муносабат ётади.

Шундан ҳам кўришиб турибдики, мозийга нигоҳ ташлашнинг бошланиши амалда маънавиятга муносабатнинг ўзгарганидан далолат беради.

Тарихда ўтган улуғ аждодларимизга муносиб бўлиш, улардан қолган буюк меросни қадрлаш барчамизнинг зиммамиздаги муҳим масъулиятдир.

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА

Ҷарсиллаған бир ўт ёнар ичимда

Ҷарсиллаған бир ўт ёнар

Унутманг

Елкам халқим елкасига тегиб турмоғи учун,
Бошим халқим кўлкасига эгиб турмоғим учун,
Унга қарши нима келса енгиб турмоғим учун,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Дардига малҳам бўлайин, хотирин кучлантирай,
Ҳар фарзандини ичга тортайин, ичлантирай,
Ҳар фарзандини юртга боғлайин, бурчлантирай,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Жужуқларга айтгим келар, қаёнларни кўзлайсиз,
Оҳ, зоҳирга ўч болам, сиз аёнларни кўзлайсиз,
Аммо бу юрт, сирли юртдир, сизам сирли бир найсиз,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Сиз куёшсиз, баландлангу ботар ерни унутманг,
Илдиздансиз, тагин илдиз отар ерни унутманг,
Туркистондай қайтиб келиб ётар ерни унутманг,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Батамом уйғониб ололсам эди

Тураётган қушга ўхшайман жуда,
Қушларга ўхшайман уйғонаётган.
Баъзи томирларим ҳали уйқуда,
Баъзи томирларда қонларим қотган.

Хас-хашаклар билан судралиб юриб,
Ўзлик орзусида кетиб борар ёй.
Ўзимча нелардир ғудраниб юриб,
Гулдайин умримни бермоқдаман бой.

Ўзимча кимнингдир ғамини едим,
Кимнингдир кунига юрибман яраб.
Батамом уйғониб ололсам эди,
Учиб кетармидим кўкларга қараб.

Билмаслар

Кўрдим, қишлоқ, гўзал шаҳарлар кўрдим,
Оҳорлари кетиб борар, билмаслар.
Жамалаксоч пари – пайкарлар кўрдим,
Баҳорлари кетиб борар, билмаслар.

Тугмак бўлса етмас белбоғ учлари,
Дунё молин маҳкам тишлар тишлари,
Боғларининг ширинзабон қушлари,
Олқорлари кетиб борар, билмаслар.

Отлари-я, қорабайир отлари
“Гижинглайди”, деб ўйласам, додлади,
Ёли бўрон бўлганлигин ёдлади,
Шунқорлари кетиб борар, билмаслар.

Кузатиб бу дунёнинг ўру қирини,
Билмай қолдим келмак, кетмак сирини,
Ёлғон ёрлар ялашиб бир-бирини,
Чин ёрлари кетиб борар, билмаслар.

Чарсиллаган бир ўт ёнар ичимда,
Мен шеър айтсам, айтмадим тил учинда,
Бу талотўп, қув-қув, чоп-чоп ичинда
Ҳалима ҳам ўтиб борар, билмаслар.

Сиз келмадингиз

Сувлар қайтиб тушди тагин тоғлардан,
Дўллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.
Улоқиб-улоқиб ўзга ёқлардан
Йиллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.

Тўзғин қўйлақларин кўклаб, янгориб,
Бири қиёғи яшил, бири зангори,
Яратувчинингми олдига бориб,
Гуллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.

Баъзан бетартибу баъзан ботартиб,
Бирин чанглаб, бирин чангларин артиб,
Маним сочларимни оппоқ оқартиб,
Йиллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.

Чинқирдим дунёни бузолмадим, мен,
Денгиз қаттол эди, сузолмадим, мен,
Оёғим занжирин узолмадим, мен,
Сизам келмадингиз, сиз келмадингиз...

Дашти биёбонман

Дашти биёбонман. Хўлламади хут,
Минг йилки чил-чилман бўлмагандай бут,
Мени унутганинг тамоман унут,
Сен томон сузгучи қайиқ бўлдим, мен.

Қадди шамшод эдим, тўлган ойлардай,
Менга туюлди ишқ-йўлим бойлардай,
Лек, сен ёмон отдинг, таранг ёйлардай,
Ҳажринг ўқларидан майиб бўлдим, мен.

Воҳ, ишқнинг тақдири зумда ҳаллигин,
Мен қайдан билибман тили боллигим,
Қанчалар хуш эди камбағаллигим,
Ғам билан бойитдинг, бойиб бўлдим, мен.

Кул бўлиб, кул бўлиб аросат аро,
Томчи ишқ сўровдим, мен мотамсаро,
Румиймассан, мен деб киймассан қаро,
Кўкингдаги Шамсдай ғойиб бўлдим, мен.

Дашти биёбонман. Хўлламади хут...

Ўзни ўргатдим

Тўлдими, албатта тошаркан у жом,
Мудом тўлмасликка ўзни ўргатдим.
Қорайса, қорайиб келаверсин шом,
Осон ўлмасликка ўзни ўргатдим.

Яшасам-да, боғнинг гиёҳларидай,
Куч, қудрат яширин қиёқларимда,
Топталсам-да тўфон туёқларида,
Синиб, сўлмасликка ўзни ўргатдим.

Билмам, қайда ўсдим, қандай ўсдим, бас,
Бу зер, забар матоҳ – менинг пўстиммас,
Кўқдан тушолмаслар менинг дўстиммас,
Мен пастлик, хасликка ўзни ўргатдим.

Жумлага, жумладан, менга ҳам ривож
Берсин қодир худо, аммо, юпун, оч,
Бахтсизнинг олдида ярқиратиб соч
Бахтли бўлмасликка ўзни ўргатдим.

Тўлдими, албатта, тошаркан у жом...

Тўшалган йўл

Тўшалган йўл. Бухорийман.
Омон Мухтор

Мен шаҳарни яхши кўраман. Аммо
Яшолмайман дашту чўллар бўлмаса.
Дилим хуфтон эди, очилмас эди,
Шатир-шутир кузги дўллар бўлмаса.

Биламан доводир, йўлимда ҳар тош,
Аммо, тошлар сирин қилолмасам фош,
Тирик қолармидим куйдирса куёш,
Кўйлагим кўзёшдан ҳўллар бўлмаса?

Чит кийиб, чийландим, ўрандим зарга,
Гоҳ тожга, гоҳ эса илашдим барга,
Дарддош бўлармидим бу давраларга,
Дардлари менданам мўллар бўлмаса?

Билмадим, қора қор, оқ қормидим, мен,
Тилсиз дарё, тинсиз оқармидим, мен,
Дунёсидан этак қоқармидим, мен,
Гоҳ одам деганим – моллар бўлмаса?

Бухоро-ку қадим. Мен ҳам кўп қадим,
Миноралар янглиғ қаддим кўтардим,
Қадим Бухорога қандок етардим,
Осмондай тўшалган йўллар бўлмаса?

Қамчибек КЕНЖА

ТОШҚИН

Қисса

I

Воқеа юз берган куннинг эртасига ажралишмоқчи бўлишди. Бутунлай. Шундоқ, ихтиёрий равишда. Албатта бундай қарорга дарҳол келишгани йўқ, балки қарийб йигирма йиллик умр масофасини босиб ўтишганди.

Айтганча, қаҳрамонларимиз «Орзумандлар» қиссасини ўқиган китобхонларимизга таниш. Ўша асарда «Шавкатнинг тоғаси Рустам қайлиғи Рисолатни ана шундай тошқинларнинг бир галгисида бешафқат тўлқинлар ўз домига тортмоқчи бўлган ваҳший гирдоб қаъридан олиб чиққан» деган жумла бор. Қисса хотимасида мавзуга кейинроқ қайтиш борасида андак шама ҳам қилиб ўтилган эди, бироқ мен Бобур халқаро илмий экспедицияси сафарлари ва улар ҳақида хотиралар ёзиш билан андармон бўлиб, бошқа ижодий юмушлардан анча йироқлашиб қолгандим. Сўнгги воқеани эшитгач, собиқ қаҳрамонларим билан қизиқдим. Қудрат (Рустамнинг поччаси) номзодликни бир амаллаб ҳимоя қилибди. Тошкентдаги қайсидир илмий-текшириш институтида илмий ходим экан. Тоғаси билан Тегирмонбошида яшаётган Шавкат ўрта мактабни битириб ота-оналари Қудрат ва Ҳабиба ёнига жўнабди. Политехника университетида яхши ўқиган экан, ўша даргоҳга ишга олишибди. Рустам ўзимизга кел, деб анча ўтинибди, аммо дадаси «Қишлоқда ўсмайди, ўсадиган муҳит ҳам йўқ» деб, кўнмабди. Ҳабиба, гарчи укасига ачинса-да, эрининг фикрини ёқлабди. Шавкатнинг ўзига ҳам бир вақтлар мослашолмаган шаҳар ҳаёти ёқиб, тоғаси, келин аясидан узр сўрабди, озроқ ишлаб кўрайчи, балки кейинроқ вилоятга қайтарман, деб, уларни овутибди. Рисолатнинг иккинчи ҳомиласи, учинчи, тўртинчилари ҳам бўйидан тушиб кетибди, қисқаси, болалик бўлишолмабди. Жувон руҳан эзилганиданми, юраги ўқтин-ўқтин безовта қила бошлагач, ёз ойларини Қорадарёнинг ўрмон билан туташ соҳилида ўтказишга келишишибди. Кеч куздан кўкламгача ҳамма уй-уйида бўлиб, унча билинмайди, ёзда эса кўча тўла бола... Рисолат уларга қараб эзилади. Бунинг устига хотин-халаж кечқурунлари ҳовлилари

орқасидаги хода-ўтирғичга қалдирғочдай теришиб, лақиллашга тушишади. Уларнинг иккидан бир гапи ўғил уйлаш, қиз чиқариш, ким сандиғига нима сеп ташлагани хусусида бўлади. Шунга қарамай, бошда Рисолатни унатиш анча қийин кечибди. У бир дугонамни бошига етган, ўзимниям нариги дунёга олиб кетишига бир баҳя қолган ўша ёвуз дарёга тикилиб ўтираманми, деб анча тайсаллабди. Рустам: дарёнинг у йиллардаги важоҳатидан, даҳшатидан асар ҳам йўқлигини биласиз-ку, энг асосийси, дўхтирлар айтгандай, иқлим алмаштириш учун узоқ жойларга боролмаймиз, бунга шароит ҳам, имконият ҳам чатоқ, дарё бўйи эса қулай, ҳам уйимизга жуда яқин, истаган пайтда келиб кетаверамиз, деб аранг хўп дегизибди. Ростдан ҳам тепада сув омбори қурилгач, дарёнинг эни бир чақиримдан зиёд ўзанининг уч-тўрт ерида эгри-бугри шалдирама сойлар ҳосил бўлган, фақат кўкламда, ёмғир мавсумида бир оз кўпаярди-ю, бурунгидай пиштириб, кўпириб, қирғоқларга хавф-хатар солиб оқадиган сув одамларнинг тушига ҳам кирмай қўйган эди. Рустамнинг у ёққа интилишининг бошқа сабаби ҳам бор эди – кейинги маҳаллардаги унинг асосий машғулоти, тирикчилик воситаси балиқчилик эди. (Бояқишнинг ҳунари, касби, дурустроқ илми ҳам йўқ-да). Куз, баҳор ойларида, ҳатто қишда ҳам тўр, қармоқ, сават каби воситалар билан балиқ тутиб сотарди. Ёзда, балиқ овлаш таъқиқланган паллаларда бу борада бир мунча қийинчиликлар, муаммолар туғиларди. Шу жиҳатдан мўлжалдаги маскан айни муддао – дарёнинг ўзидан ташқари ўрмон ичидан оқадиган ирмоғи ҳам жуда овбоп эди. Энг муҳими – соҳилда ота «мерос» уйча бор эди. У салгина таъмирланса бас, вақтинча яшашга бемалол ярарди.

Кулба ўрмон бошланиб, дарё ўзани қиялаб кетган «чиғанок»да жойлашган, худуд сувга сероб, намчил қайирлиги боис, майса-ғиёҳлар то мезон охирларигача яшил либосини ечмас, ҳаво мўътадил эди. Субҳи содиқда ёруғлик неъматини, ёруғ дунёни кўриш саодатини ўзаро суюнчилашиб, бу бебаҳо хушонлар завқи-суруридан ғофил бандалар оламини ҳам баҳраманд этишга ошиққан сергак, хушнаво қушлар хониши авжига минарди. Сўнгроқ ер узра аста кўтарилиб чиқадиган қуёш нурлари нариги қирғоқдаги мирзатерак, кўктерақ япроқларида қирмизи тусда товланиб, ғаройиб манзара касб этарди. Дарёнинг ул юзида яшовчилар сувсиз ўзанининг анча қисмига ҳам тол, тераклар экиб юборишган, аёллар, ёш келинчақлар, қизлар ана шу дов-дарахтлар орасидаги ёлғизоёқ йўлдан шалдирама бўйига тушишарди-да, чўнқайишганча, идиш-товоқ ювишар ё пақир, обдасталарда сув опчиқиб кетишарди. Дарахтларнинг сийрақроқ учлари орасидан хийла олисдаги, бир замонлар аламноқ амирзода Заҳириддин Бобур тўриқ оти жиловидан тутиб, паришонхаёл кезинган баланд-паст Андижон адирлари хусусан тиниқ тонгларда палаги йиғиштириб олинган полизда думалаб ётган қирқма қовунлар каби яққол кўзга ташланарди. Машриқ томондан сарин еллар тоза тоғ нафасини уфуриб келарди. Май ойининг бошларидан шингил-шингил, қалампирмунчоқсимон жийда гулларининг мушк-ифори еру осмонни тутиб, атрофдаги бор жонзотнинг баҳри-дилини очиб юборар, худди ана шу кунларнинг чошгоҳларида ҳатто сувилонларнинг ҳам бемисл ўткир ҳиддан маст бўлиб, сўқмоқ четларида хирагина чипор тангаларини қуёшга солиб, талтайиб ётганини кўриш мумкин эди. Ўзандаги сойларнинг тошдан-тошга урилиб, шарқираб оқиши, айниқса, тунлари жудаям мароқли эшитиларди. Жилғасимон оқимлар мавжида балоғат палласидаги оймоманинг танҳо, уялиб титрабгина чўмилиши, балиқлар билан қувлашмачоқ ўйнашлари янада ўзгача роҳат бағишларди кишига. Бу гўзал ҳолатларни Бунин, Пришвин, Паустовский каби табиат тасвири мохирлари кўрганида ёқа ушлаб, таърифга сўз тополмай қолишлари, Левитанга ўхшаган мусавирлар эса қапа тикиб, беармон мўйқалам суришлари тайин эди.

Бир хоналик уй ёнида уч тарафи очиқ айвон бўлиб, туну кун ғир-ғир шабада аримайдиган ўша оромгоҳ супасида атрофни томоша қилиб ўтириш бағоят ҳузурбахш эди. Кечаси ичкарида, илон ё бошқа газанда кириб олмаслиги учун эшикни зичлаб беркитиб ётишарди. Ўрмонда аҳён-аҳёнда тулки бир дам узун, пахмоқ думини намойиш этиб, кўздан ғойиб бўларди, товук йўқлиги боис, уй теварагида ўралашиб юрмасди. Ўн-ўн беш қадам наридан ўтган, икки лабини яшил қиёқ, кулранг ялпиз босган ирмоқда эса сувкаламуш – кундузлар чопир-чопир қилиб сузиб юришар, баъзан қирғоқда ҳам кўзга ташланиб қолишарди. У чаққон жонивор тасодифан ё жаҳли чиққанида бирон ерингизни тишлаб олиши мумкин-у, ҳарқалай хавfli эмас. Шундай бўлса-да, Рисолатга ҳамроҳ, эрмак деб, мушук боқишди. Калта дум, кесма қулоқ сариқ кўппак Қайтмас эса доим улар билан бирга эди.

Асли у ерни ўрмон деб аташ ҳам ножоизроқ. Чунки майдони унча катта эмас – ўн беш-йигирма гектарнинг нари-берисида, мулки – бойлиги эса асосан мирзатерак, толтерақ, бақатерақ, анча-мунча қарағай, заранг ва ёввойи жийдадан иборат эди. Шунинг учун маҳаллий аҳоли Ўрмонча дейди. Бир вақтлар инсон юришга қийналадиган қалингина, файзлигина эди, вилоят ўрмончилик хўжалиги қоровул қўйиб, ойлик берарди. Рустамнинг отаси шу вазифада узоқ йиллар ишлаган. Мустақиллик арафасидаги бош-бошдоқлик даврида, газ йўқ, чироқнинг ёнишидан ўчиши кўп, қишлоқ аҳли икки қишда қийратиб ташлади. Одамгина эмас, машина, трактор ҳам бемалол бу ёғидан кириб, у ёғидан чиқиб кетаверади диган қаровсиз сийрак дарахтзорга, болалар қўй-мол боқадиган ўтлоққа айланди. Янаям, тол, жийда беор нарсалар экан, қанча синдириб, кесиб кетилса ҳам, ёнидан, тагидан ўсиб чиқаверарди. Чакалак босиб ётарди. Рустам чопиб, қиртишлаб, сал эпақага келтириб қўйди. Ён дала фермери ўз ерига қўшиб олиш пайига тушиб қолувди, у ҳамон ўрмончилик хўжалиги ҳисобидалигини аниқлагач, кўз олайтирмай қўйди. Рустам ўз хоҳиши билан маошсиз, текинга қараб туришини айтганида, хўжалик раҳбарияти ундан жуда хурсанд бўлди. Рустам эса гўё шу билан анча-мунча ноқонуний балиқ овлашини ўзича оқламоқчи эди.

Қорадарёда сув билан бирга балиқлар тури, миқдори ҳам камайиб кетган, асосан шим, оқ амур, сўзанбалиқ (усач), майда чўртан, зоғора балиқ бўлиб, булар ичида сероброғи шим (баъзи шеваларда «шум») билан оқ амур эди. Лекин сув тоза, ҳидсизлиги учун Қорадарё ва унинг ирмоғидаги балиқларнинг гўшти бошқа жойлардагига нисбатан анча ширин, хуштаъм, шу сабабли харидоргир эди. (Аслида бу сув ости эркатойлари чуқур ўзанли дарёларда тўп-тўп бўлиб яшайди, лекин яқин-атрофда унақа сой ё анҳор бўлмагач, бечоралар нима қилсин, қайга борсин!)

«Шикор»га асосан кечаси, жониворлар емиш излаб изғийдиган маҳалда чиқишга тўғри келарди.

II

Рустам ҳафтада бир-икки бозорга қатнар, ўрмондаги қариб қуриган ё шамол белидан чўрт узиб юборган дарахтларнинг шоҳларини бутаб, кесиб-майдалаб келарди. Сўнг эр-хотин, бири ўт ёқиб, бири қозон қовлаб, кичкина декчада икки косагина мастава ё бир чўқимгина ош пиширишар, овқатдан сўнг кўк чойни ўгириб, у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришарди. Дикқатпазлик, асабийлашиш кам, биров уларнинг мушугини пишт, итини кет демас, ўзлари хоҳлаганича, бамайлихотир умргузаронлик қилишарди.

Ҳа, аслида улар ҳаётларида нолишмаса ҳам бўларди. Рисолат эрдан ёлчиган, Рустам эса энг улуғ, мўътабар орзуси – севганига етишишдек толега эришганди, бу толе, саодат унга садоқатли ҳамроҳ ва ҳамдам эди.

Фақат, бир кам дунё деганларидек, чақалоқ йиғиси ва кулгусига зорлик кейинги пайтларда ўртага соя ташлай бошлади. Шугина бир кемтик, шугина ўкинч иккаласининг юрагига васваса солаётгандек, ҳар иккисини охир бир кун асосий йўлдан, ҳаёт сўқмоғидан чалғитадигандек туюлаверарди. Кўни-қўшни аёллар ва яна кимларнингдир ачинганнамо, назарида, ҳатто, истеҳзоли қараб қўйишларини, Рисолатнинг гўё ошкор этолмаётган, ийманиш, андиша йўл бермаётган ўпка-гинаси, надоматини ҳам сезиб-сезмасликка олар, тўғрироғи ҳаёлидан ўтказарди. Анави, рафиқасинининг қизлик пайтидаги хуштори бир даврада: «Гап сохт-сумбатдаям, телва кучдаяммас. Рисолатнинг умрини бекор ўтказаяпти, у яхши қиз эди...» – деб отган қора қақир тош юрагига ёмон ботиб, тинчи, оромини йўқотди. Эслади, қалтироқ босарди. «Рақиби»нинг Тошкентдан келганини эшитса, хезланиб, кечқурунлари кўчаларни айланиб юрди, лекин ҳеч хилватроқ жойда тўкнашишмади. У оиласига биров билан муштлашмасликка сўз берган, шунинг учун ўша олифтанинг кекирдагини икки бармоғи билан қисиб, чакки айланадиган урғочи тилини кўриб қўймоқчи эди, холос. Секин-аста ғазаб алангаси пастлади. Кесак қисган, пакана аламидан, куйганидан деса дегандир-да. Бир ҳисобда... эҳтимол бошқасига тегса фарзандлик бўлармиди... Ё у ярамас, номард ўзи кўз тикаётганмикин-а? Йўғ-ей, ўлибдимми, хотини билан муносабатлари жуда яхши дейишади, ўғил-қизлари бор. Лекин одамзоднинг сийратини билиш қийин. Балки аёлининг ҳам ҳамон унга майли бордир. Ахир ўн йил бир синфда ўқишган, энг бебаҳо ёшлик даврларини бирга ўқашишган. Дарвоқе, Асқарнинг Рисолат эсдалikka ҳадя этган, саҳифалари ичига «А.А.+Х.Р.» ҳарфлари ёзилган «Ёшлиқда берган кўнгил» китобини ҳалиям асраб-авайлаб юриши қулоғига чалинганда дилида яна гулгула ғимирчилаб, буни ҳам анчагача унутолмай қийналган.

Хуллас, ўша куни гапни бир жойга қўйишди. Улар бир-бирларининг кўнглига тегишмаганди, кейинчалик бирга кечирган фараҳли дамларини қўмсашларини тахмин қилишарди. Иккинчи турмушидан ичи чиқмай, кўз очиб кўргани билан қайта топишиб кетган эр-хотинлар камми? Шунинг учун юз кўришмас бўлиб ажралишни иккиси ҳам хоҳлашмасди. Иккови ҳам бир-бирларининг армон ва изтиробларини англаган, ҳис-туйғуларини қадрлаган, ўзаро омад, бахт тилаган ҳолда, аёл эр хонадонини тарк этадиган бўлди.

Рустамнинг саноклигина чўпқатлари, мижозлари, эшитиб ё суриштириб келадиган балиқхўрлар бор эди. У ўлжаларини зарурат туғилгандагина бозорга элтиб, пишириб сотадиганларга улгуржи ўтказиб келарди. Воқеа юз берган, эр-хотин ажралишга аҳдлашишган оқшом Рустам кўпроқ балиқ тутиб, эртасига шаҳарга бормоқчи, сотиб, пулига Рисолатга совға-салом олиб келмоқчи эди (лекин бу ниятини хотинига билдирмаганди). Ўша оқшом, табиийки, унинг ҳам, аёлининг ҳам кайфиятлари носоз эди. Рустам куни бўйи гарангсигандай ўйланиб юрди, ҳаёлидан кўп нарсалар, деярли йигирма йиллик ҳаёти, ҳатто уйланмасдан аввалги ошиқи беқарор чоғлари ҳам бир-бир ўтди. Қаерда қиз-жувонлар тўпланиб туришган бўлса, ўшалар орасидан Рисолатни қидиарди. Тўйларда у яхши кўринадиган жойни чамалаб, меваларини болалар шип-шийдам қилиб қўйишган олмагами, беҳигами суяниб, оёқларини чалиштирганича, мўлтайиб тикилгани-тикилган эди. Ўзиям севиклисини чаманзордаги ягона атиргулдай, кўзининг қирида танирди. Рисолат безори (қизлар Рустамни шундай аташарди)нинг «еб қўйгудек» қараётганини пайқаса, «гўлаймай ўл, кўзинг тешилгур...», дея пичирлаб, шартта ёнбошига ўгирилиб ё нарироққа жилиб олар, лекин икки-уч дақиқа ўтиб-ўтмай «безбет, андишасиз» йигитни яна рўпарасида кўриб энсаси қотарди. Шундай кезлар гоҳида Рисолат икки-уч дугонасини етаклаб,

тўйхонадан чиқиб кетишни маъқул кўрарди. Рустам сурлик қилиб уларнинг изидан тушар, буни сезган қизлар оҳудай ҳуркишиб, қадамларини тезлатишар ва ўзларини дуч келган дарвозага уриб, кўздан ғойиб бўлишарди. Мулзам хуштор ўша ерда, бирон дарахт панасида шумшайиб кута-кута, сўлжайиб қайта бошлар, шунда орқасидан «қиқир-қиқир» кулги эшитилар, лекин энди иззат-нафси оғриган йигит уларни қувалашдан ўзини тиярди. Ҳозир ўша тентакликларини ўйласа, Рисолатнинг олдида ерга кириб кетгудай уялади, ундан қайта-қайта кечирим сўрайди. (Рисолат ҳам унинг хурмача қилиқларидан ғаши келиб, зада бўлганларини айтиб берар, аммо сўкиб-қарғаганлари ҳақида индамасди). Яхшиямки, бошқаларга – тенгқур, каттароқ йигитларга қўллайдиган номаъқулчиликлари – атайин елкаси билан туртиб ўтиш, бақириб-чақиришларини қизга нисбатан ишлатмасди. Аксинча, Рисолатнинг қорасига нигоҳи тушиши билан қадамлари ўз-ўзидан сустлашиб, ёввойи куч кўпчитиб турган томирлари, мушаклари дами чиқиб кетган шардай бўшашарди. Асқар билан бир-бирларига ёв қараш қилиб юришарди. Тўй ва бошқа йиғинларда Рустам гап қовлаштириб, жанжал кўзишга уринар, лекин Асқар ундан ёш бўлса ҳам, оғир-босиқлигиданми ё чўчирмиди, ҳартугул ғижиниш, пичинг-кесатиклардан ўт чиқмасди. Кейин у ўқишга кетворди-ю, қиздан қуруқ қолди. Ўзидан кўрсин, олифта, пандавақи...

Зотан, ажралиш борасида авваллари ҳам эр-хотин ўртасида ҳазилмичин ишоралар бўлиб турарди-ю, ҳар гал Рустам мавзуни бошқа ёққа бурарди. Кўпинча таклиф Рисолатдан чиқарди. У оналик бахтига муяссар бўлолмаганидан ҳам кўра, Рустамга оталик саодати, ифтихорини ато этолмаганига кўпроқ қуюнар, хижолат чекарди, чунки у айбни ўзида деб биларди. Табибларга, дўхтирларга кўринишди, уларнинг тавсияларига биноан кўп даволанишди, бироқ самара йўқ эди. Фарзанд ҳар иккисига ҳам жуда зарур эди. Шавкат борлигидаям унча сезилмасди, у пойтахтга кетиб, Санобар хола оламдан ўтгач, ҳувиллашиб қолди. Рустам хотинини ўйлаб, тўр судрашга ҳам қизикмай қўйди. Пулга зориқишса қўшнинг қизларидан Рисолат билан бирга ўтириб туришини илтимос қилиб, дарёга йўл оларди. Бироқ бундай пайтларда соат миллари жуда шитоб айланаётгандай, бетоқатланиб, ови мўлжалига етмаса ҳам, тезроқ қайтиб юборарди. Шунақа маҳалда Рустамга фарзанд, айниқса ўғилнинг қадри ўтарди. Кўпгина болалар Россия, Қозоғистон, бўлак хорижий мамлакатларда ишлаб, доллар жўнатишиб оила боқишпти. Рустамларнинг дастлабки гўдаги ўлмаганида ҳозир йигирмага кириб, у ҳам ишга ярайдиган азамат йигит бўп қоларди. Бошқа ёқда бориб пул топиб келишининг хожати йўқ, отасига қарашиб, унга ҳамдаст бўлса бас эди. Рисолат ҳам шу фикрда эди. «Бечорага жуда жабр, ҳамма ишга бир ўзи... – деб мулоҳаза юритарди у. – Бир қора кўз «қўчқор» туғиб берганимда ёнига кирарди, жилла қурса, саватини жилдиришиб, пақир-мақирини кўтаришиб юрарди...» (Ўғиллари бўлганда, балки умуман сават, пақир орқалаб, бемаҳалларда сув кечиб изғишга ҳам тўғри келмасди).

«Ақалли бир қизалоқ кўрганимизда... – кўнглидан ўтказарди Рустам, – уйда онасига қарашиб, унинг ёлғизлигини билдирмасди». Рисолатнинг кундузлари ҳам зерикиб сиқилишини (аксига олиб, ҳовлилари ҳам унча катта эмас эди), кечалари у овдан ё бирон издиҳомдан келгунча юраги дукиллаб, кўзи тўрт бўлиб ўтиришини яхши билар, шунинг учун қаердан бўлса ҳам барвақтроқ жилишга ошиқарди. Айниқса, даврада аёллар ҳақида ҳар хил гап кетган чоғларда пайтавасига қурт тушиб, безовталаниб қоларди. Балиқчилик қишлоқ шароитида одамни бой қиладиган касб эмас, ундан келадиган даромад кундалик тирикчиликни тебратишга учма-уч етади, хо-

лос. Дарёда сув оз, балиқ кам... Қолаверса, сал қўри бор ёшларни демаса, бошқалар баракаси йўқ, бир ейишлик нарсаси, гўшт ўрнини босмайди, унга яна оқ ёғ (ўсимлик мойи) ҳам кетади, деб, балиққа унча қизиқишмайди. Ҳар замонда истаб-сўраб келадиганлардан тушадигани нимаям бўларди. Кейин, яқка одам қанчаям балиқ тута оларди? Хуллас, фарзанд йўқлиги ҳар қадамда, ҳар тарафлама сезилиб турарди. Ажралишга эса Рустамнинг ҳеч кўзи қиймас, жудоликка чидолмайман, деб қўрқарди. Бунинг қатор асослари бор эди, албатта. Аввало у ноҳуш бир тасодиф, фавқулодда ҳодиса баҳонасида етишган қалбининг чироғи, уйининг фариштаси – маликасини ҳамон илгаригидек яхши кўрар, унинг дилига озор етказиб қўйишдан мудом ўзини эҳтиётлаб юрарди. Келин эса завжи муҳтарами хоҳиш-ирода-сига ҳеч қарши бормас, у билан талашиб-тортишмас, рўзғор камчиликларидан, бошқа етишмовчиликлардан зорланавермас, ҳеч кимга ҳасрат қилмас (бунақаси, айниқса, ҳозирги замонда камдан-кам учрайди), ичи кулмаса-да, сиртдан мумкин қадар жилмайиб туришга тиришарди. Куёвиги кир уст-бош кийдирмасди. Ҳар доим бет-қўлига сув тайёрлаб беради, таъби тусаган таомни вақтида муҳайё этади. Шаръий жиҳатдан ҳам рисоладагидай иш тутарди... Шунингдек, улар никоҳ аҳдини бузишга сабаб бўлаётган омил туфайли бир-бирларига суяниб қолишган эди. Хуллас, ҳеч муболағасиз аҳил яшашарди (хонадондаги ғалва-низоларни, келишмовчиликларни, одатда, аксарият жигарбандлар, уларнинг ота-онаникига зид дунё-қарашлари, эркалик ё инжиқликлари, поёнсиз орзу-ҳаваслари, бад феъллари келтириб чиқаради-да). Бундан ташқари, Рисолатнинг кўч-кўрони билан бориб ўтирадиган жойи ҳам чатоқ – ота ҳовлиларида акаси билан келина-яси бир этак жужуқлари билан ўзларини аранг эплаб кун кўришади. Рисолатнинг эри билан иноқлигидан кўнгли тўқ оға онасининг ҳужрасига ҳам қизларини жойлаб қўйган эди, синглиси учун алоҳида уй-жой тиклаб беришга унинг қурби етмас, бу иш Рустамнинг ҳам қўлидан келмас эди. Бошпана ҳал этилган тақдирда ҳам, бир-умр келина-яси, жиянларининг қош-қовоғига қараб кун ўтказиш қийинлигини Рустам ҳам, Рисолатнинг ўзи ҳам яхши англади. Гарчи Рисолат «сиз яна уйланиб кўринг, мен минг марта розиман», деса-да, аслида ажралишга қатъий ҳаракат қилмаётгандек туюлар, бир вақтлар уни тошқин балосидан, нақ ажал чангалидан ажратиб олгани учун ўзини қарздор, бурчли деб билиб, нима бўлса ҳам, то ҳайдаб юбормагунча шу одам билан яшашим, унинг хизматини ўташим керак, деб ўйламаяптимикин, деган иштибоҳ эзарди Рустамни. Бу ҳақда Рисолатнинг ўзидан сўрамоққа оғиз жуфтлар, аммо шундоқ ҳам кўнгли ярим аёлнинг ярасини тирнаб қўйишдан чўчирди. Рисолат эса тошқинни бот-бот эслар, пушти паноҳидан ўла-ўлгунча миннатдорлигини таъкидлар, унинг сўзлари жуда ҳам самимийга ўхшарди.

Рустам қатъий қарорга келгунча, тўғрироғи, хотинининг маслаҳатини ёқлаб, розилик билдиргунча бу масала ўзлари ўртасидагина эмас, бошқалар иштироки, аралашуви, тазйиқида ҳам кўп бора муҳокама этилди. Раҳматли қайнона келинини жони-дилида кўрарди, чунки Рисолат ҳам уни ўз онасидай эъзозлар, юзига тик қарамасди. «Машварат»ларда Санобар хола кўпинча сукут сақлар, кейинроқ ўғли билан ёлғиз қолишганда ихтиёрни унинг ўзига қўяр, лекин гап орасида Рисолатдай оғир-босиқ, эсли жувонни топиш қийинлигини, унга ачинишини ҳам қистириб ўтарди. Қишлоққа ҳар замонда бир келадиган опа – Ҳабибагина узил-кесил ажралиш тарафдори эди.

– Биттагина ўғилсан, мен бировнинг хасмида, бошқа фамилиядаман, сендан кейин насл-насабимиз йўқолиб кетади-ку, – деб Рустамни қисди-

қафасга оларди. – Намунча ундан кўнгил узолмайсан, ҳамма хотин бир хотину, пушти куйган, туғмас илм-амал билан ҳушингни оғдириб, тилингни бойлаб олганми дейман?! Яхшиям у сенимас, сен уни қутқарволгансан!..

Рустам бетини сидириб, шифокорларга қатнашганини айтишга жазм этади.

– Дўхтирлар...

Ҳабиба унинг гапини тилидан узиб, ёқасига ёпиштиради.

– Буни фақат Худо билади, ё дўхтирларинг Худоданам зўрми? Улар ай-тишаверади. Ана, Тошкўчадаги неччи йил тирноққа зор бўлиб юришган Суроб билан Марзия сатанг бошқа рўзғор қилиб, иккаласиям болалик бўлишибди!

Рисолат қайнопасининг ташрифидан безилларди. «Опа-опа»лаб, иззат-икромини жойига қўйишга тиришса-да, Ҳабибанинг зимдан нохуш қараши-ни, у тўғрида укасига бир нималар деб саннашини кўнгли сезиб турарди.

Поччаси Кудрат ака тушунган одам-да, «Опангиз гапираверади, фарзандсиз яшаётганлар бир сизлармас, яхши хотин – асил хотин. Ҳозирги болалар ота-онасига нима каромат кўрсатишяпти?» деб, Рустамга таскин берарди. Ҳабиба эса ажралишга далил бўладиган вазиятни ошириб, қалаштириб ташларди. Рустам жигарининг авлод хусусидаги куйи-нишларида жон борлигини тан олар, ўша пайтда иккиланар ва опанинг даъватига мойиллиги кучаярди-ю, орадан бир кун ўтиб-ўтмай яна шашти пасаярди. Рисолатнинг оҳуники каби ҳимоя излаб, шафқат тилаётган чиройли, маъсума кўзларига нигоҳи тушиши билан ажралишга оид ҳаёллари пардай тўзирди. Ким аввал, ким кейин – Худо билади, лекин... Агар Рисолат ёлғиз қолгудай бўлса, бу уйда ҳоли нима кечади? Кексаяди, касалга чалиниши бор... Боши ёстиққа текса ким қарайди?.. Акасиникида бўлса, ҳар қалай, бир туғишгани-ку, хор қилиб ташлаб қўймас ахир. Балки, биронтасига... Рустам шуни-сини ўйласа, дарҳол айнирди. Ўзи билан шунча йил бир ёстиққа бош қўйган суюқлисини бошқа бир кимсанинг қўйнида тасаввур этса, аъзои бадани титраб, ичи ёна бошлар, кўзларини қаттиқ юмиб, пастки лабини қонатгудай тишлар, баъзи пайтларда жазаваси тутиб қоларди. Агар Рисолат ёнида шундай ҳол рўй берса, дарҳол ундан узоқлашиб, тўр ямаш, ўроқ чархлаш каби юмушлар билан ўзини чалғитиш пайига тушарди. Жувоннинг дилидан ҳам «бошқа бир эркакка тегиб кўрсам нима бўларкин», деган ҳаёл кечиши мумкинлиги ҳақидаги фарздан эса янада баттар изтироб чекар, дунё кўзига қоронғи кўриниб кетарди. Аммо ҳаётнинг шундай аччиқ ва лекин темир қонунлари борки, бандаси уларни ўзгартиришга қодир эмас, бўйсунмасликка ҳам чора топа билмас. Ҳақиқий эркак эса ҳақиқат юзига мардона қараши, унинг шафқатсиз, одилона ҳукмидан бўйин товламаслиги лозим. Аёл кишини фарзандли – бахтли қилолмадингми, тақдирга бош эг-да, муштипар-бечоранинг ўз толеини яна бир бор синаб кўришига изн, имкон бер! Яхши кўрган одамингнинг энг улуғ, энг тансиқ орзуси ушалишини наҳотки хоҳламасанг? Наҳотки, ўшандай жонажонинг шодлигини ўз қувончингдай билмасанг, у билан қўшилиб севинолмасанг?.. Лекин Рустамнинг ўзи-чи? У ким билан қолади, оғриб-нетса, ким унга ғамғузор, ҳамдард бўлади? Биргина илинжи Шавкатдан эди, у ҳам Тошкентда қолди. Ўша жиянини уйлаб олишса, келин, уларнинг болалари билан овуниб яшашаверармиди... Балки опаси айнан шунинг учун ҳам ўғлининг қишлоққа қайтишини истамагандир...

Ҳа-а, ўзингникимас-да... Бир ҳисобда ёшларнинг келажагига тўғанок бўлиш ҳам инсофданмас. Лекин опаси айтгандай, бошқа бировни Рисолатга ўхшата олишига Рустамнинг кўзи етмасди. Рисолат ҳам ўзга бир эркакнинг елкасини силашни зинҳор истамасди. Агар акасининг ўғил-қизла-

рига яхши гапириб, кўнглини овласа, улар ҳам ўз фарзандидай қовушиб кетиши мумкин. Рустам ҳам Рисолатнинг шундай йўл тутиб, жиянларининг меҳрини қозонишига ишонарди, ахир у тили ширин, мулойим жувон-ку. Буни Рустам хотинига ҳам шама қилади. Ўзининг яна уйланиб кўриши ҳақида эса, лом-мим демайди. Рисолат гап айлантурса, маънос бош чайқайди.

– Йўқ, Рисолат, яхши кўрмай турмуш қуриш қийин бўлса керак. Мен фақат сизни ёқтирганман.

– Ахир эркак бошингиз билан ёлғиз ўтиролмайсиз. Хотин кишининг йўриғи бўлак – кирини ўзи ювади, озиқ-овқатини ўзи пишириб, қозон-товоғини ўзи ювади, йиртиқ-ямоғини ўзи тикади, – дерди Рисолат сидқидилдан. – Оламда яхши аёл кўп...

– Рисолат...

Бу исм – сўз ифодаси, оҳангида илтижо, ўқинч, миннатдорчилик, ачиниш – бари мужассам эди, буни Рисолат ҳам дил-дилдан ҳис этарди.

– Сиз жуда яхши инсонсиз, Рустам ака...

– ...

– Мени яхшилик билан эслаб, соғ-саломат юришингизни хоҳлайман.

– Мен сизни бахтиёр қилолмадим.

– Унақа деманг, пешонамизга ёзилганини, насиб этганини кўрмай иложимиз йўқ. Эҳтимол, бу икковимизга Яратганнинг имтиҳонидир.

– Бошқа ҳар қандай синовга чидашга розийдим... – Рустам мижжаларига сизган намни бош бармоғининг орқаси билан киши билмас сийпалаб, ўрнидан кўзгалди. Рисолат унга ёндошиб, чўка бошлаган елкаларига енгил титраётган кафтларини босди.

– Тавба денг, Рустам ака, яхши яшадик... – Аёлнинг кўзларидан думалаган ёш эрининг ёқасига томди. У чуқур энтикиб, сўлиш олди. Хотинига меҳри товланиб, уни оғушига тортди-да, суюқлигим, азизам, йўқ, сени ҳеч кимга бермайман, дегандай маҳкам қучди. Аёл бақувват билаклар қисувидан малолланмади, балки қониқиш туйди. Қани энди шу шафқатли, қайноқ бағрга сингиб кетса, ундан сира, ҳеч қачон ажралмаса... Жувоннинг анор юзини паногоҳи – кенг, алпона кўкракка босиб, кўзларини юмиб туришида шу истак, шундай маъно зоҳир эди. Рисолат учун шу пайтда орзу-ҳавас, ҳузур-ҳаловат, фарзанд, умуман ҳаёт меҳрибон, муҳаббати зўр эрининг кўксидан, унинг қалби тафтидан, баданининг ҳароратидан иборат, нажот эса белига ёқимли ботаётган ва тобора жипслаб тортаётган кучли қўлларда эди. Рустамнинг шундай маҳалда боз алангаланадиган эҳтироси чорлови, ундовига Рисолатнинг ройиш ҳиссиётлари тортинибгина майл этиб, ўша эҳтирос ила қовушиб-қоришиб, имдод олмоқ, тобе бўлмоқ, иккала вужудни ҳам қиздириб куйдира бошлаган оташ-оловни пасайтирмоқ иштиёқида мавжланиб талпинар, маҳзун шахло кўзлар нурланиб, қимтилган гунча лаблар қати қия очилиб, ўзларини бағишламоққа ҳозирлигидан пинҳона далолат қиларди... Иккиси ҳам оламини, унинг барча ташвишлари, ғамларию кемтикларини, бор армону надоматларини унутишар, шундай яшайвериш мумкин-ку, деган ёқимли, умидбахш хаёлдан тасалли топишарди... Ажабки, айнан юракни зиклаб, дилга ғашлик соладиган ажралиш муаммосига оид мусоҳаба, муҳокама ниҳояси ана шу тарзда, ана шундай хотимада тўхтайдди. Кейин анчагача бу мавзуни қайта қўзғашга ҳеч ким ботинолмайди, истамайди. Ўртада бир сабаб кўндаланг бўлмагунча умр ўз маромида давом этади.

Кувончу қайғу ҳамиша ёнма-ён юрадиган ёруғ жаҳоннинг одамзотга мурувватидан кўра ранжу озорлари бисёрроқ. Ёшликда-ку унча эмас, ёш ўта бошлагач, аёл ҳам, эркак ҳам кўмакчига, ҳамроҳга, ҳамдардга муҳтож-

лик сеза бориши сир эмас. Ахир жамики ер усти, сув ости жониворлари, ҳатто ёввойи, ваҳший ҳайвонлару даррандалар ҳам гала-гала, тўп-тўп бўлиб яшайди-ку. Бир пақир сувгаям, бир тутам ўтингаям эр ёки хотин ўзлари югурган пайтларда, бир ғўлани арралашга тўғри келганда яна шерик, ёрдамчи – фарзанднинг ўрни билинади. Меҳмондорчилик ва бошқа йиғинларда ўғил-қизлар ҳақида гап кетса, Рустамнинг юраги увишиб, чайнагани бўғзида қоларди. Бола етаклаб бораётган аёлни кўрса ғалати бир қизиқиш уйғонгандек бўлиб, дарҳол ўзини чалғитишга ҳаракат қилади. Кўчада бола билан, боласиз юрган қиз-жувонларнинг ҳеч бири Рисолатга менгзамаслиги, унинг ўрнини босолмаслигини ўзига пеш келтириб тетиклашади. Уйлари томон қадамини тезлатади. Хотинининг қора кўзларига назари тушгач, хотиржам тортиб, кўнгил тубида гимирлаган ҳавас ниқобидаги ножоиз ҳаёл учун хижолат чекади-да, нигоҳини олиб қочади. Аммо барибир қачондир бир қарорга келиши зарур эди. Ахир умрбод иккиланиб, мужмалланиб, аросатда яшаш азоб-ку. Кейин, Рустам Рисолатни қанчалик яхши кўрмасин, қанчалик қизғонмасин, тили бошқага уйланмайман, демасин, миясининг бир чеккасида «эхтимол, опам айтгандай, дўхтирлар ҳам янглишаётгандир, ўзимни бошқа билан синаб кўрсам, қандай бўларкин», деган мулоҳаза ҳам йўқ эмас эди. Балки Рисолат ҳам ундан ажрашибок, биронтасининг этагидан тутиб кетар. Эркак кўзи билан ёқтиради, бироқ у сирли хилқатнинг эркакка нима учун, қандай кўнгил қўйишини англаш амри маҳол. Ҳалводай юмшоқ, тошёнғоқдай қаттиқ ва жумбоқ хотин зотининг қалбини забт айламоққа баъзида бир оғиз ширин сўз, бир дона гул ёки бир маъқул ҳатти-ҳаракат кифоя қилиши мумкин. «Мақтовдан суюлмайдиган, хушомадни чинакамига инкор этадиган аёл ҳали туғилмаган», дейди шаҳарда ишлайдиган бир жўраси. Рустам-ку кўчадаги гапларга ишонавермайди, ҳаммаси бирдай бўлиши мумкинмас, ўйларди у ичида. Масалан, Рисолати асло унақамас. Аммо бутокда куртак бўлса, албатта бир кун ниш уриши рост. Иштиёқ ҳам шунга ўхшаган нарса.

Хуллас, Рустам отасию акаси ўрнидаги ягона тоғасига дил ёрди. Рисолатнинг йигирма йилдан бери «бетинг курсин» дейдиган бир иш қилмагани, бунинг онасини бирон марта ранжитмаганини, фақат у, гарчи сездирмасликка уринса-да, гўдак ҳидига юраги эзилаётганини, шифокорларнинг хулосаларини яширмай (айб иккисидаям борлигини), очик айтди.

– Бунақа чигал ишда бировга йўл кўрсатиш мушкул, жиян, – деди андишали, мулоҳазали тоға. – Кўпга маслаҳат сол, ўз билганингдан қолма, дейди халқ. Оила – нозик, инжиқ соҳа. Бир этак бола билан кунда қирпичоқ бўлиб яшаётган ё озор-безор бўлиб кетаётган эр-хотинлар ҳам кўп. Дунёда бефарзанд бир сенмидинг?! (Поччаси ҳам шундай девди). Аммо ақлли инсондан бир нарса қолишиям керак: ё илм, ё ҳунар, ё зурриёт. Шу жиҳатдан опанг ҳақ. Келинни фикри қандай?

Рустам каловланди. «Бу фикр ўшандан чиққан» деса, тоғаси нима ҳаёлга боради?

– Ававал кўнмай юрди. Ҳайдаяпсизми, деб хафаям бўлди. Мен сизни кейинингизни ўйлаяпман, ўзимга қолса ажралгим йўқ эди, деб тушунтирдим.

– Бола боқиб олсанглари-чи?

– Бунга иккаламизниям рағбатимиз йўқ. Чунки у «зувала» кимники бўлади, зоти қанақа... Рисолат акасига гап учуриб кўрди – қизларингиздан биттаси бизникида юриб турса дегандай... Келинаын билан маслаҳатлашайлик-чи, деганича жимиб кетди. Хотини унамади шекилли. Ташланди, бировга бериб юборилган болани... мен яхши тушунмайман. Пушт булгангандан кўра... Ҳафиз ака эсингизда борми, асраб олган ўғли ўзини

осиб кўйиб, қанчагача тергов бериб юрган. Ҳозир болани нархиям ошиб кетибди...

– Майли, тагин бир танангга ўйлаб кўр. Ажралиш осон – бир оғиз калима, тамом, лекин мустаҳкам оила қуриш қийин. Кейин, Парвардигор боғлаган риштани банда узолмайди, яна, тақдирларинг билади.

Рисолатнинг ҳам акасидан ўзга яқин қариндоши йўқ эди. Унга қолса, синглиси туғадими, туғмайдими, тушган ерида тошдай қотиб ўтиргани яхши. Эридан чиқса, униқидан – ота жойидан бошқа борадиган макони борми? Унга-ку, оғирлиги тушмайди, оғирлиги тушган тақдирдаям қовоқ чимиришга ҳаққи йўқ, ахир нима бўлсаям, ёлғиз сингил, мусулмончилик нуқтаи назаридан ҳам унга қанотини очиш – бурчи. Қолаверса, онаси: шу, Рисолат биронта туғиб олмади-да, боласиз оиланинг риштаси мўрт бўлади, қаттиқроқ бир тортилса, узилиб кетади. Сен – ота ўрнидасан, кўз-қулоқ бўлиб тургин. Мени ҳужрамни бузвормагин, бирон кор-ҳол юз берса, синглинг келиб ўтиради, деб кўп тайинларди. Аввало ўша кор-ҳол юз бермасин, юз берса, жигарчилик, қараб турармиди, кўчириб келади-да. Аммо ўртада «вижи-вижи» қилиб қулоқни ейдиган, муҳаббати, таманноси билан, булар иш бермаса, мўлтони-кашмирилиги ё муттаҳамлиги билан ҳар қандай эркакни похол бовлиқдай эшиб, қўғирчоқдай пилдиратиб юборадиган хотин деган бир кас бор...

III

Машъум тошқингача, тўйгача Рисолатнинг ҳаёти бутунлай бўлакча кечган эди. У мутаассиб диндорлар хонадонидида туғилган бўлиб, Яратган эгам гўзаллигу латофат бобида карамию қудратини қиздан аямаган эди. Ўрта бўйдан тикроқ, бўлимлигина. Киприклари зич, қора қошлари худди она қорнидаёқ фаришталар томонидан териб қўйилгандай – меъёрий энликда, учлари бир оз эгилган, манг-лайи ҳам рисоладагидай – кенг ҳам, тор ҳам эмас, бурни, ияги нафис, хуллас, қадди-қоматию юриш-туришидан ҳатто ашаддий ҳасадгўй аёл ҳам қусур тополмай қийналарди. Айниқса, шу замонда жуда ноёб ва тансиқ ҳодиса бўлган бир ўрим, сонига урадиган тўсдай қоп-қора сочи бўйига жуда ярашиб, хиёл бўртик бўксаси узра енгил силкинарди. Аслида табиатнинг бу инъомидан Рисолатнинг ўзи у қадар мамнун эмас эди. Узун соч ўрими деярли урфдан чиққан, орқага ташлаб, ҳар хил назарларни жалб этишни хушламасди ҳам. Мактабда ўғил синфдошларнинг тегажқлигидан безиллаб, уйда иш билан машғул пайтларда боши орқасига кулча қилиб, ўраб-чирмаб олар, аммо хадеганда тушиб кетавериш зериктирарди. Ота-оналарининг тазйиқидан кўрқиб кестирмас, узун сочи эса, пахмайтириб ёйиб юриб бўлмас, бунга уйдагилар йўл қўйишмасди ҳам.

Рисолат мактабда яхши ўқирди, эртаю кеч китобга ёпишаверганидан ҳадиксираган она уни барвақт бир чеварга шогирд қилиб берди. Мактабни битирган чоғда институтга ўқишга киришдан сўз очиб кўрди, волидаи мухтарама: ўзингга яраша илминг, ҳунаринг ҳам бор, ҳадисларда қиз болага энг яхши касб чеварлик дейилган, барибир отанг кўнмайдиям, деб шаштидан қайтарди. Хонадонда отанинг гапи – гап, унга эътироз билдириш расм эмас эди. Якка қизлигига қарамай, оилада Рисолатга ҳам ортиқча эрк берилмасди.

Онаизор нури дийдасининг чехраси очилмай қолганидан ташвишланиб, гапнинг учини чиқарувди, эр унга бир ҳўкиз қараш қилди. Одамнинг жон-жонидан ўтгувчи бу қараш ҳам жавоб, ҳам дашном эди. Отанинг тарбия усули шундоқ эди – урмай-сўкмай жон суғурарди. Исми Ҳалим эса-да, феъли ҳалим эмас эди. У «қиз деган нарса»нинг нотаниш жойларда ёлғиз,

назоратсиз юриши ғурбат келтиради холос дерди. Бошқалар-чи, деган мулоҳазага «бу ҳамманинг шахсий иши, ҳар ким ўзи жавоб беради, аммо фарзанд номаи аъмоли учун ота-она масъул», деб, яна қатор ҳадисларни қалаштирарди. Аллоҳдан «Эй Парвардигоро, шу ожизамизни эгасига, бир мўмин-мусулмонга топширгунимизча, ўзидан кўпайиб, тиниб-тинчигунча менга умр бер», деб тиларди. Афсуски, ниятига етмади, дуолари ижобат бўлмади.

Рисолат чеварчиликка, бичиш-тикишга муккасидан тушиб, уйдан чикмай қўйгани учунми, ойдай юзи заҳиллаша бошлагандай туюларди. Аслида бунинг боиси бошқа эди.

Рисолатга харидор кўп эди, лекин уларникига совчиликка ҳамма юрак ютиб боравермасди: халқ Ҳалим қорини ўзи ҳам, остонаси ҳам қаттиқ, деб биларди, оқсоқол ҳам ғўраша лойдай элга аралашавермасди.

Ҳалим қори ҳовлисидаги танҳо «нафармон гул»га кўз тиккан, унинг илинжида тунларни бедор ўтказиб, сахарлар нолавор хониш қиладиган «бул-бул»лардан бири, шубҳасиз, Рустам эди. Гулрухсори кўчада кўринди дегунча изидан тушар, йўлини тўсиб, қишлоқчасига, дангалига «менга тега-сизми?» деб сўрар, қиз лом-мим демай, бошини эгганича уни четлаб ўтиб, қадамини тезлатар, Рустам эса «барибир сизни оламан, мана қараб турасиз!..», дерди тап тортмай ва орқа-олдига қарамай чопиб бораётган Рисолат кўздан йироқлашгунча кузатиб қоларди. У аслида барваста, келишган, қизлар диққатини тартадиган келбатли йигит эди, лекин Рисолатнинг унга рўйхушлик бермаслигининг сабаблари бор эди. Мактабда яхши ўқимаган (у Рисолатдан уч синф юқори эди), Рустам ҳали у, ҳали бу билан муштлашиб юрар, кўплар ундан ҳайиқарди. Қолаверса, Рустамни Рисолатнинг дугонаси Дилором яхши кўрарди.

– Нимасини ёқтирасан ўзи ўша безорини? – сўрарди Рисолат пешонасини тириштириб.

– Шўхлигини, дадиллигини... Агар сени ўрнингда бўлганимда...

Рисолат икки қўлини кўтарарди.

– Ҳай-ҳай-ҳай, ўзингга буюрсин ўша сўлақмонинг.

– Ҳо-о, сизники нақд-да, а?..

Рисолат синфдошларидан бирига кўнгил берган, бу борада у анча жасоратли эди. Ишқ ҳар қандай кўрқокни ботирга, ҳазрат Навоий ёзганидек, мусулмони комилни кофир, ғайриддинга, ашаддий художўйни даҳрийга айлантириши ҳам ҳеч гапмас. Улар кечалари Рисолатнинг қишлоқ четида жойлашган овлоқ уйлари орқасидаги теракзор-гилосзорда учрашишарди. Асқар мактабда Рисолатга секин дафтар ё китоб узатар, унинг орасига солинган бир парча қоғозда учрашув вақти кўрсатиларди. Қиз рози бўлса, индамас, акс ҳолда фурсатни ўзи белгилаб, «Бу китобни ўқиган эканман», деб қайтариб берарди. Теракзорга ҳовлиқиб, муддатидан аввалроқ борган йигитча қадрдон бақатерак ёнига газета тўшаб, шитирлаган товушни пойлаб, интизорлик билан, юраги дукиллаб ўтирарди. Дарича орқали ўтган Рисолат шох-новдаларни икки ёққа эҳтиёткорлик билан қайириб, малакмонанд оҳиста, оёғи ерга тегиб-тегмай келарди. Асқар ўрнидан даст турар, икки навниҳол ва бокира вужуд узоқ вақт кўришмагандек бир-бирига интиқлик билан талпиниб, яқин келишганда тўхташар, йигит қизнинг иссиқ билакларидан тутар ва улар сукунатнинг олис-олис пучмоқларига, балки, одамлар қўли, сўзи етмас осмону фалакка парвоз этишарди. Хийла муҳлатдан сўнг ерга қайта қўнишгач, улкан бақатеракка суянганча, елкалари

аро бир-бирига туташаётган ҳароратдан аъзои баданлари қизиб, қалблари ҳаяжонга тўлиб, томирларида қон ғупуриб, узоқ-узоқ ўтиришарди. Кулоқларига чигиртка-чирилдоқлар чириллаши кирмас, бойқуш овозидан ҳам чўчишмасди. Теракларнинг ой нурида ял-ял товланаётган кумушранг япроқлари лолу беҳушлар қулоғига: «Қандай бахтлисизлар...» дегандай ёқимли шивирларди, шохлар орасидан мўралаб-мўралаб қўяётган тўлин ой эса: «Баҳузур ўтираверинглар, мен кўз-кулоқ бўлиб тураман, тўйиб-тўйиб дийдорлашинглар, бу дамлар – қайтмас дамлар», деяётгандек... Ниҳоят Асқар тилга киради-да, Чўлпон сатрларини такрорлаб: «Сиз ойдан-да гўзалсиз» дейди Рисолатнинг узун сочларини билагига ўраб. (Шоир деярли барча соҳибжамол маҳбубаларнинг волаи маҳлиёлари дилидаги, тилидаги лутфни қоғозга туширган). «Қўйсангиз...» дейди қиз ва йигит кифтига пешонасини ишқаб эркаланади. Ой мавзуида бошланган суҳбат Отабек ва Кумуш, Муқаддас ва Шариф қиссаларига, вафога, ўзаро аҳд-паймонга уланади. Рисолат йигит қўлларининг бежо ҳаракатларидан ҳимояланмоқ учун унинг пинжига суқилади. Асқар бағрига босиб-босмай, лаби юзларига тегиб-тегмай, қиз ўзини олиб қочади, «бўлди-да-ей, бетимни қизартириб ташлайсиз, аям сезиб қолса, нима дейман» деб, бошини яна шайдосининг кўксига яширади.

– Жуда бўлакча ёқимли-да, – дейди йигит энтикиб.

– Нимаси бўлакча, ҳамманикига ўхшаган-да, – ғамза ила эътироз билдиради қиз.

– Йўқ, Рисол, бошқаларникига ўхшамайди.

– Қаёқдан биласиз, ё бошқаларниям ўпиб кўрганмисиз?

Кулишади.

– Фақат юзим бўлакчами?

– Ҳамма жойингиз...

– Алдоқчи-ей...

Навозишли раддиялар навқирон қалб ҳиссиётларини пуфлаб алангалади... Қиз шундай бўлаётгани – йигитни авжлантираётганини пайқармикин? Ҳойнаҳой, пайқарди...

– Мен сизга тўярмикинман?..

– Тўярсизам, қизиқмаям қўярсиз...

– Йўқ, мен сизга асло тўймасам керак.

– Тўйдирмайманам-да...

Асқарнинг талтайган дудоқлари чўччайиб, яна санами томон интилади. Рисолат ёноқларини кафти ё дуррачаси билан тўсади, бетоқат, бебош ошифтанинг иягига секин чертиб қўяди. «Ҳаддингиздан ошманг-да, адабсиз бола» дея, унинг кафтларини оташ бўлиб ёнаётган гулгун чехрасига босади. Бошлар тиззалардан ором излайди. Йигит қисимига тўлиб-тошиб, хуш бўй тара-тувчи сочларни силаб ўйнайди. Ҳатто ойсиз, қоронғу кечаларда ҳам бир-бирларини қалб кўзлари билан равшан кўришиб, ҳирсона термулишарди.

Улар кўпинча ҳамма нарса – дунёни, ота-оналарнинг хоҳиш-иродаси, ҳадик, вақт деган пойлоқчи, таъқибчиларни бутунлай фаромуш этишарди. Қикир-қикир кулгулари баландлай бошлагандагина қаердаликлари эсларига тушарди.

– Қайтайлик энди, кеч бўлди, мени истаб қолишади, – дейди Рисолат қўйлаги этакларини қоқиб, маҳбуби ёйиб юборган сочларини ўриб-тузатаркан, аммо ўрnidан кўзгалмайди. Рустамнинг қўлларини ушлаганича бир нималар дегиси келар, йигитнинг яна нималарнидир пичирлашини, севгисини очикроқ изҳор айлашини кутарди. Асқар бир қадам жилади-да, қайтади, қиз унинг елкасига нозланиб бош қўяди. Ошиқ суюклисини бағридан бўшатгиси, суюклининг ҳам ҳароратли, сеҳрли оғушдан узилгиси келмайди.

Нихоят у бошини орқага ташлайди-да, қўлларини Асқарнинг кафтларига қўяди.

– Аҳдингиз чинми? – сўрайди нечанчидир бора. – Менга уйлансангиз, кейин афсусланмайсизми? Ҳар доим шунақа яхши бўласизми? Уриб-сўкиб, кўз ёшимни селоб қилмайсизми?

Асқар жавобан қизни қаноатлантириб, ўз навбатида у ҳам савол айлайди:

– Ўқишга кириб қолсам, кутасизми, ота-оналарингиз зўрлашса, бошқага тегиб кетмайсизми?..

Хайрлашаётганларида Рисолат қўйнидан бир тўрғам нон чиқариб Асқарга тутлади.

– Чўнтагингизга солволинг, бемаҳалда инс-жинслардан сақлайди. Дуолардан ўқиб юринг, – тайинларди у.

Ўшанда ўтлиғ ўпичлару эркаланиш-эркалашларнинг асл ишқ далолатлари эканлигига иккисининг ҳам шак-шубҳалари йўқ эди. (О, ўсмирликнинг қизгин мавсуми – содда, беғубор, ҳали қалблар, орзу, эътиқодлар панд емаган палла!..). Иккаласи ҳам пешоналарига бошқа бир йигит ё қиз битилиши мумкинлигини тасаввурларига сиғдиришолмас, бу ҳақда умуман ўйламасдилар ҳам. Уларнинг назарида муҳаббат – башарият сайёрасининг меҳвари, ундан улугʻроқ туйғу, ундан қудратлироқ куч, севишганлар лафзидан қатъийроқ онт, ошуфта диллар орасидаги кўринмас ипдан-да пишиқ, мустаҳкам ришта йўқ эди. Фақат ва ёлғиз Асқарники бўлишига Рисолатнинг имони комил эди. У онам мени тушунади, хоҳлаганимга беради, деб ишонарди. Отаси қаттиққўл бўлсаям, меҳрибон эди, қиз падари бузрукворининг ана шу фазилатидан умидвор эди.

Кейинроқ теракзорда кечган ойли ва ойсиз кўп оқшомлар, ўша дилдан ўчмас лаҳзалардаги ҳеч кимга айтиб бўлмайдиган дил изҳорлари, юракни кўкрак қафасини ёриб чиққудек потирлатадиган гўр ҳаяжонлар, болаларча сархушликлар, аъзои баданни ловуллайтиб юборадиган қайноқ бўсалар ёдига келса, юзлари гулдек қизариб, кўзларини қаёққа олиб қочишни, ўзини қаерга яширишни билмай қоларди. Бахтига, Рустам, гарчи ўша «гаплар», «ҳодисалар»дан қисман, фаразан хабардор бўлса-да, ўтмишни ковлаштириб, жувоннинг бағрини эзиб, жароҳатини янгиламас, қанча йиллар ортда қолиб кетган номатлуб воқеаларни юзига солмасди. Аёл эрининг мана шу мардона феъли учун ҳам унга ўла-ўлгунча вафодор, содиқ танмахрам бўлишга рози эди. Эҳтимолки, Рустам соддадил Рисолатнинг «Ҳа, ёшлик экан-да...» деб юборишидан ҳадиксираб мавзунни қўзғашдан ўзини тиярди. Чунки Асқарни эсласа Рустамнинг ичини рашк кемира бошларди. Лекин Рисолат йигитнинг отини ҳам атамас (энди нима фойдаси ҳам бор?), у ҳақда бирон муносабат билан гап очилган чоғда ҳам тилидан умр йўлдошини шубҳалантирадиган сўз чиқиб кетишидан эҳтиётланиб, мулоқот оқимини тезроқ бошқа ўзанга буриб юбориш пайида турарди. Сирасини айтганда, қиз ҳам «хўп» дейишга деб қўйиб, урушқоқ, жанжалкаш инсон билан қандай мурося қиларкинман, деб кўп хавотирланувди. Кейин билса, «безори»нинг тезлиги, жиззакилиги орийатчанлигидан, аммо ўзи дили очик, самимий, ҳам одамга жуда раҳмдил экан, рўзғорпарварлиги ҳам жойида эди. Қолаверса, никоҳ, чимилдиқ деган сирли мўъжизаларнинг куёв-келин қалбида илиқлик уйғотиши ҳам ҳақиқат-да, Рисолат ўз-ўзидан қайлиғига кўнгили қўя борди. Асқар билан муносабатларини ўйласа, худди эрига хиёнат қилаётгандай уялиб, титраб кетарди. Болалик – бебошлик, деганлари тўғри экан, биз ҳам тентак эканмиз, деган фикр онгида секин-аста қатъийлашди. Рисолат ўшанда Асқарнинг қалтис иш содир этмаганидан, шундай иш содир этишга уринмаганидан (у ўша маҳалда йигитни жуда-жуда яхши кўрар, унга инонар ва

раъйини қайтаролмай қолиши мумкин эди) суюна, айна вақтда шууридан балки, ўша иш... юз берганида отаси Асқарнинг совчиларига ҳўп дейишга мажбур бўлармиди..., деган фикр сийнасини симиллатиб ўтарди. У Асқарни хотирласа, ҳамон бир антикиб қўярди.

Асқар тўғрисида орқаворотдан ҳар хил гаплар келиб турарди. Йигит ўқишни битириб, Тошкентда қолди, қайтиб Рисолат билан қизиқмаганига қиз ичидан зил кетарди. Хат-ку ёзмайди, лоақал биронтасидан бирон марта салом йўлламаганига чидолмас, унга ўптирганлари, қиз бола бўлатуриб, яхши кўришини ошкора айтганларига пушаймонлар ерди. Албатта, Асқар ҳар қанча дуои салом билан мактуб йўллаганда ҳам унга жавоб битолмас, зеро у қатъиятсиз, ҳазилакам ошиқдан асло умидвор ҳам эмас эди-ю, унинг бир вақтлар юрагига чўғ солган сўзлари (ахир, ишқ савдоси бобида кўз очиб кўргани эди, унга бетоқатлик билан талпинарди – бундан олмай иложи йўқ) чин бўлганлигига қаноат ҳосил қилишни хоҳларди. Айниқса, йигитнинг айнан Рисолатлар кўчасидаги чирой-чиммати ўртачагина қизни дабдаба-ю, мартаба билан Тошкентга олиб кетгани жуда ошиб тушди. Атай, менга ўчашиб шундай қилди, деб, анчагача ич-этини еб юрди (аёл насли барибир куйканаклигига боради-да).

Рисолат фарзандлари турмаслиги ё туғилмасдан нобуд бўлишига, икки нумуродга бир овунч, суянч тилаб кечалари Оллоҳга ёлворганлари, оҳу нолаларининг ижобатсизлигига ёшлик, ғўрликдаги нодонлик орқасида Асқар билан ножоиз, ношаърий ҳатти-ҳаракатларга изн беришгани – номаҳрамнинг жисми-тани баданига, лаби юзларига теккани, яъни гуноҳга йўл қўйилгани сабабмасмикин деб хомушланар, лекин ўзини ҳам, йигитни ҳам айбдор санагиси келмасди. Чунки ҳаётида дийдорлашувга у қадар ошиқиб талпинишлар, ундай ҳаяжонли оқшомлар, лаззатбахш сирлашувлар, ҳавойи фазолар бағрида, яшил орзулар беланчагида тотли ҳаёл суришлар қайта такрорланмаганди.

IV

Ўшанда Рисолатнинг тақдири ўзи кутгандай бўлиб чиқмади. Асқар пойтахтдаги дорилфунунга ўқишга кирди. Қизга эса совчилар кела бошлади. Ўша маҳалларда улар кунора хат ёзишарди. (Эҳ, соғинч, муҳаббат, орзиқишлар изҳорига тўла у ишқномалар қаерларда сарғайиб, лойларга қоришиб, кимларнинг тандирига тутантириқ бўлиб кетдйкин?..) Рисолат навбатдаги мактубларидан бирида ҳолатни баён этди, кўнгли нотинчлигини яшириб ўтирмади, теракзордаги аҳдлашувларни эслатди. Асқар зудлик билан қишлоққа етиб келиб, мактабда тарихдан дарс берадиган амакиси орқали уйдагиларни оёққа турғазди. Амаки масаланинг нозик ва муҳимлигини, йигит қизга сўз бериб қўйганини яхшилаб тушунтиргач, ота-она ўғилларининг ҳаёли бўлинишини ўйлаб ижирғанишса-да, таваккал қилиб кўришдан бошқа чора йўқлигини англаб етишди. Лекин совчилар дастлабки ташрифларидаёқ симёғочга урилган варракдай шалвираб қайтишди – Ҳалим қори уларга ҳам кескин рад жавобини берди, маслаҳатлашиб кўрайликчи, деб ҳам ўтирмади.

– Узоқ шаҳарда ўқиётган болага қиз беролмаймиз, ўқишини тугатгунча эса ожизамизни сақлаб туролмаймиз, ҳарбийга ҳам бормаган – хом экан, овора бўлишнинг ҳожати йўқ, – деди илтижо, ўтинчга ўрин қолдирмай.

Ҳар қалай кўча кўриб қолган Асқар иззат-нафси, ғурури топталгандай оғринди, айниқса «хом» деган тамға кўксига наштардай санчилди. Кимсан, мамлакатдаги энг обрўли олийгоҳнинг талабаси-я?! У Рисолат ва отасидан қаттиқ ранжиди, бирини тушунмаганликда, қоқ қориликда, иккинчисини тушунтиролмаганликда, муҳаббатларини ҳимоя қилолмаганликда айблади.

Амаки уни ёнига ўтқазиб, обдан тасалли берди.

– Асли шу ишга мениям ройим йўқ эди, жиян. Чунки сен илмни кетидан қувишинг зарур, уйлансанг, келинни Тошкентга олиб кетишинг керак. Қаерда, қандай яшайсизлар? Бу ёқда қолса, отанг айтгандай, фикринг чалғийди. Болалик бўлсанг, уларни боқиш керак. Унда ўқишни, орзу-ниятларни йиғиштириб қўйиб, ишлашга тўғри келади. Ёшсан, ҳали сенга яхши қизлар учрайди. Албатта, Рисолат ёмон қизмас, ўзим ўқитганман, биламан, лекин унашмаса, нима чорамиз бор, зўрлик қилолмаймиз-ку, жияним. Рисолат-данам ўпкалаб юрмагин, қиз бола отасига, Ҳалим қоридай ўжар, кож одамга қандай мен фалончига тегаман деб айта олади? Бу бизнинг удумларимиз-гаям, мусулмончиликкаям тўғри келмайди. Кейин, улар ўта тақводор, замон билан ҳисоблашишмайди. Хил келишимиз ҳам қийин. Сениям диққат кип қўйишлари мумкин. Менимча, Ҳалим қори шу тарафлариниям ўйлаб йўқ деган...

Асқарнинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Хаёлан барибир Рисолатни кечирмади, у билан учрашишга ҳам имкон изламай, Тошкентга жўнаворди. Сирасини айтганда, амакиси башорат қилгандай, пойтахтда, институтларда фасон юрадиган ҳар-ҳар қизларни кўриб кўнглида андак тараддудланиш, янги ҳаяжонлар туғилган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмасди. Балки, «Рисолатни қўшни қишлоқлик бир қавмларининг ўғлига беришармиш» деган «миш-миш» йигит қалбини батамом вайрону ҳафсаласини мутлақо пир қилгандир. «Нима бўлсаям, мен бурчимни бажардим, лафзимда турдим», деб ўзини оқларди у.

Асқар кўришишни тиламай жуфтакни ростлаганини эшитган Рисолатнинг дили ҳам қаттиқ оғриди, ахир, иш узил-кесил бир ёқли бўлгани йўқ, чора ахтариш, уриниб кўриш мумкин эди-ку! Каттароқ кишиларни, оқсоқолларни ўртага қўйишса, отаси уларнинг юзидан ўтолмай майли деб юбo-рармиди...

Қизнинг аввало қиблагоҳининг ўжар ва чўрткесарлиги, андишасизлиги учун узр сўраб, ҳали бутунлай умид узишга эрта эканлигига ишора қилиб битган дилномаси дом-дараксиз кетди. Хатим етиб бормадимикин деб, яна ёзди. Бу гал ҳам Асқардан на жавоб келди, на салом. Рисолат шундан сўнг уйдан чиқмай қўйди, ҳовлида ҳам бошини ҳам қилиб юрар, тузуқ-қуруқ овқат емас, «ҳа» ёки «йўқ»дан бошқа сўз айтмасди. Она «шамийён қайирав чол»ини бир амаллаб кўндириб, қизни далага чиқарди. Унинг тунд-лиги буткул ёзилмаса-да, руҳияти ҳамон тушкун бўлса-да, ҳар ҳолда рух-сориға пушти ранг югуриб қолди. Дилором билан дардлашиб сал енгил тортарди. Дугонаси эса Рустамдан, унинг бепарволигидан нолирди.

– Қиз бола бўла туриб, сен яхши кўрсангу, муҳаббатингни қадрига етиш-маса, одамга ёмон алам қиларкан. Беҳис, тўнка!.. – дерди у чарос кўзла-рига ёш олиб.

– Шошмай тур, ҳали орқангдан шундай югурсин, – тасалли берарди Рисолат. – Бир хилги йигитлар шунақа бўлади ўзи – қиз боланинг мойил-лигини сезса, дарров димоғи ишиб, бурни кўтарилади, лекин кейин шунақа мулойим-мушукка айланишадики... – У мен турмушга чиқиб кетсам, Рус-тамнинг Дилоромга кўнгил қўйишдан бошқа иложи қолмайди, деб ўйларди.

– Бунақа бўлишига ҳеч кўзим етмайди.

– Мана, мени айтди дейсан...

Дилоромнинг ҳам ёш тинган кўзларига нур ина бошлайди.

Аммо Рисолат ҳамон гоҳи-гоҳи кечалари тўлғониб, ухлолмас, падари бузрукворининг ўз дилбанди, ёлғиз қизига қилган адолатсизлиги, айниқса, Асқарнинг қатъиятсизлиги (бевафолиги, субутсизлиги дейишга тили бор-

масди) уни изтиробга соларди. Демак, севгиси шунчаки ҳавас, ваъдалари ёлғон экан-да. Ё Тошкентда биронтасига илакишиб қолдимикин?..

Бирдан-бир сирдоши Дилором эди. Юраги сиқилса, унинг юпатишлари билан овунарди. Рустамдан совчи келгач, икки дугона ўртасига ҳам ола мушук оралади. Гарчи Рисолат Рустамни суймаслигини, отаси йигитнинг элчиларини ноумид қайтарганини билса-да, энди Дилоромнинг қалбида пинҳона ғайирлик, ҳасадга ўхшаш бир нима ниш урган эди. Энди жигарбағри хун Рисолат ундан ҳам ўзини тортар, ўз ёғига ўзи қоврилар, ўзи савол бериб, ўзи жавоб қайтарар, жумбоқни ёлғиз муҳокама қиларди. Балки Асқар мендан қаттиқ хафадир, ҳамма айбни менга тўнкаб юргандир, ё эҳтимол, уям қийналаётгандир, куйинаётгандир дер, ростдан ҳам Асқарда кўнгли борлигини айтгани ботинолмагани учун ўзини койир (аммо ота қизидан бир оғиз сўраб қўйишни ҳам лозим кўрмади-ку), шунча йил бирга яшаган одамига сўзини ўтказолмаган волидасидан ҳам ўқинар (падар бу ҳақда гап очган аёлини силтаб ташлаган эди), муҳаббат деб ўйлагани сароб бўлиб чиққанидан қайғуга ботарди. Бошига ҳар хил мудҳиш хаёллар келарди. Тошқин юз берганида, дастлаб «мана, дилимдаги иш амалга ошадиган, икки ўт орасида куйиб-туташдан, ҳамма азоб-уқубатдан бир йўла қутуладиган бўлдим», деган фикр онгидан «лип» этиб ўтди. Лекин Дилором жонининг борица «Рисо-ла-а-ат!..» дея чинқирганида бирдан хушига келгандай, тетикланди, овоз чиққан тарафга қараб, дугонаси сари талпинди. Сув тезлик билан кўпайиб, қизнинг ўзини тутиш учун бошини олдинга чўзиб, дарё тубига маҳкам босишга ҳаракат қилаётган оёқларини суриб кетди. Кейин...

V

Воқеа эртаси эслатиб юборарди, аммо ҳақиқат эди. («Орзумандлар»да мана шу аянчли лавҳалар назарда тутилган эди).

Майнинг охирлари, кунлар иссиқ, айни гўзага ишлов берадиган мавсум эди. Ўша кунни ўнга яқин қиз-жувон Қорадарё яқинидаги ўн етти гектарлик пайкалда чопиқ қилишаётганди. Улар орасида Рисолат билан Дилором ҳам бор эди. Қомати бежирим, қишлоқ қизларига ноҳос фавқулудда оппоқ, хумор кўзли Рисолат қалин сочларини ҳар доимгидай бошига чамбарак қилиб олган. Аввалдан офтоб тифида, чанг-ғуборлар ичида қарсиллатиб кетмон чопиб юрадиган, бўйи Рисолатникидан пастроқ Дилором буғдой ранг, қотмагина, ҳаракатлари шаҳдам, қарашлари чақноқ. Умуман у қишлоқ хонадонига келинбоп қиз эди.

Тушликдан кейин икки-учтадан бўлиб, соя-салқинга ўзларини уришди. Рисолат билан Дилоромни эса дала офтобида оловланган таналарини совутиб, чарчоқни (диққатчиликни ҳам) ёзиш истаги дарё бўйига етаклади. Улар аланглашиб, атрофда зоғ йўқлигига ишонч ҳосил этишгач, ўзан ичида олтмиш-етмиш қадамлар чамаси юриб, кучсизгина шалдираб оқаётган, икки томони қуруқ тошлоқ сув ёқасида, аввалдан маълум паккада тўхташди. Одам бўйидан пастроқ юлғун ва бошқа ўсимликлар панасига чўнқайганча, рўмол, кўйлақларини ечиб, бута шохига ташлашди, сўнг тунлик ҳарир кийимларида, бошларини энгаштирган кўйи оппоқ тўшларини оқимга бериб, оёқларида сувни болаларча чапиллатишганча, оҳиста суза кетишди. Сувнинг юзаси, чуқур бўлмагани учун таги ҳам у қадар совуқ эмас, шу боис баданга бағоят хуш ёқарди. Вужудларига ором иниб, фароғат баҳрига чўмишган бўй қизлар ташвиш, ҳадикдан ҳоли эди. Одатда, бунақа иссиқ паллада қишлоқдан анча олис бу пастқамликка чумоли ҳам ўрмаласди. Қизлар қўлида беш-олтита зоғора балиқ чизилган тол чивикни саланглатганча ўрмондан қайтаётган Рустамни кўришмас, умуман, бировнинг назари тушиши

мумкинлигини ўйламас эдилар. Йигит қандайдир қикир-қикирни эшитиб, қадамини секинлатди. Теваракка олазарак боқди ва нигоҳига бирдан дарё ўртасидаги юлғинга илинган қизил, яшил либослар илашди. Бўйдоқларга хос жўшқин қизиқиш билан ўша ёққа тикилди. Қизларнинг чуғур-чуғури дудмол акс-садо каби эшитилардию, ўзлари пинҳон эди. Овоз эгалари, айниқса биттаси жуда яқин туюлди йигитга. У соҳилда у ёқдан-бу ёққа юриб, ниҳоят чўмилаётганлар ора-сира кўринадиган жойни топди-да, ўзини қари, букри тол орқасига олиб, астойдил кузатмоққа тутинди. Қизлар ўн етти-ўн саккиз ёш – балоғат даврининг таърифга сизмас ўтли ҳиссиётлари оғушида эҳтирос, завқ ила бир-бирларини босишар, юзларига сув сочишар, қийқиришар, хандон отиб кулишарди. Улар дунёни, ҳатто бағритош бевафоларнинг ситамларини ҳам тамомила унутишган эди.

Сув париларининг кимлигини аллақачон фаҳмлаган Рустам юраги гуп-гуп уриб, ширин, лаззатли хаёлларга берилди, «пистирма»сидан бошини кўтармай, ички кўйлак, лозимлари билан лаққа балиқдай сузаётганларни томоша қилиб, ҳуши оғиб тураверди, унинг учун вақт тўхтаб қолгандай эди. «Қани энди ҳозир Дилоромнинг ўрнида мен бўлсам... – ўйларди у лаблари ёйилиб. – Ҳа, қайсар қори, қизини мендай йигитга бермади-я... – Рисолатнинг отасидан ёзғирди у. – Мен уни елкамдамас, кафтимда олиб юрардим, кафтимда. Шундай жазирама иссиқларда далада ишлатиб қўймасди – қорайтириб, ҳовлимизни гуллатиб юрса ҳисоб эди. Ҳали уям афсусланади...»

Бир пайт Рустамнинг қулоғига аллақандай ваҳимали гулдираш кириб, дам сайин кучайиб, яқинлаша бошлади. Товуш замин остидан келаётгандай эди. Бироқ ер тинч, силкинаётгани йўқ. Йигит теграсига, кўкка жаланглади. Осмон боягидай мусаффо, қуёш чарақлаб, ҳароратини беомон пуркарди. Шу аснода қизларнинг кўрқинч, таҳлика ичидаги қийқириғи янгради. Рустам қараса, не кўз билан кўрсинки, тип-тиниқ сув бир лаҳзада қорайиб, кўпайиб борарди. Бешиқ-бешиқ тўлқинлар сувнинг сокин сатҳини чайқатиб, ёвуз шарпадай бостириб келиб қолган эди...

Одатда Қорадарёнинг ҳар қандай шўхлиғу бебошликлари бу пайтгача барҳам топган бўларди. Барча анҳору сойлар каби қадимда Иламиш аталмиш бу кекса дарёда ҳам кўкламда, олма гулидан кейинроқ сув кўпаярди. Рустамнинг болалигида эса бу дарёи азим доим лимиллаб, тўлиб-тошиб оқарди. Соҳилдаги ўтлоқлар гул-гул яшнарди, марзаларга сапчиган ёввойи фаввораларда қуёш нури, ой шуъласи жилва қиларди. Майса-ғиёҳлардан бир бокира, хушбўй хид тараларди. Лекин ўқтин-ўқтин дарёнинг жазаваси тутар, шунақа кезларда тунни бошига кўтарадиган шовқин-суронлардан, жарларнинг ўпирилиб-шалоплашидан қишлоқ аҳли таҳликага тушарди.

Хуллас, дарё одамларнинг юрагига кўп қутқу солган, жудаям шўх, ёвқур эди, ҳеч нарсани, ҳеч кимни менсимасди, аямасди. Айниқса, кунлар исиб, Арслонбоб тоғларида тош қотган муз-қорлар эрий бошлаган, сел-жалалар авж олган маҳалларда дарё кўпириб, қоп-қора бўтана бўлиб, оч қолган урғочи шердек наъра тортиб оқарди. Рустамнинг, бошқаларнинг ҳам ёдида: эл-халқ кўч-кўронини йиғиштириб, дарвозалари биқинида кўзларини йўлга тикиб, қулоқларини динг қилиб ўтиришарди. Қишлоқ фаоллари, бригадир, ҳосилотлар отда айланишиб, уларга далда, тасалли бериб юришарди. Бир неча отлиқ эса тўхтовсиз дарё бўйига бориб келарди. Ҳамма «Қани, юкларни кўтаринглар!..» деган буйруқни эшитишдан безиллаб, жон ҳовучлаб турарди. Анча-мунча ботир йигитлар, сувдан қайтмас шўх-шаддот қизларнинг бошига ҳам етган бу қонхўр дарё! Ким, қачон, нима сабабдан шундай ном қўйган, ҳеч ким билмайди – унинг тошқин ҳолатини, жазавали алпозини «Қора хўжа» деб аташарди. «Қора хўжа»нинг одам «овламай» қўйганига анча йиллар бўлган эди. Бугун нима жин урди, нега тушов уздийкин у?..

Қизлар жон ҳолатда қулоч отиб, қирғоқ сари сузишарди. Ўртадаги тош-лоқни ҳам тошқин босиб улгурган эди. Рустам шиплагини ва дўпписини ечиб, ҳар ёққа ташлади-ю, ўзини дарёга отди. Орадаги масофа эллик қулочча бор эди. Сув тўхтовсиз кўпаяр, йигит бор кучини ишга солиб қизлар томон интилар, қизлар эса бу ёққа талпинишарди. Рустам тўлқинлар узра, оғзи-бурнига кирган сувни пуркаб-пуркаб қулоч отаркан, «Кўркманглар, кўркманглар!..» дея бақириб, далда бермоқчи бўларди-ю, ҳеч эвини қилолмасди. Сувдан калла кўтаргиси, бир сония-ни ҳам бой бергиси келмасди. Лекин... шу он тошқин бирдан, бир неча баробар авжланиб, ҳайқириб, Рустамни ҳам қуйига оқиза бошлади. У ўркач-ўркач долғалар қуршовида қолди. Бироқ, қони қайнаб, бўйдоқлик куч-қуввати жўш урган йигит ўзини асло йўқотмай, қизларни кўздан қочирмасликка уриниб, оқимга қарши ёндамалаб борарди. Яна бир неча қулоч отса бас эди – иккаласини ҳам тутиб олган бўларди. Аммо... У қўл чўзишга улгурмади – сув тагин бир кўтарилиб, тўлқинлар кўкка иргиди. Қизлар бирваракайига «Ая-а-а!..» дея қаттиқ чинқиринди-ю, жимиб кетишди ва иккиси ҳам кўздан ғойиб бўлди. Кучли саросимага тушган Рустам сув сачрамалари қисиб қўяётган қовоқларини йиртгудай очиб, ён-атрофни қидираркан, беш-олти метр нарида силтаниб-ҳилпираётган икки ўрим соч учларини кўрди. «Бу – Рисолат!» деган фикр миёсида чакмоқ чакди. Яна бошқа тарафга жонсарақ кўз югуртириб, Дилоромни ахтарди, бироқ, қараса, ҳалиги сочни ҳам йўқотиб қўядиган (бундай чоғда миё хужайралари ё карахт бўлиб қолади ё фавқулудда шитоб ишлаб кетади). Шу ўйни дилидан кечириб улгурмай, Парвардигор инояти билан гоҳида ана шундай ёввойи, безабон кучларда ҳам шафқат ҳисси уйғониб кетиши мумкин чоғи, тўлқин бир суриб, Рустамни ўша икки ўрим соч ёнига олиб бориб қўйди. Қаттиқ ҳамла билан қўл узатган эди, сочнинг бир ўрими бармоқларига илашди. Қўлини икки марта айлантириб, сочнинг қарийб ярмини билагига ўраб олди ва забт билан ўзига тортди. Яна тўлқин ёрдамга келди: хушсиз бош сувдан бир қалқиб чиқди, аммо шу захоти тагин чўка бошлади. Бироқ йигит сочни билагидан заррача бўшатмай, эпчиллик билан бир қўллаб сузиб, қисман оқим кўмагида Рисолатни судраганича қирғоққа интилди. Албатта, буларнинг ҳаммаси қисқа муддатда содир бўлди. Саёзликка етганида йигитнинг ҳам силласи қуриб, ҳолдан тойган, оёқларидан мадор кетган, лекин ақли-хуши ўзида эди: сув хўплаган қиз шўрлик тезроқ силқитиб юборилмаса, иш чатоқ. У қолган бутун куч-қувватини тўплаб, Рисолатни бўйни ва тиззалари остидан кўтарди-да, ивиб оғирлашган шими почаларини шалоплатганча соҳилга яқинлашди.

Хаёлида панжаларини қимирлатишга ҳам мажоли йўқдай эди. Билакла-рида бўйига етган, дуркунгина, зангори ич кўйлаги баданига чиппа ёпишган соҳибжамол кўзлари юмук, ранги тамом бўзарган, лаблари ярим очик ҳолда, нафас олмай ётарди. Ўшанда мускулларида қаердан, қандай ғойибона қудрат пайдо бўлди – ҳалигача ҳайрон, Рисолатни бир шахт билан елкаси баробар кўтариб, қирғоққа ётқизди. Кейин ўзи ҳам тирмалашиб чиқиб, қизни ёнбошлатди-да, оёқларини жуфтлаштириб, сал кўтариб бирикки силтаган эди, оғзидан сув варақлаб отилди... Рисолат секин ингради. Йигит ўзини ерга ташлади. Сўнг ғала-ғовурдан кўзини очиб, тепасида бири ғазаб, бири ҳайрат билан тикилиб турган ҳалойиқни кўрди.

Дарё шаштидан бир оз тушган, лекин йиртқичлар ҳамласидан ўлар ҳолатда чопиб, хавф-хатардан қутулган, аммо ҳамон пишиллаши босилмаган йилқи галасидай бўғиқ шовулларди.

Дилоромнинг жасади икки кундан кейин Фарғона канали тўғонидан топилди.

Рисолат бир ҳафта деганда тилга кирди. Шунгача, Дилоромнинг оналари «норасидамиз, кўзимизнинг оқу қорасини умрига зомин бўлди» деб, Рисолатникилар «бокирамизни бадном этди» деб, Рустамлар эшигининг турумини бузишаёзди. Шунгача Рустам туман ички ишлар бўлимининг хибсхонасида тергов бериб ётди. Унинг гапларига ҳатто яқинлари ҳам ишонмасди. Кейин Ҳалим қори ҳам, Рисолат ҳам Рустам олдида бурчли эканликларини англадилар. Йигит жасорати тўғрисида бировга мақтанмасди, лекин ич-ичидан қизга ўзини кўрсатиб қўйганидан, ўзидан мамнун эди. Барибир шармандали ҳол юз берди деган фикрни калласидан чиқариб юборолмаётган Ҳалим қори бу «шов-шув»нинг ҳадемай юртга тарқаб улгуришидан ҳадиклиниб, ўзи орага киши қўйди. Ишқилиб, йигит ниятидан қайтиб қолмаганмикин?.. «Шундоқ мард ўғлонга қизимизни қўшқўллаб тутганимиз бўлсин...» Рустам эсанкираб, ўзини йўқотаёзди. Рисолатни қутқариб олдим, энди уни менга беришади, деган иддао ҳаёлига ҳам келмаган эди. Яна бир ҳол уни ғоят ажаблантирди. Рисолатлар тарафдан элчи келган кунданми ё ундан сал аввалроқми, у феълида қандайдир ўзгариш юз бераётгани – сипо тортиб, мулойимлашиб бораётганини, одамларга яхши назар билан қарай бошлаганини ҳис этарди.

Рисолат ҳам энди онасининг сўзларига ерга боқиб, сукут билан жавоб бериб. Асқар хануз сувга чўккан тошдай ном-нишонсиз, Рустам эса фойдага қолган жонининг халоскори, эгаси эди. Қолаверса, энди унинг кимга тегиши барибирдай эди, илло, ҳамонки бир кимса билан ҳаётини боғлаши шарт экан, ростми-ёлғон севгисини очик айтиб юрган, сўзидан қайтмайди-ганга ўхшаётган, юраги ботир шу Рустам маъқул эмасми? Тошқин воқеаси эсига тушса, қиз қирғоқда ярим яланғоч, беҳаёлардай ётган ҳолатини, Рустамнинг уни ўша алпозда сувдан кўтариб чиқаётганини кўз олдида келтириб, ўз-ўзидан уялиб кетар ва дилида йигитга нисбатан андак илиқлик пайдо бўлаётгандай, жисми-тани энди унга тегишлидай туюларди. Аммо Дилоромни ўйлаб, дарҳол турфа мулоҳазаларни бошидан ҳайдашга уринар, бевақт завол топган дугонасига юраги ачишиб (нима бўлсаям, яхши қиз эди), киприкларига нам сиза бошларди. Лекин энди у йўқ... Раҳматлини Рустам барибир яхши кўрмасдиям-ку... Бироқ яқин ҳамдами, қисматдошидан жудолик туфайли, Асқарнинг кўнгли қаттиқлиги, вафосизлиги сабабли юрагига хурсандчилик, ўйин-кулги сиғмасди. Онасига дил ёриб, бир неча бор тўйни пайсалга солди. Аммо қаллиқ қиз вақтни чўзишга қанча уринган сари, бераҳм кунлар елвизакдай визиллаб, уни дам сайин рағбатсиз васл тунига яқинлаштириб борарди.

Нихоят, важи корсон, баҳоналарга ҳам асос қолмади. Тўй куни белгиланди. Рисолат хонасига қамалиб, тўйиб-тўйиб йиғлар, аммо нега обидийда қилаётганини ўзи ҳам чуқур англамасди, фақат кўнгли тўлиб, кўзларидан беихтиёр қуялаётган ёшни тўхтата олмасди.

Тўй ҳам ўтди. Рисолат Рустам билан қовушди.

Тошқин ва тўй ҳодисалари бир-бирига боғланиб, тилдан тилга кўчиб, ривоят тарзида қўшиб-чатилиб, қўшни қишлоқларга ёйилди. Воқеа иштирокчиларини биладиган, яқиндан танийдиганлар ҳам ҳар гал янги тафсилотлар билан бойитиб гапириб юришди. Хусусан, кино санъатига, адабиётга қизиқиши ниҳоятда кучли, мол боққани борганда ҳам қўлтиғидан муқовалари титилиб кетган семиз-семиз китобни қўймайдиган, ҳатто ўтни ҳам хиргойи билан ўрадиган Салим Рустамнинг қахрамонлик достонини тўйларда, турли

давраларда мароқ билан айтиб берарди. Ҳикоя давомида жўшиб, ҳаяжонланганидан баъзида оғзидан тупуклар сачраб кетса ҳам парвойига келтирмас, охирида қойил қолганини писанда қилишни унутмасди. Шундай пайтларда, айниқса, Шавкат ғоятда ҳайратга тушиб, лаб-лунжини йиғиштиролмай илжаяр, дам киприкларини пирпиратиб жиддий тортар, ғурурланганидан турган ерида бўйи ўсиб кетаётгандай сезилар, тоғасига нисбатан меҳр-муҳаббати ўша асов дарёдай ошиб-тошиб борарди. Болакай ҳовлиқиб уйга келарди-да, овоза бўлган фожеий ҳодисани янада батафсилроқ эшитиш мақсадида тоғаси ё келинаясига тирғалар, бироқ Рустам: «...бир пайт қарасам, сув кўпайиб, қизлар оқиб кета бошлашди, шартта ўзимни ташладим. Биттасини ушлолмадим, иккинчисини сочи кўлимга кириб қолди, бу – мана шу келинаянг эди», деб кифт қоқарди. Келинойиси эса унинг учун қиёматга айланаёзган даҳшатли тошқинни тутилиб-тўлқинланиб сўзлар, Рустамнинг довураклигини алоҳида таъкидлаб, йигит киши шунақа бўлиши керак, деб хулоса ясарди, ўзича таёкнинг бир учини кимгадир тўғрилаб.

Бу мавзу гоҳо-гоҳо эр-хотиннинг ўзаро суҳбатларида ҳам тилга олиб туриларди. Кўпинча Рисолат эсларди.

– Дилором сизни жудаям яхши кўрарди. Қизлардан биронтаси тегишиб, «ўша безори, жанжалкашни нимаси ёқади ўзи сенга?» деса борми, бечорани бурдалаб қўяй дерди. Югурганникимас, буюрганники деб...

– Раҳматли аломат қиз эди, лекин билардингиз, мен сизни...

– Мен шунчаки қизиқсангиз керак, деб ўйлардим.

– Чунки сиз... – Рустам бирдан дудукланади ва гапни буради. – Сиз сўзларимга тузукроқ қулоқ солмасдингиз.

– Ўзингизам томдан тараша ташлагандай, «менга тегасан...»дан бошлардингиз-да, одамни капалагини учуриб.

– Юрагимда борини, гапни индаллосини айтардим-да. Мен шоир ё артист бўлмасам, қошинг унақа, кўзинг бунақа деган мақтовларни ўхшатолмасам. Бунақа юзаки хушомадларга тилим айланмайди. Менга ёқардингиз, бирдан-бир мақсадим сизга уйланиш эди, вассалом. Ниятим холис экан, мана, Худо ишимни ўнглади, бандаларга кўрсатиб қўйди.

– Ростданам аллакимлар билан муштлашиб юришингизни кўпчилик ёмон оларди-да.

– Мана, муштлашмаям қўйдим.

– Ҳа-я. Мениям туйиб турармикин, деб кўрқардим. Тўйдан кейин анчага-ча ҳадиксираб юрганман.

Рустам Рисолатга ўпкали нигоҳини тикади.

– Опқочинг-а...

– Рост-да, кейин ўзгардингиз-да.

– Сиз сабабли...

– Мен ҳеч ўйламовдим...

– Шунинг учун халқ шўхдан кўркма, писмиқдан кўрк дейди-да.

Рисолат яна мархума дугонасига қайтади.

– Дилором ҳам яшаши керак эди. Мен ўзимни унинг руҳи олдида айбдордай ҳис қиламан. Ахир сиз мени эмас, уни қутқаришингиз ҳам мумкин эди-да, – жувоннинг дилида Рустам атайин мени тутишга ҳаракат қилган бўлса керак, деган гумон ҳам йўқ эмас эди.

– Сизни менмас, ўзингизни сочларингиз қутқарган – мана шу узун сочларингиз. – Рустам аёлининг қимтилган тиззалари узра кўз-кўзланиб ётган зулфи анбарафшонини ўйнамоққа тутинади, унинг паришон учларини бурнига тутати. – Аслида мениям орқангиздан югуртирган мана шу сочлар эди.

Рисолат хижолатомуз жилмаяди.

– Сочим узун бўлмаганда орқамдан югурмасмидингиз? – синовчан сўрайди у.

– Ҳарқалай, кўзим дастлаб сочингизга тушиб қизиқиб қолганман. Кейин кўрсам, юзингиз ҳам, ҳамма жойингиз чиройли, келишган экан.

Рисолат бирдан енгил сесканади. Уйлари орқасидаги теракзорда илк бор айтилган ва қулоқларига жудаям ёқимли эшитилган сўзлар жаранглагандай туюлади.

– Энди оширвордингиз, бу гапни шоирларам сизчалик келиштиролмаса керак. – Аёл жиддийлашади. – Майли, буни қўйинг, мен барибир Дилоромга ачинаман.

– Ҳа, ўшанда уни йўқотиб қўйдим, – дейди маъюс тортган Рустам бошини ликиллашиб. Ҳаёл унинг кўз олдига ўша мудҳиш манзарани келтиради. – Менимча, Дилоромни гирдоб тагига тортиб кетувди, уни қаёқдан излашниям билмасдим. Кейин, бирданига икки кишини тутиш ҳам қийиниди, иккаланглар икки тарафда эдинглар. Умас, бумас, тақдир бу, Рисолат, Оллонинг иродаси. Раҳматли хур кетди, жойи жаннатда бўлсин.

– Ишқилиб, у дунёда мен билан юлишиб юрмасмикин, – дейди Рисолат ҳазилми-чин тарзда.

– Кўрқманг, – қўл силтайди Рустам, – ўзим кафилликка ўтаман. Ундан кечирим сўраймиз. Парвардигор инок эр-хотинларни яхши кўрармиш, шунинг учун бизни ўзи ёрлақайди.

VI

Шундай қилиб, улар сокин, ҳаловатли ва анча-мунча ташвишли, оғир-енгил кунларни бошдан ўтказдилар ва умрлари йўлидаги кутилмаган, нотаниш бир бекатга, тўғрироғи, чорраҳага етиб тўхтадилар. Энди улар шу манзилда уловдан тушиб, хайрлашмоқлари ва бошларини ҳам қилганича бошқа-бошқа томонга қараб юрмоқлари лозим эди. Шунча замон бир ўринда бир-бирларининг нафасларини туйиб, ҳиду бўйларида баҳра, бадан ҳароратларидан қувват олиб келган жуфтликнинг бир олманинг палласидай иккига бўлиниб кетиши, борса қайтмас сўқмоқдан номаълум ёқларга раво-на бўлиши оғир савдо эди. Лекин улар ўзаро тинч сулҳ асосида шундай битимга келишди.

– Сиздан мингдан-минг розиман, сиз ҳам мендан рози бўлинг-а, Рустам ака, – деди Рисолат ерга боқиб. Унинг нам мижжаларини яшириш учун бош эгганини пайқаш қийин эмас эди. – Билиб-билмай яхши-ёмон гапириб, дилингизни оғритган бўлсам...

– Рисолат!.. – гапни бўлади Рустам бетоқатланиб.

– Кўнглингиздагидай ёстиқдош бўлолмаган бўлсам...

– Рисолат, менга қаранг...

– Яна, дорилбақода менга тескари қараб, бошқаси билан кетиб қолманг, дейман-да...

Рустамга жувоннинг нозик қочиримли ҳазили ҳам ботмади.

– Илжираб ётган ярага туз сепишнинг нима ҳојати бор, Рисолат?

Рустам аёлни, иягидан кўтариб ўзига қаратмоққа, унинг юзларига ҳамдардлик билан тикилмоққа, кўзёшларини артиб қўймоққа чоғланди, аммо энди унга қўл теккизишга ҳадди йўқдек иккиланиб, шаштидан қайтди. Во, ажаб, нега энди?.. Ахир у йигирма йилдан бери ўзиники эди-ку, наинки шунча муддат бутун вужуд-таналари бир бўлган одамлар энди бегоналардай, бир-биридан бутунлай йироқлашиб кетишса? Ҳалитдан-а?.. Наҳотки бундан кейин кўча-кўйда рўпара келиб қолишсаям тузукроқ ҳол-аҳвол сўрашишга ўзларини ҳақсиз билишиб, шунчаки кўз танишлардай, қуруққина саломлашиб ўтаверишса? Ишқилиб, қиёмат дийдор бўлиб юришмаса, бас...

Рустам яхшиликчасига жудолашув уруш-жанжал, «қўйдим-чиқдим» билан ора очди қилишга нисбатан қийинлигини, азоблигини англади.

Хуллас, бир неча йилдан буён хавотир билан кутилаётган «қора» кун ниҳоят етиб келган эди. Мана, эртага Рисолат акасиникига кетади. Хўш, кейин-чи?.. Рустам гор оғзидай ютаман деб турган, ўлик чиққан уйдаи нохуш хужрага, харобадай файзсиз ҳовлига орқасидан биров сургандай калла суқишини, ўчоқ олдида кул титкилаб, қозон қайнатиб, идиш-товоқ ювиб, ҳафсаласизлик билан ковшаниб ўтиришини, бир кишилик ўрин тўшаб, совуқ кўрпа ичида ғужанак бўлиб, тик этса деразага бўйлаб ётишини кўз олдига келтирди-ю, этлари жимирлашиб кетди. Ўзини чалғитиш учун режалар туза бошлади, аввало Рисолатга бир нималар туҳфа қилишни кўнглига тугди: тозароқ матодан кўйлак, бошига солгани юпка рўмол мўлжаллади.

– Балиқ меъдага теккан. Анчадан бери ош емадик, эртага бозорга бориб кўй гўшти опкелсам... – деди тушлик устида. – Бугун ариқдаги жела, саватларни қарасам, дарёга эртароқ тушиб, кўпроқ балиқ тутсам...

Рисолат хомуш, у ўз хаёллари билан андармон эди. «Майлингиз...» деб кўя қолди. Кейин бирдан эсига келгандай, эртароқ қайтарсиз, деди илтимос оҳангида. Ичида ғалати бир ҳолат юз бераётгандай – юрак сиқилишими, зерикишими, ўзи ҳам аниқ билмасди. Назарида тоқатсизланаётганга, бесаранжом бўлаётганга ўхшарди. Аслида жувоннинг қалбида ҳам ёлғизликдан чўчиш туйғуси гимирлай бошлаганди.

Рустам хотинининг авзоини сезди-ю, сезмаганга олди, нимаям десин, сабаби аён-ку. Унинг ўзи ҳам бу кунни қандай кечиктириш ва тонг оттириш ғамида эди. Унга қолса, шу оқшом ва туннинг жуда узок чўзилишини хоҳларди. Ичида шайтонми, бир нима бугун Рисолатга меҳр-мурувват кўрсатмаган дуруст, аксинча, уни совутадиган, кўнглини чўктирадиган ишлар қилиш зарур, дерди. Лекин бундай амалларни ўйлаб тополмасди. Аслида Рустам ўзи ҳақида Рисолатнинг ёмон таассурот билан кетишини сираям хушламасди. У хотираси қатларини титкилаб, аёлининг ўтган йиллар давомидаги номаи аъмоли орасидан ихлосни қайтарадиган, бездирадиган хатти-ҳаракатлар, муомалаларни ахтаришга тушди. Бир ғалги аразлашганларини эслади. Унда онаси ҳаёт эди. Бир ўтиришда кайф улфати билан айтишиб қолди. У бефаҳм, бефаросат «Рисолатни отасига қизингизни бир ўлимдан сақладим, энди у меники, деб шарт кўйгансан, йўқса у пихини ёрган зикна чол сенга арзандасининг тирноғиниям раво кўрмасиди, агар қутқариб олган бўлмаганингда Рисолат сенга билагиниям ушлатмасиди», деб жигига тегди, яна, «аёл кишининг эридан ичи чиқмасаям бўғоз бўлиши гумон», деб уни камситди. Рустам чидаб туролмай, даҳанаки жангга унча укуви, сабри йўқ эди, қўл отиб юборди. Чийралган, тўқмоқдай мушт залвори бир босқоннинг зарбидан кам эмас эди, ҳамшиша курси-мурси билан бетон полга гурсиллаб йиқилди, бурнидан шарқираб қон кетди. Фавфо кучайди, шериклар Рустамни ҳазил кўтармасликда, кўполликда айблашди.

– Ҳазилмас бу! Ҳазил бунақа бўлмайди! – баттар тутакди у.

Қисқаси, аччиқ-тирсик билан тарқалишди. Рустамнинг шаънига «бир чиройли ўтиришни бопладинг, доим бир ишкал чиқармасанг, қусуринг қонмайди ўзи, уйланиб ҳам ўпканг босилмади. Рисолат сен билан қандай яшаяптийкин...» деган таъналар ёғилди. Лекин энди у ўзини оғирликка олди, меласага тушишдан чўчиди. Уйга келиб, бўлган воқеани тўкиб солди. Хотинининг уни жин каби кўзадан қайта чиқишга мажбур қилган хонасаллотнинг маломатига нисбатан тахминан: «бекорларни бештасини айтибди, ўз ихтиёрим билан текканман сизга, хоҳишим бўлмаса, шунча йил бирга яшармидим...» дейишини кутди. Ҳарқалай, шунга яқин сўзлар билан кайфиятини кўтариб, тасалли беришига ишонувди. Рисолат «чакки қипсиз-да, уриб...»

деди. Файир ошна Асқарнинг холаваччаси эди. Рустамнинг хаёли шунга кетди. Яна бошвоғи ечилиб, қизишди.

– Демак, ўша аҳмоқнинг гапи тўғри экан-да, – деб юборди ўзини тўхта-толмай.

Аёл жавоб қайтармади, Рустамга орқасини ўгириб ётиб олди. Шундаги-на хол қўйганини англади. Кечирим сўрай деб оғиз жуфтлади-ю, пастлаган оловни гуриллатиб юбормай, деб ўзини тийди, тўғрироғи, узр-маъзурга ғурури йўл бермади, галамис, ичи қора ҳамтовокнинг пичинглари унга қаттиқ ботган эди. «Рисолат эрталабгача ҳовуридан тушиб қолади», деб ўйлади.

Барвақт туриб, онасининг: «Қаёққа, мунча эрта?» каби саволларига муж-малгина жавоб айтиб ишга жўнади. Ўша пайтларда колхозда юк машина минарди. Кечки пайт қайтганида ҳовлида Рисолат кўринмади.

– Келинингиз қани, ая? – сўради у ўзи хулоса чиқариб қўйган бўлса ҳам.

– Отасиникига кетди. Эрингиздан рухсат олганмисиз, десам, «кечаси кеч келди, эрта кетиб қопти», деди. Ораларингдан гап қочгани йўқмиди? – Санобар опа ўғлига разм солиб тикилди.

Рисолатнинг Рустамдан беижозат бир ёққа борадиган одати йўқ эди. У яна онасининг «хай-хай»лашига қарамай, ташқарига отилди. Гузардан қовун, тарвуз харид қилди-да, қайнотасиникига кириб борди. Илиқ қаршилаган Рисолат ичкаридан тўшак олиб чиқиб, чорпоядаги якандоз устидан солди, чой келтирди. Қайнота ҳам, қайнона ҳам «нима гап?» деб сўрашмади. Рустам бир пиёла чой ичгач, «Рисолатни опкетгани келувдим, бемаҳалда ўзи кўркмасин деб», деди.

Йўлда, уйда ҳам кечаги гап-сўзлардан умуман оғиз очишмади.

Ундан аввалми, кейинми, шунга ўхшаш яна бир ҳолат юз берган. Ўшанда ҳам Рустамнинг ўзидан ўтувди. Жўраларини меҳмонга чақирганди, уларни кузатгач, «намунча ясаниб олдингиз?!» деб Рисолатни анча диққат қилган. У танишу бегона эркакка, жумладан, эрининг яқинларига дурустроқ кийимда кўринишни хушламайдиган ўзбек аёли ҳали дунёга келмагани, келиши ҳам даргумонлигини билмасди.

– Ўртоқларингизни олдида рўдаполардай юришим керакмиди, – ажабланди жувон. У ҳар қандай эр хотинининг ўзгаларга, хусусан, оғайнилари-га келишганроқ, кўркароқ кўринишини хоҳласа керак, деган тушунчада эди. Айниқса, бефарзанд эркакнинг бошқаларга қараганда ҳам рашкчи-роқ бўлишини биров эслатмаганди унга. Ўшандан кейин Рустам уйда гап бериш, умуман, гап ейишга чек қўйган эди.

VII

Рустам шошилмай машъал тайёрлашга киришди. Рисолатдан сўрамай, ўзи омборчани тинтиб-титкилаб, эскирган пахта топиб чиқди. Энди уни копток шаклида думалоқлаб, сим билан ўраб-чирмаб боғлаш, ўроқни қир-рали эговда, сўнг қум-қайроқда ўткирлаш ва бошқа керакли анжомларни ҳозирлаш керак эди.

Унинг балиқ овини ихтиёр этишдан яна бир муддаоси – кўрпа-тўшак, майда-чуйдаларини тугиб-бўғаётган Рисолатнинг кўзидан нарироқда туриш эди. Аёл зотининг буюм, латтага ўчроқлиги маълум. Майли, қўлига кирганини олсин, уйдаги бор бисотларини йиғиштириб кетсаям майли. Унга қийин, сидқидилдан қайишадиган бир меҳрибони, топиб-тутиб берадигани йўқ энди, ўзи бир жойда ишламаса... Акасиникида зориқмайроқ ўтирар. Бош омон бўлса, дўппи масаласи қийинмас, ҳарқалай, бу эркак-ку. Қолган-қутган нарсаларни ҳовлига элтиб, дарвозага тахта қоқиб, Россиягами, Қозоғистонгами отланаверсаям бўлади энди. Ўзи илгарилариям (онаси ҳаёт-

лигида) ҳар замонда, бир нималарга муҳтожлик сезса, бошқаларга қизиқиб, ўша ёқларни кўзларди-ю, бунинг иложи йўқлигидан қўл силтаб қўяверарди. Кейин, бунга ёш-ёш куёвлари (каттароқлари ҳам) хорижда йиллаб бадар кетадиган, на ейишида лаззат, на яшашида маъно бор келин-келиндчакларнинг ўтин-чўп, теша-кетмон юмушлари учун қўшни йигитларга мўлтираб, бозор-ўчарларда халта кўтариб, далаларда ўт юлиб, бошоқ териб юришларидан, тунларни совуқ болишни кучоқлаб ўтказишларидан, уларнинг айримлари тўғрисидаги ҳар хил маза-бемаза миш-мишлардан хабардор Рисолат кўнмасди ҳам.

– Қўйинг, кунимиз ўтиб турибди-ку, бутун нон емасак, яримта ермиз, лекин тан-жонимиз соғ, кўнглимиз хотиржам. Худога шукр...

Ҳа, катта-катта еб-киядиган, ҳадеганда ўзини ойнага солиб, унга-бунга кўзи жаланглаб турган қиз, ўғилларимиз йўқ-да, агар бошқалардай сеп ташвиши, чек олиб уй солиш ғами бошини қотирганда, буям «дунёнинг нариги чекасидан бўлсаям, қандай қилиб бўлсаям пул топиб келинг» деб, икки оёғини бир этикка тикармиди, деб ўйларди ўшанда Рустам. Энди унинг мўлтирайдигани, «қўйинг» дейдигани йўқ, боши очик, истаган ерига бориши, жонига теккунча юриши мумкин. Узоқ-узоқларда, иш билан маврил бўлиб, юраги ёзилар... Бир йилми, икки йилми насибасини териб, беш-ўн танга пул жамғариб келса, рўзғорини яна бутлаб олаверади-да. Унгача кўникиб ҳам қолар...

Унинг ҳаёлини Рисолатнинг синиқ овози бузди.

– Рустам ака, манави пичоғингизни опкетсам, майлими?

Рустам илкис бош кўтарди. Аёлнинг қўлида амиркон қини ғарбга оғиб, тиғи бир қадар ўтмаслашган қуёш нурида йилтираётган пичоқ турарди. Тилига калима келмай қолди. Яроғ отасидан ёдгорлик бўлиб, уни сабзипиёз тўғраш, умуман, рўзғорга мутлақо аралаштирмасди. Фақат кечда, ётишдан олдин олма, нок арчишгагина (қораси чиқади деб, анор, беҳига ҳам солишмасди) ишлатишиб, ўша заҳоти артиб-тозалаб, яна жойига – уйнинг тўри томонидаги девор бурчагига, қарийб шифт остига махсус қоқилган михга илиб қўйишарди. Рустам уни кўз қорачиғидай асраб-авайлар, дастаси ва ғилофига ҳар замонда ошдан кейин товоқдаги ёғ юкидан суркаб, тиғини қумлаб ювиб турарди. Қисқаси, Рисолат бу матоҳнинг зри учун нақадар азиз ва қимматлигини жуда яхши биларди. Балки хотини, юрагингизни суғуриб беринг, деса ҳам Рустам бунчалик эсанкирамаган бўларди. Лекин айтилган вазиятда жавдираган кўзларга қараб, бу ўтинчини рад этишнинг иложи йўқлигини ҳис этди.

– Бошқа ҳеч нарсангизга тегмайман, – деди Рустамнинг дами ичига тушиб кетганини ўзича баҳолаган Рисолат зўраки кулимсираб.

Рустам қизаринди.

– Мол-дунё сиздан айлансин, Рисолат. Қанийди ўзимниям қўшиб олиб кетсангиз...

Нихоят, ҳамма нарса тахтланди. Рустам пақирга солярка қуйилган икита елим шишани солди, бир қулочча бош бармоқдай тутакни машъал симидан ўтказиб елкасига илган эди, уни кузатиш учун айвонга чиққан Рисолат беихтиёр жилмайди.

– Фижимланган эски шляпа, мўйлов камлик қияпти – Раж Капурнинг ўзи бўлардингиз.

– Ўзингизам аразлаб ўтирган Радҳадан қолишмайсиз, – деди Рустам, лекин шу заҳоти “араз” сўзини ўртага солганини ўйлаб, тилини тишлади. – Кўпроқ балиқ тутсин, деб дуо қилинг. Бугун овим юришадиганга ўхшаяпти. Кун иссиқ, балиқлар кечқурун хўрак излашади. Яна битта пақир олволсам-микин...

– Биттасиям етар, иккитасини кўтариш ҳам бор, – деди Рисолат.

Рустам энди қанча балиқ ушласаям, аёлга барибир эди. Лекин яна бир кунлик, бир кечалик ваколоти қолган завжининг кўнгли учун, «овингиз бароридан келсин, фақат жа ҳаяллаб кетманг-а, қўрқаман, юрагим нимагадир гаш бўлиб турибди. Ҳавониям авзои бўлакчарок», деди.

Рисолатнинг сушт, дилгирлигини Рустам эртага юз берадиган айрилиққа йўйди ва таъби хира тортди. Шахти пасайди, лекин ўзини қўлга олиши лозимлигини англарди.

– Яхши, тезроқ қайтишга ҳаракат қиламан. Эшикни маҳкам беркитволдинг. Агар мени чақирмоқчи бўлсангиз, чироқни пастлатиб-баландлатинг. (Бу ерда электр йўқлиги учун мойчиноқ, шам ё тошфонар ишлатишарди).

У хотинини кулдириш учун худди аскардай «честь» берди-да, орқасига айланиб, шахдам қадамлар билан йўлга тушди. Бир оз юргач, секинлаб, ортига бирров кўз ташлади. Рисолат жойида қаққайиб турар, назарида у ҳамон паришон эди. Ростдан, ажралиш тўғрисидаги қарорлари тўғримикин? Кейин нима бўлади? Рисолат-ку, акасиникидан паноҳ топар, хўш, Рустам-чи, йўли очилмай, Россия тарафга боролмаса-чи? Унда у қаерда, ким билан яшайди? Турган гапки, дарё бўйида, кишлоқдан узоқда танҳо ўзи ҳаёт кечиролмайди. Ҳар қалай, маҳалла дуруст. Шавкат қачондир кишлоққа қайтар. Қайтмаса, Рустамга қийин бўлади...

* * *

Кун чиқишда, осмоннинг ер билан туташган қисмида кечадан бери айланаётган қора булут куюқлашгандай кўринди. Фарбда эса, қуёш чўғдай яллиғланиб, пастга оға бошлаганди. Кун қизариб ботса, қизингни узат дейдилар, демак, ҳаво очилиб кетади.

Енгил шабада эсарди. Рустам қалинроқ бир нима кийиб олмапман, деб кўнглидан ўтказди. Эгри-бугри сўқмоқдан синиб тушган шох-шаббаларни қисирлатиб тепалаб бораркан, чиндан ҳам тезроқ қайтиш керак, деди ичиди. Омади чоғиб қолса, ярим соатнинг нари-берисида пақир тўлади. Бир челақ балиқ – ўн-ўн икки кило, демак, тўрт-беш мингдан бўлса, қирқ-эллик минг сўм. Майдалаб кўпроққа пуллаш ҳам мумкин, аммо чаканалаб ўтиргани вақти ҳам, имкони ҳам йўқ эди, тушликка Рисолат палов дамлаши лозим. Йигирма мингга дурустроқ бир кўйлақлик берар, тўрт мингга ярим кило кўй гўшти олади, кўй гўшти ейишмаганига ям йиллар бўлди-ёв, гуруч уйда бор, яхшиямки Қорадарё ўзанидан ҳар йили беш-олти сўтих кўриққа шоли экиб олади. Энди, ишқилиб, ўзангаям хўжайинлар чиқиб қолмаса...

Ўша катта тошқиндан кейин Қорадарё қайтиб гупирмади... Тепада сув омбори қурилгач, йилдан-йилга дарёнинг баракаси, файзи ўчиб борарди. Юқоридагиларнинг Орол, Орол деб эслари кетади, халқаро анжуманлар ўтказилади. Бу ёқларда омбор, тўғон қуриб, бўғиб ётишаверса, денгиз-кўлларга сув қайдан етиб борсин!

Шу йилларда кенг ўзаннинг у ер-бу ерида шалдираб оқаётган сув тизза бўйи, сал чуқурроқ, болдирдан келадиган жойлар ҳам бор эди. Балиқни айнан ана шунақа саёз шалдирамада овлаш қулай эди.

Рустам йўл-йўлакай Ўрмонча ичидан ўтган ариқнинг чуқурроқ камари оғзига, қамишлар орасига қўйган саватларни кўтариб қаради. Биттасидан иккита шим – мойбалиқ чикди, иккинчисида ҳеч вақо йўқ эди. Куни бўйи изғиб юрадиган молбоқар болалар, ўсмирлар саватларни шип-шийдам қилиб кетишган бўлса керак. Ҳа, шумғия-зараркунандалар!..

Кун батамом чўқди, лекин алвон шафақлари ҳали уфқни яллиғлантириб турарди. Рисолат бир ўзи, аёл киши, қўрқади. Шунинг учун Рустам дарё бўйида яшай бошлаганларидан бери деярли кечда балиқ овламас, ҳатто маҳалладаги гап-гаштаклар, улфатчиликларга ҳам қўшилмасди. Аслини

олганда ёзда – таркибида “р” ҳарфи йўқ ойларда балиқ ейиш тавсия этилмайди ва урчиш мавсумларида уларни овлаш ҳам таъқиқланади. Лекин бу қоида ва қонунларни бирор марта, истисно тариқасида четлаб ўтса ҳеч нарса қилмас. Бозорда қишин-ёзин балиқ узилмайди-ку. Долзарбда ақча топишнинг бошқа чораси бўлмаса...

Рустам зумраша болалар оёғи камроқ етиб борадиган – нариги соҳилга яқин шалдирамаларда балиқ кўпроқ бўлишини тусмоллаб, ўртадаги тошлоқ ва кечувлардан ўтиб, қадамини жадаллатарди. Мўлжалдаги жойлардан бири – шалдирама шитоб оқадиган муюлишда пойабзалини ечиб, бошқа майда-чўйдалар билан пакана, тарвайган юлғун ёнига қўйди. Оёғига елим шиппакни илди. Думалоқланган пахтага солярка қуйиб, гугурт чақди, сўнг кулбалари томонга қаради. Масофа салкам бир чақирим бўлса-да, уй анча тепаликдалиги ва орада баланд дов-дарахт йўқлиги боис ғира-ширада ҳам хийла аниқ кўзга ташланарди. Рисолат чироқними, тошфонарними ёқибди. Лекин ҳали атрофга тун қора чойшабини бутунлай ёзиб улгурмагани учунми, лампа хирагина милтиллаб кўринар, бу ҳолатда кўтариб-пастлатилганини яхши илғаш қийинга ўхшарди.

Рустам шими почасини тиззасидан юқорироққача шимариб сувга оёқ солди. Сув ғоят ҳузурбахш эди. Машъаланинг темир таёғини қийшайтириб, ёруғи сойга тушадиган қилиб, тошлоққа қоқди. Пақирни унинг ёнига ўрнаштиргач, бир қўлига тарашадай қотирилган нон солинган майда тўрли махсус халтани, иккинчисига ўроқни олди. Болдирни ҳам кўмиб-кўммайдиган тиниқ шалдирама остидаги катта-кичик оқ, қора, кулранг, носранг тошлар ёлқин шуъласида ярқираб, титраб-тебранар, босганда ёқимли ғижирларди.

Ҳамма ерда, барча соҳада ёлғиз одамнинг иши қийин-да. Ҳозир Рустамнинг қаватида яна бир киши бўлганда, у машъала билан пақирни кўтариб, ёнида ё киргоқ бўйлаб бир-икки қадам олдинроқда бораверар, Рустам эса бир қўлида хўракли халтани сувга пишиб-пишиб, унинг ҳидига кела бошлаган балиқларни иккинчи қўлидаги ўроқнинг учи билан аста уриб, санчиб, челакка ташлаб кетаверарди. Бир ўзи ундай қилолмайди. Идиш билан машъалани жилдириб-жилдириб туриш керак.

Барча жондорлар ичида ҳидни узоқдан сезишда балиққа етадигани йўқдир-ов. Рустам тўр халтани солиб, бир неча лаҳза турди холос, бир суям, ундан майдароқ шим, оқ амурлар лапанглаб келиб, нонни юлқилай бошлади. Рустам ўроқни кўтарди-ю тиниб қолди, жониворларнинг халқачасимон даҳанларида шошқалоқлик билан хўракни тишлаб-тортқилашаётганини, уларнинг аланга ёғдусида ялтираётган силлиқ танаси, нозик ҳаракатларини бирпас завқ билан томоша қилиб турди. Одамият табиат мўъжизаларидан бири, шундай беозор, жонон мавжудотни ҳам шафқатсизларча тутиб, бераҳмлик билан чошиб-тўғраб, жизғанагини чиқариб қовуриб, жигилдонига уради-я. Инсондан ваҳший, қаҳри қаттиқ махлуқ бўлмаса керак... Хўш, ўзлари-чи, Рустамбой? Бошқалар-ку ўз йўлига, ахир, сен шу бегуноҳ, беозор химоясизларни қўриқлашинг, ҳар хил кушандалардан, банди офаткашлардан муҳофаза қилиб, асраб-авайлашинг керак эмасми?... Тўғри, аммо Оллоҳ бу луқмаи ҳалолларни суюкли, азиз куллари учун шифобахш таом сифатида вужудга келтирган экан-да. Улар еб турилмаса, дарё, денгизларга сиғмай кетади, кейин ўлиб сасийди. Парвардигор нафақат балиқларни, ер юзидаги айрим тақиқланган, ноҳалол ҳисобланганлардан ташқари жамики неъматларни башар фарзандининг нафси-манфаатига шафе, тобе яратган. Хўш, зоти олий шунча марҳамату мурувватлар эвазига, миннатдорлигига нима қайтаради? Нима қайтариши керак? Тақво

ва одоб, мўминлик, беш вақт намоз ва яна бир неча фарз амал. Афсуски бандаи беандоза, бепархезлар шугина вазифаларни ҳам ёлчителишмайди. Ҳатто, мутлақо заҳмату риёзат, фурсату маблағ талаб этмайдиган, аксинча, ўзига фақат наф келтирувчи, жаннатга киришига ишончли ёрлик аҳамиятидаги ҳалоллик, инсоф, диёнат, одамийлик каби оддий бандалик, умматлик бурчларига ҳам риоя қилмайдилар, билъакс, бундай шукрона ва оқилона амаллар ўрнига тескари ишлар – бузғунчилик, ғайирлик, порахўрлик, қотиллик, дилозорлик, фаҳш ва бошқа таъқиқланган юмушлар билан ҳеч тап тортмай шуғулланиб, ўзларига берилажак ажр ва умрни қисқартирадилар-да, бировлар тутиб қолишга уринсалар, этакларини жаҳл билан силкиб, жаҳаннам сари ошиқадилар. Ножоиз хатти-ҳаракатлар, амалларга сарфланган вақтлар нафақат беҳуда, бехислат, балки кони зиён, кони увол, кони заволлигини, зинҳор-базинҳор чин умр сановига қўшилмаслигини англамас ғофиллар каби иш тутадилар.

Рустам юқорига томон жилиб-жилиб, машъала ва пақирни силжитиб-силжитиб, ўроқлаб йигирматача балиқ тутганда росмана қоронғи тушиб, ҳарорат хийла пасайди, сув совуди, негадир балиқлар ҳам камайди. Бу содда, мўмин жониворлар ҳам анча муғомбир, устагар бўлиб қолишганми, чўкилаб қочиб-чўкилаб қочиб, уч-тўртта кулча нонни паққос туширишди. Рустам бир балиққа ўроқ ё санчқи урди дегунча шериклари яшин тезлигида тум-тарақай бўлиб кетишарди. Рустам шу қадар силлиқ, қўл-оёқсиз махлуқотларнинг хавф туғилган заҳоти ўқдай учиб қочиши, айниқса паҳлавон инсон ҳам эвини қилолмайдиган кучли, шитоб оқимда ҳам юқорига қараб бемалол, чаққон суза олишларидан ҳайратланарди. Тўр халтани сувга одатдагидан узоқроқ солиб турар, балиқларнинг аввал майдалари, кейин йириклари битта-иккита бўлиб кела бошлашарди. Афтидан энди қорнини анча тўйғазиб, нафси ором олганлари, чалароқ тиг еганлари қайтиб келмас, чамаси улар бошқаларни ҳам қуролли «ёв»дан огоҳ этишади. Ҳадемай балиқ бутунлай сийраклашди, йириклари деярли кўриниш бермай қўйди. Жажжи-миттилари ҳадиксирабгина яқинлашарди-да, яна бирдан дувуллаб «кўён»ни уришарди. Пақир тўлай деб қолувди, ҳар қалай, бугун иш ёмонмас, лекин Рисолатнинг бир ўзини ташлаб келгани яхши бўлмади, юраги қинидан чиқай деб ўтиргандир...

VIII

Шалдирама овози сал баландлагандай туюлди. Рустам буни атрофдаги ҳар хил сас-садолар ўчганидан деб ўйлади. Иттифоқо шишадай тиниқ, ялтироқ сув юзи хиралашиб, кўпаяётганини пайқади-ю, кўнглига ваҳима ўрмалади: наҳотки?..

У апил-тапил тошлоқ-ўзанга чиқиб қулоқ солди ва ер остидан келаётган кўрқинчли гулдирашни эшитди. Ҳа, бу шиддатли тус олаётган оқимнинг овози эди. Рустам машъалани, елим шишаларни иргитди-да, зарур нарсаларни йиғиштириб, орқа-олдига қарамай зипиллади. Уйлари рўпарасидан анча юқорилаб кетган эди. У йўлни қийраҳонига солди. Шиппак шапиллаб ғашига тегар, тез юришга ҳалақит берарди, уни ҳам ечиб отди. Соҳилгача яна учта шалдирама бор, ҳар бирининг оралиғи саксон-юз қадам келарди, оралиқлар эса тошлоқлардан иборат. Рустам ҳар қанча ялангоёқ юришга ўрганган бўлса-да, шитоб одим отганда қиррали тошлар оёғига ботар, гоҳо юлғун ё бошқа буталарнинг бутуқли новдалари юзини тимдалар, лекин у оғриғу ачишишларга парво қилмай, югуришда давом этарди. Гоҳо чуқурга мункиб, аранг ўзини тутиб қоларди.

Сувнинг шовқини тобора кўтариларди. Бу бало қаёқдан келдийкин? Ахир,

йигирма йилдан бери бундай ҳодиса юз бермаганди-ку. Тўғри, катта қор ёққан, баъзи серёғин йиллари чапазак олма пишиғида дарё сал ҳовлиқиб қўпонгларди, аммо бу даражага етмасди. Омбор очилиб кетса, вилоят етти газ сув тағида қолармиш, деган юракка ғулғула солувчи «миш-миш»лар ҳам анча пайсал топган, халқ хотиржамроқ яшай бошлаган эди. Ё, сув тўпланиши меъёридан ортиб кетиб, енгиллатиш учун тўғонни озроқ очиш-димикин? Сувнинг совуқлигига қараганда шунақага ўхшарди. Ишқилиб, «Қора хўжа» бўлмасин...

Рустамнинг фикри-ёди шалдирамалардан тезроқ ўтиб олишда эди. Қоронғида қадамни бемўлжал ташлар, тошлоқда югуриш қийин эди, тошларнинг бир-бирини эзиб ғижирлаши ёқимсиз эшитиларди. Вақтнинг учқур оти одатдагидан ҳам жадал елаётгандай, йўл эса қисқармаётгандай туюларди. Ниҳоят, дастлабки шалдирамага етиб, унинг анча кенгайганини кўрди. Табиийки, ўзан ҳам чуқурлашган эди, сув тиззадан тепага чиқди. Рустам челақ ва ўроқ тутган қўлларини кўтариб, шалдирамадан ўтди, энди сув тўпикқа етган тошзордан яна чопира-чупир қилиб сура кетди. Товонлари остидан тирқираётган сув бўйни, бетларига сачрарди. Оғирлашган шимининг муздай почалари шалоплаб, илигига тегиб совқоттирар ва тез юришга халал берарди. Пақир, ўроқни бир қўлига олиб, иккинчи қўли билан йўл-йўлакай камарини, шимининг тугмаларини ечди, ҳақкалаб, қоқилиб-суқилиб аввал бир оёғини, кейин иккинчисини чиқариб олди, енгил тортган матони сув бир ямлаб ютди-қўйди.

Энди сувнинг шовқини баралла эшитила бошлади. Рустам ҳансираб-пишиллаб, кучининг борича чопар, икки кўзи уйлари томонда, лекин чироқнинг шуъласи милтираб, аранг кўринарди. Назарида Рисолат лампа пилигини тўхтовсиз пастлатиб-баландлатаётгандай эди. Бечорани ўтакаси ёрилмасайди, деб хавотирланарди. У хотинини ёлғиз қолдириб, овга тушганига афсусланарди. Сув кўз олдида ошиб-тошиб, пишқириб турса, бунақа ҳалокатни бир бор бошдан кечирган аёл кўрқмайдими, кўрқади-да. Тошқин ҳам бугунга қараб турган экан-а. Шунча йиллардан бери одамлар, экинзорлар, дов-дарахтларга ўзини тилло кўрсатиб, ўзани юкида жимгина жилдираётган дарё яна бир кун, бир кеча сабр қилса, кейин қанча қутурсаям майлийди. Узоғи билан бир соатда Рустам лаш-лушларини йиғиштириб, идиш тўла ўлжасини ортмоқлаб чиқиб кетган бўларди. Ё бу иши Оллоҳга хуш келмадимикин?.. Рисолатни кўнглини кўтариб кузатай девди-да. Қўй гўштига ош дамлашни мўлжаллаб, ўз амакиси, Рисолатнинг акасини эртага пешинга таклиф этиб қўйишувди, ош устида уларга ўз келишувларини, яъни яхшилик билан рўзгорларини бўлишмоқчи эканликларини билдириб, фотиҳа беришларини сўрашмоқчи эди...

Кейинги шалдирама янада тарвайиб, икки тарафдаги тошлоқни ҳам тўла эгаллаган эди. Рустам энди сонидан сув кечиб борарди. Беш-олти кило оғирлиқдаги челақ билан шитоб ҳаракатланиш мушкул эди. Рустам балиқнинг ҳам, бошқа майда-чуйдаларнинг ҳам баҳридан кечиш даркорлигини англади.

Соҳилга юз эллик қадамча қолган, ўртада яна бир шалдирама (энди у шалдирама ҳам эмас) бўлиб, бу масофани ҳозирги вазиятда камида ўн беш-йигирма дақиқада босиб ўтиш мумкин эди. Сув энди тошлоқда ҳам болдирга чиққан, югуриш суръати тобора сусаяр, аммо Рустам мардона одимлар билан илгариларди.

«Рустам ака-а-а!..» деган қийқириқ келди. Ташқарига чиқиб, чироқни у ёқдан-бу ёққа тебратиб ишора бераётган бесарамжон Рисолатнинг жуссаси элас-элас кўзга чалинди. Қичқириқ дам ўтмай такрорланди.

– Бор-яп-ма-а-ан!.. – овозининг борича жавоб қайтарди Рустам энтикиб. Лекин Рисолат эшитмади чоғи, қақаришда давом этарди.

Танаси вазминлашиб, қадами секинлашиб бораётган Рустам хотинининг овозидан, сергакланиб, жон-жаҳди билан олға интила бошлади. Миясида эса «у ваҳимада қолди» деган биргина фикр, фикр билан бирга боши ҳам айланарди. Вужудининг ярмидан тепаси қизиб, пешонаси, юзларидан тепчиётган терлар сув сачрамаларига қўшилиб кўзларини ачиштирарди. Сувнинг совуқлигини танасининг пастки қисми борган сайин аниқроқ сезар, айниқса, шилпиллаган калта иштон сонига чиппа ёпишиб, этини жунжиктирарди. Ишқилиб, охирги шалдирама-кечувдан ўтиб олса бўлгани. У ёғи ҳеч қанча эмас, аммо унғача ҳам анча йўл, анча муддат бор эди. «Рустам ака-а-а!..» деган ҳайқирик эса тобора аниқроқ, тобора ваҳимали, тобора ташвишли ва изтиробли янграрди. Рисолатнинг қаттиқ хавотирланаётгани, тоқатсизланиб уй олдида у ёқдан-бу ёққа зир югураётгани, нима қилишини билмай, Рустамни чақираётгани – лоақал шу чорлови, нидоси билан унга далда, мадад бўлишга тиришаётгани аён эди. «Келяп-ма-ан, келяп-ма-а-ан!..» дея ўзича қаттиқ садо берарди Рустам, аммо ҳансиरोқ билан қоришиқ, ҳадик, таҳлика залвори остида, дарё шовқини ичида қолган товуши ўзи ўйлаган даражада кучли, баланд эмас, борини ҳам шамол этакка – кунботарга учириб кетаётганди.

Нихоят, учинчи, сўнгги кечувга ҳам етди, энди у ерда шалдирама – ўзан мавжудлигини фақат икки томонда сувдан учлари чиқиб турган, аранг кўзга илашаётган юлғун шохларидан тахмин қилиш мумкин эди, холос. Қорамтир ва қуюқ сув ҳаммаёқда тенг, лимиллаб, чинакам тошқинга айланаётганди. У кучайиб, одамни тебратадиган, сурадиган миқёсга етган, Рус-там энди гавдасини олдинга энгаштириб, бутун вазнини оёқларига солиб, қўлларини баланд кўтарганича, қорни билан сувни ёриб, панжаларини чимдиб босиб, олға силжирди. Шунда ҳам оёқлари мўлжалдан ўзга ерга тушарди. Сув қуймичдан ҳам ошган эди. Рустам энди қанча шитоб ҳаракат қилмоқчи бўлган сайин гандираклаб, қадамлари олдинга эмас, ёнбошга, оқим йўналиши сари кетарди. Сувнинг совуқлиги жонидан ўта бошлади. Юзлари кўкариб, кўзлари шокосадай кенгайиб борарди. Ёдига бирдан шифокор-табибларнинг бел-оёғини, айниқса човини мумкин қадар шамоллатмаслик, совқоттирмаслик, ҳатто зах ерга ҳам ўтирмаслик тўғрисидаги огоҳлантиришлари, шунингдек, бир оёғининг совуқ сувда пай тортиб қолиши эсига тушди. Бир неча йиллар бурун радикулит билан бели, қуймичи ва оёғи қаттиқ оғриб, шифохонама-шифохона даво излаб юрганида бир невропатолог чап тизза остидан ўтган йўғон пай-томирга ўнлик шприцда гидрокортисон дорисини юборган, бу тажрибавий муолажанинг нафи сезилмагану аммо кейин ўша пай ҳар замонда увушадиган «хунар» чиқариб, анча тинкасини қуритган. У ҳолат анча йиллардан сўнггина йўқолиб кетган эди. Охиргиси Шохимардонда, Ёрдан азизнинг қорли тоғлар билан туташ водийсида, сайхонликда ёйилиб, шовуллаб оқаётган, тиззадан ҳам келмайдиган муздай сойни кечиб ўтаётганида юз берган. У оёғини тўсатдан қиррали нарсага уриб олгандай ихраб, сувга чалқанча йиқилиб тушувди. Ўшанда ҳамсафар оғайнилариининг силаб-сийпалашлари билан акашак деган балодан бир чой қайнатим муддатда халос бўлган. Рисолат ўша ҳодисадан хабардор эди, унга бекор айтиб берган экан, ҳозир у шуни ўйлаб ташвишланаётгандир. Пай тортишиш жуда беъмани, бедаво нарса. Оёғинг бирдан ишламай, кесак бўлиб, ҳар қандай оғриқдан ҳам бемаза, ярамас бир нима вужудингни зирқиратиб, чимиллата бошлайди, ўзингниям идора этолмай, фикри-зикринг увушган ерингдан жилмай қўяди. Яна ўша палакат такрорланмасин-да. Бугун энди уни сувдан кўтариб олиб чиқадиган одам йўқ. Биров хабар топиб етиб келгунча унинг жисми қаёқдаю, жони қаёқда бўлади – ёлғиз Худо билади. Ҳа, ишқилиб, эсон-омон қирғоққа етиб олсин.

Бундай тошқинда оёқ пай тортса, тамом, арзи ҳолингни ҳеч кимга айтолмай, икки қўлинг бошингда кетаверасан. Дод-войингни жон зоти йўқ бу маконда ким ҳам эшитарди?..

IX

Авайлаган кўзга чўп тушар. Сув бетиди хас-хашак, майда шох-шаббалар оқиб, остида эса қандайдир дарахтларнинг тўнкасимон бўлаклари думалаб келарди. Рустамнинг тиззаси кўзига нимадир қаттиқ урилди, у чинқириб юборди, мувозанатини йўқотди, тўлқин уни ёнбошига ағдариб ташлади. Тамом, ҳаёт-мамотинг битди, Рустам!.. Сен ношукрлик касрига қолдинг. Оллоҳ сунмаган фарзандни деб... Кунинг баҳарнав ўтаятувди, кўплар сенга ҳавасда, хотинингга гап йўқ эди... Рустамнинг онгидан нари борса шунга яқин мулоҳазалар кечди, бошқа ўй бошига келиб ҳам улгурмади. Зеро, фикри-ёди қазойи муаллақдан омон қолиш, ўзини ўнглаб, кучли тўлқинга қарши курашиш ғами, қайғуси билан банд эди. Ростланиб олиш, тик туриш, ғайри-шуурий равишда қўл чўзиб, ниманидир тутамлашга уринарди. Икки-уч умбалоқ ошди, ҳайриятки ўзан унча чуқур эмас эди. Бели, елкаларига майинроқ нималардир уриларди. «Юлғун!..» – ҳаёлидан ўтди, пайпаслади, бармоқларига бир нима илашди, жон ҳалпида унга ёпишди, лекин чангалидаги нарса уни тутиб қололмади, аксинча у билан бирга кетаверди. Рустам қўлидагини ташлаб, бошқа бир балони ушлади, гавдаси айланиб, оёқлари оқим билан енгил суза бошлади. «Худого шукр...» кўнглидан ўтказди у, ҳали нима бўлиши номаълум, эҳтимол, бу болта тушгунча дам оладиган кунданинг қувончидай бир ҳолдир, лекин Рустам барибир руҳланди. Чўкаётган чўпга ёпишар деганларидай, бунақа пайтда бир парчагина, пардай енгил хас ҳам офатдан қутулиш, жон сақлашга маълум бир сонияларга бўлса-да, илинж уйғотади. Ажали етмаса, чиндан ҳам ана шу чўп ситилиб, ҳилвираб турган умр риштасининг узилмай қолишига баҳона, сабаб бўлиши мумкин.

Икки қўллаб юлғунга осилган Рустам бутанинг тағроғидан, йўғонроқ, бақувватроқ жойидан маҳкам чангаллаб, шу аснода товонларини сув тубига тираб, оёқларини йиғмоқчи бўлар, таёқдай қотиб қолган чап бути амрига бўйсунмасди, аксинча, чунон қақшатардики (хавф-хатар бир оз чекин-гач, оғриқ сезими кучайган эди), Рустам вой-войлаш, инграшдан ўзини тиёлмасди. Бир амаллаб соғ оёғини ерга қадади, шикастлангани эса ҳамон жонсиз, босишга унамасди. Муздай сув сон-саноксиз игналар каби бада-нига санчилиб, зириллатиб азоб берар, қафтлари, тирноқларининг учигача безиллар, юлғун сирғалиб, сидирилиб кетадигандай, бутани қаттиқроқ сиқимларди. У шунчаки тошқин билан эмас, ажал билан олишаётгандай сезарди ўзини. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Мабодо панжалари юлғундан чиқиб кетса, бас, қутураётган тўлқинлар гавдасини чирпиратиб, бир нимага уриши ё гирдоб қаърига улоқтириб, чўктириб юбориши турган гап эди. Шу аҳволда сувнинг совуғига қанча фурсат чидаши ҳам даргумон эди. Рустам бехосдан «Рисо-ла-а-ат!..» деб бақирди. Зеро, шу топда, бу яқин орада хотинидан ўзга кўмак сўрайдиган кимса ҳам йўқ эди. Аёл кишининг қўлидан нимаям келарди? Бақириб-чақиради, йиғлаб-сиқтайди... Балки Рустам айтилган дамда жувондан мадад умидида қичқирмагандир, шунчаки унинг номини атаб, овозини эшитиб, тасалли топмоқчи ва ҳозирча мавжудлигини, шу яқин-атрофдалигини сездириб, яна бир кечалик муҳлати, ваколоти қолган ёстикдошининг безовта, хавотирли кўнглини бир оз хотиржам қилиб қўймоқчи бўлгандир. Сирасини айтганда, у жуфти ҳалолани нега, қандай мақсадда қақирганини дурустроқ идрок этадиган ҳолатда эмас эди. Афтидан таҳликали, қалтис вазиятларда каттаю кичик, ёшу қари тилидан ғайри

ихтиёрий равишда отиладиган «Она-а-а!..» деган нидо ўрнига Рустамнинг юрагидан изтиробли "Рисолат" атамаси портлаб чиққан эди. Бу ҳайқирик барча томирларидан сизиб келгандай, бутун вужудини зирқиратиб юборди. Шовқин билан омихта шамол «Рустам ака-а-а!..» деган садони келтирди. Остин-устун олам титраб кетгандай туюлди назарида. Гувлаган, қалдираган товуш, сув остидаги туйқус зарбдан эсанкираган катта-кичик, силлиқ, қиррали тошларнинг шарқираган саслари шу икки исмдан бошқа каломни яхши эшиттирмас, англаштирмас эди. Ҳолбуки, орадаги масофа унча узоқ эмас, агар кундузи бўлганида улар бир-бирларини бемалол, аниқ-тиниқ кўра олишарди.

Оғриқ пасаяй демас, совуқ эса, аксинча, кучаяр, лекин энди шундоқ тошқин ялаб, анча-мунча кўчириб тушаётган қирғоқ ёқасидаги кулбанинг кўланкаси, кулба олдида қўлида чироқ билан шу томон нарига интиқ мода кабутардек талпинаётган жонсарак ҳамёстигининг юрагига яқин, қулоғига қадрдон овози, унинг ёнида тинимсиз ҳураётган Қайтмас, дарҳақиқат, Рустамга далда, куч бера бошлагандай эди.

– Рисо-ла-а-ат!.. – қичқирарди у. Бу қийқирикда илтижо билан бирга, эркакнинг аёлга, эрнинг завжасига меҳри, жудолик ҳадиги, ҳаётга ташналик, шунингдек, мардоналик, юпанч бериш муроди ҳам мужассам эди.

– Рустам ака-а-а!.. – чинқирарди Рисолат.

Бу жавоб-хитобларда қақшаб-титраётган мушфиқ, мунис жувоннинг мунгли фарёд-фиғони, азиз ҳамдамини йўқотиб қўйиш таҳликаси билан бирга «мен вафодорингизман, сиз – ҳаётим, борлигимсиз, сизсиз ҳолим нима кечади?» деган, масъулиятга, хушёрликка ундовчи, тетиклантирувчи даъват ҳам борлигини англаш мумкин эди. Фақат Рустам ҳозир буни мушоҳада қиладиган вазиятда эмасди.

Эр-хотин бир-бирларини аниқ кўрмасалар-да, бир-бирига интизор, ва-жоҳати бузуқ тун салтанатига ларза, титроқ солаётган нидолари ўзаро топишиб, қўшилиб, ҳамоҳанг жаранглар, бу жарангнинг акс-садоси эса тошқин ҳайқириғи билан аралашиб, бешик-бешик тўлқинлар узра жуда кенг қамровда тараларди. Аммо сув шовқини ва Қайтмаснинг безовта вовуллаши бир-бирига муштоқона интилган икки сазонинг орасига тушиб, тиниқлигига соя соларди.

Рустам ҳали-ҳамон лат еган оёғини сув остидаги тошлоққа босолмас, ҳамон дурустроқ қимирлатолмас эди. Шунда у тахмин қилдики, тиззага шикаст етган пайтда, демак, увушиш ҳам бошланган, жонига ҳамон юлғун ора кириб турарди. Уни қўйиб юбориш, олдинга қадам ташлашни ҳаёлга келтириш ҳам душвор эди. Шу аҳволда қачонгача бардош беради-ю, кейин нима бўлади – Рустам буни ҳам билмасди, тасаввур қилолмасди, миясида бирон-бир жўяли фикрнинг ўзи йўқ эди. Қўллари қанчагача чидаса, шунча жон сақлаш мумкин эди, холос. Яхшиямки, шу ерда унинг бахтига пишиқ-чайир шу бутанинг борлиги, бошқа ҳар қандай ўсимлик аллақачон синиб ё айрилиб кетарди-ю, Рустам онасини учкўрғондан кўрарди. Балки бу Худонинг меҳрибончилигидир. Бошқача бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Демак, умид чироғини пуфлашга ҳали эрта. Аллоҳ қудратли ва раҳмдил: хоҳласа чўктиради, хоҳласа оқизади, хоҳласа омон қолдиради...

Х

Маҳалладан кўмак чақириш мумкин, лекин Рисолат бир чақиримдан зиёд жойдан одам топиб қайтгунча совуқдан тарашадай қотиши ёки қўллари толиб, юлғундан чиқиб кетиши ё хушини йўқотиши ҳеч гапмас... Хотини сал нарироқдан «Ёрдам беринглар!..» деб қийқирса-чи? Унда маҳалла ёпири-

либ тушса, бир тутам бутага осилиб турган Рустамнинг ҳолини кўриб роса кулишмайдими? Эртага бу гап бутун қишлоққа тарқалмайдими? Ҳар хил миш-миш тўқилиб, Асқарнинг қулоғига ҳам чалинса-чи?.. «Ўзини эпполмайдиган ландовур Рисолатни қандай қутқариб олувдийкин?..» деб ўйламайдими? Бунақа шармандалик ўлимдан баттар-ку, ундан кўра... Лекин бир мўъжиза рўй беришини кутиб туравериш ҳам мумкинмас, қандайдир чора излаш, ҳаракат қилиш керак-ку!.. Бирдан Рустамнинг ёдига омборчадаги олтилик сим ўрамаси тушди, у узун – неча метрлиги эсида йўғ-у, юз эллик қадамлар чамаси наридаги шийпондан электр тортишга мўлжалланган, ҳар қалай, шу ергача бемалол етиши аниқ эди. Бир учини айвон устунига боғлаб, тортиб келинса, ўшанга осилиб, қирғоққа чиқиб олса бўларди. Бунинг учун кучли бир қўл зарур. Демак, барибир Рисолат Одаш полвонга бориши керак. Полвон уйида бўлмаса-чи? Унда, бошқа камида икки-та йигитни... Шундай тошқинда, яна аллавақтда муздай сувга тушгани ким ҳам жон деб югуриб келарди. Бир нави унайдиган ҳам топилар, ахир, маҳалла издиҳомларида Рустам ҳамиша ҳозир у нозир-ку, аммо, шундай бемаҳалда, зим-зиё сўқмоқлардан Рисолат у ёққа бир ўзи қандай боради?.. Айтгандай, Қайтмас бору...

Рустамнинг бир хаёли ишқал оёғи ва қўлларида эди. Бўғинлари зирқираб, назарида бармоқлари бутанинг нозик учига яқин келиб қолаётгандай, чайир новдага янада қаттиқроқ, жон-жаҳди билан тирмашарди, кафтларига ғадир-будир танаси ботиб, тилиб, қонатиб юборгандай туюлар, панжалари ачишарди.

Шовқин сал сусайгандай эди, аммо тўлқинлар Рустам билан ўчакишгандай, унинг қаршилигини синдиришга жазм қилгандай, қорнидан зарб ва жаҳд билан орқага итарарди.

Рустам тун чуқурлашган сари зимистоннинг янада қуюқлашишидан чўчиётганди. Сувнинг тўқ ранги кечанинг туси билан уйғунлашиб борарди. Кўкда, гўё тўсатдан чироқ ёнгандай, лоп этиб саккиз-ўн кунлик ой кўринди ва унинг нурлари алғов-далғов сув юзасида сакраб-сапчиб жилвалана бошлади. Сиёҳий билан оқ, зулмат билан ёруғлик, дағаллик билан майинлик, ёввойи ваҳшат билан латиф бир маъсумлик ўзаро уйқашиб кетди, атроф – қорайиб пастлаган осмон ёришиб, бирдан дарпарда каби тепага кўтарилгандай, соҳилдаги қўққайган уй, қўлида тошфонар тутган узун оқ кўйлакли аёл хийла равшан кўзга ташланди.

– Рисола-а-ат! – қичқирди Рустам, энди унинг аниқ эшитишига ишонч ҳосил қилгандай. Жувон питиллаб қолди, аммо чироғ ушлаган одам қоронғиликдагини яхши илғамайди-ку, «Рустам ака-а, қаерда-си-из?..» – деб нидо берди.

– Мен яқинда-ма-ан!..

– Нима бўлди-и? Нима қилай?.. – Рисолат сал хотиржам тортгани товушидан сезилди, сўзлар чиндан ҳам росмана тушунарли эди, чунки тошқин шаштидан қайта бошлаганди.

– О-ё-ғим у-ву-шиб қол-ди-и! – иложи борица қаттиқроқ бақирди Рустам. – Ом-бордаги сим-нинг бир у-чи-ни ус-тун-га бай-лаб, мен то-мон-га тор-тиб ке-лиш ке-ра-ак! Маҳал-ла-дан О-даш пол-вон-ни ай-тиб ке-ли-инг! Қайт-мас-ни бош-ла-во-ли-инг!..

Қирғоқдаги оқ либос ғойиб бўлди. Чопқиллаб кетди бояқиш, ишқилиб, Одаша-ли уйда бўлсин-да, энди у ҳаллослаб етиб тушиб, симни бу ерга тортиб келгунча оёғи, қўллари чидаш берса, юлғун синиб ё узилиб кетмаса, бас. Рустам ўзини чалғитиш учун яна тахминий ҳисоб-китобда давом этди: маҳаллага югуриб, ўн дақиқада борса бўлади. Одаш полвонни чақи-

риб, унга воқеани тушунтириб, у тайёрланиб (бир сидра қўшимча кийим олиши керак) чиққунича, камида беш-олти минут, хуллас, ярим соат кетади. Лекин ҳозир кечаси, бунинг устига аёл киши эркакчалик тез чополмайди, демак, кўпроқ фурсат ўтишиям мумкин. Мабодо Одашали уйида йўқ бўлиб, бошқаларни, масалан ака-ука Қобил ва Қодирларни қидиришга тўғри келса-чи? Унда, тамом бўлдим деявер, оғайни. Албатта, унга бута ё қўл – иккисидан бири...

Рустам ҳамон бир оёқда жон сақларди: гавдаси тебраниб, мувозанатини йўқотар, азбаройи шудли, абжирлигидан ўзини аранг тутиб қолмоқда эди. Уни муқаррар ҳалокатдан омон асраб турган оёқ ва билакларининг ҳам мушкуллари зўриқиб, қотиб бораётганини англари. Заҳира куч топиш зарур эди. Сув шовқини пасайгандан кейин оғриқ ҳам бир қадар енгиллаганга ўхшади. Иккинчиси билан жипс-лаштириш ва ерни босиш учун носоғ оёғини аста олдинга тортиб кўрмоқчи бўлди, лекин ҳайҳот, у жойида йўқ эди! Эсанкираган Рустам беихтиёр сийпалаб кўришни кўнглидан ўтказди, лекин юлғунни якка қўл билан ушлаб туrolмайман, деб ўйлади. Демак, оёқ чиндан ҳам увушиб, қарахт бўлиб қолган. Бу фикр кўрқув ҳиссини жунбишга келтирди. Ҳаётнинг нақадар ширин неъмат эканлигини балки у умрида илк бор туймоқда эди. Яхшики, иккинчи оёғида бундай дард йўқ, акс ҳолда...

Рустам бошини кўтариб соҳилга қаради-ю, айвон ёнида тимирскиланаётган қора кийимли бир шарпага кўзи тушиб, оғриқни ҳам унутди... Шу пайт қароғлари кенгайиб кетганини ўзи пайқамас эди. Ким бўлди у, нима қилиб юрибди?

– Рисола-ат!? – қақирди асаблари таранглашиб.

– Ҳо-зи-ир, Рустам ака, ҳо-зир!..

У енгил тортди, аммо жаҳлидан тушмади, фикрини, жон азияти туйғуси энди ўзга ҳиссиётларни икки ёнга суриб, олдинга юлқинарди. «Ҳалиям кетмабди-да. Роса толқон еб, сувга буюрадиган экан-ку. Шу пайтгача (гарчи кўп вақт ўтмаган эса-да, бу муддат Рустам учун хийла узоқ туюлган, наздида, Рисолат ҳозир ярим йўлга етган бўлиши керак эди) нима қилдйкин, ивирсиб? Шундай долзарб дамда кийим алмаштиришга бало бормиди?... Бу ёқда мен нима аҳволдаю... Барибир хотин кишилигига борар экан-да. Ё, гапимни тузук ўқовдимикин?...»

– Рисола-ат! – бақирди у яна.

– Мана-а, келяп-м-а-а-н, бирпас чида-анг! Худо жонингизни омон қилсин, эҳтиёт бўлиб турунг!..

Овоз янада тиниқ келди, шамол ва тўлқинлар важоҳати ҳам анча кучсизланган эди.

XI

Совуқ секин-аста вужудининг тепа қисмини – жикка ҳўл кўйлаги чиппа ёпишган баданини ҳам забт эта бошлаган Рустам жунжикиб қалтирарди. Энди уй томонга астойдил тикиларкан, Рисолат шу тарафга юраётганини элас-элас илғади. У қирғоқдаги зиналардан секин-аста пастга эниб келарди. Беихтиёр капалаги учди. Нима қилмоқчи бу эсини еган хотин?! Симни ўзи олиб келмоқчими? Демак, унинг буйруғини чинданам яхши англамаган экан. Ҳозирги аҳволи ҳам ҳолва бўлиб қолмасайди...

– Қайтинг, Рисолат, қайти-и-и-инг!

Аёл эшитмадими, жавоб бермади.

– Рисо-ла-а-ат!.. – жони борица бақирди Рустам.

– Хавотирлан-ма-анг!

Аёл бошқа гап айтмади. У аллақачон сувга тушган, бўйи пасайиб, жус-саси кичрайиб кўринарди. Рустамнинг хуноби ошди. Шунча азоб-ташвишга энди буям иш ўздириб ўтирмаса гўргайди. Тўлқин этакка суриб кетса борми... Хадик ваҳимага айланди, совуқнинг дами ўткирлашди. Иккинчи оёқ ҳамон қарахт. Рустам қон юришини тезлаштириш учун ҳаракатланиш керак, деган қарорга келди, миясида шу фикр туғилганидан суюниб кетди. Кўз ўнгиди сув остида мураккаб машқлар бажарадиган уришқоқ йоглар гавдаланди.

– Эй Парвардигор, ўзинг мадад бер, иликларим, билакларимга куч ато айла!..

Бир оёқлаб, иккинчи, ғўладай жонсиз бутни осилтириб, шиддат билан оқаётган муздай сув ичида ўтириб туриш эса ҳазил эмасди. Аммо ҳар қандай иш, машғулот ҳам аввалида қийин кечади. Рустам оҳиста чўнқай-моққа тутинди. Дардманд, боз устига увушган пай тиз букиш, ростланишни мураккаблаштирса ҳам оёқда ҳар қалай озгина сезги уйғонган эди. Бироқ энди салгина эгилсач оғриқ кучаярди. Рустам оёғи қарахтлиқ, акашакликдан озод бўлаётганига қувонди. Демак, синмаган экан, шунисиғаям шукур. У азобу машаққатни писанд этмай, тишини тишига қўйиб, чала-ярим ўтириб-тура бошлади, ланг оёқнинг инжиқлигидан ташқари ҳануз бўш келмаслик пайида шовқин солаётган сув шиддати эркин, дадил қимирлашга монелик қиларди.

Рустамнинг хаёли машқда-ю, икки кўзи хотинида эди. Рисолат масофанинг ярмидан ўтган, симни бир қўлида тортиб, таранглаштириб, иккинчисида ўрамни ёзиб, гавдасини ортга ташлаган ҳолда орқачасига юриб келарди. Неча йиллардан бери яйдоқ тошлоқ бўлиб ётган ўзанда ҳозир гувуллаб оқаётган сув аёлнинг белига чиққан эди. Рисолат билан бирга, унга урилиб шашти қайтаётган, аммо яна андак кучаяётган тўлқиннинг умумий шовқиндан фарқланиб турган норизо, шикоятмуз овози ҳам яқинлашиб келарди.

Вақт ўтиши қанчалик мушкул туюлмасин, у барибир тўхтаб қолмайди. Вақт барчага, бутун мавжудотга ҳукмини ўтказадиган ягона қудратли куч, ҳеч ким, ҳеч нарса уни ўз измига сололмайди, уни бир лаҳза, бир сонияга ҳам юргизмай қўёлмайди. У бамисли мана шу тошқин – унга ғов, бўғов солишнинг асло иложи йўқ. Вақт учун хурсандчиликнинг ҳам, мусибатнинг ҳам аҳамияти, қизиғи йўқ, у – кўринмас юҳо – ҳамма нарсани қомига ютади, ўлигу тирикни, хўлу қуруқни ҳиссизларча босиб, янчиб, ҳатлаб ўтаверади. Ундан шафқатсизроқ, ундан меҳрибонроқ омил топилмайди. Одамзодни ниятига етказадиган ҳам, қабрга етказадиган ҳам – вақт. Айни дақиқаларда ҳам у ўз чизигидан чиққани, ўз қонуниятидан чекингани йўқ. Рустамнинг тиззасига нимадир қарсиллаб урилиб лат еган лаҳзадан, мана, Рисолат ёнига яқинлашгунча у қанча заҳмат чекди, укубат тортди, чинқириб вой-войлади, жиғибийрон бўлди, кўнглидан не-не хаёллар кечмади, ҳали яна қанча риёзат, қийинчилик кўради – у билмайди. Вақт миллари эса айланаверади ва неки мавжуд ва муҳайё – шодликни ҳам, қайғуни ҳам ниҳоясига элтиб нуқта қўяди-да, ортига ўгирилмай, ёнига ҳам қарамай, йўлида давом этаверади. У асло секин юрмайди, юролмайди – шундай дастур, вазифа юкланган зиммасига, ҳатто ҳастахонаю ҳибсхоналарда ҳам фақат чопади, югуради, олтмиш, етмиш йиллик умрни ва ҳатто асрларни ҳам ҳаш-паш дегунча манзилга, ўтмиш, йўқлик қаърига улоқтириб ташлайди. Вақт – табиб, вақт – энг олий ҳакам! Асли у табиблиқдан ҳам, ҳакамликдан ҳам мутлақо хорижда, у шовқин-сурон ҳам кўтармайди, жимгина, сассизгина илгарилайверади ва шу аснода ҳар қандай муаммо, тугун ўз-

ўзидан ечимини топаверади – хаста тузалади ё дунёдан кўз юмади, низо-лар, ихтилофлар у ёки бу томон фойдасига ҳал бўлади, ким оромкурсидан қулайди, бошқаси амалга минади, ким орзусига етади, кимнингдир икки қўли бошида кетади... Бу борада фақат бир синоат – нариги дунёда вақт қандай кечишини (диний рисолалардаги ҳайратли, ҳайбатли хабарлардан ташқари) ҳеч ким аниқ айтолмайди. Бу дорилфано бандалари имконияти, онгидан ташқаридаги жараёндир...

Айни дамда эса вақт Рисолатни Рустамнинг ёнига олиб келди. Хотинининг сувга тушаётганини кўриши билан Рустамнинг ғайратига ғайрат, бардошига бардош қўшила бошлаган эди. Илло, заифа зотининг кўмагига муҳтожлик қанчалик хижолатли, қанчалик аянчли ҳол! (Ночорлик одамни нима куйларга солмайди!) Бунинг устига ўша кўмак етиб келгунча ё амалга ошгунча мўлтираб, қўл қовуштириб кутмоққа мажбур бўлиш эса бағоят малол – ғирт шармисорликнинг ўзи! Рустам рафиқасининг шарпаси юрагини умид билан қувватлантиргани, унда ишонч пайдо қилгани, мана шу умид ва ишонч уни тетиклантирганини рўйи-рост тан олгиси келмасди. Рисолат яқинлашар экан, у ўзини бардам, шижоатли кўрсатишга, юлғунни бармоқларидаги сўнгги мадор, ор-номус зўри билан аранг ушлаб турганини, совуқдан қалтираётганини, оғриқ ҳамон азоб бераётганини сездирмасликка тиришарди. Хаёлан яна йогларни эслаб, мен совқотмаяпман, оёғим ҳам оғриётгани йўқ, дея дилида такрорларди.

– Мана, ушланг, – деди Рисолат симни узатиб. Ойдинда унинг сув сачраган юзлари янада тиниқлашгандай, ёшариб кетгандай кўринарди. Сочларини ихчам турмаклаб, устидан Рустам шу йил эрта баҳорда туғилган кунига олиб берган шоҳи рўмолни ўраганди. Толим-толим қаро зулфлари рўмол ташқарисида қолган эди. Бошқа маҳал бўлганда ёдига ўша машъум, дарвоқе, унга Рисолатни «инъом» этган тошқин тушиши мумкин эди. Ўз бекасини муқаррар ҳалокатдан асраган халоскор, табаррук сочлар ҳақида эр-хотин кўп гаплашишар, шундай кезде жувон ички бир мамнуният, балки бир оз фахр билан узун кокиллари сийпалаб, ўйнаб ўтирарди. Бу сочлар, табиийки, илгаригидан бир оз сийраклашган, енгиллашган, Рисолат анчадан бери уларни орқасига ташлаб юрмай қўйган эди.

Рустам ўнг қўлини юлғундан бўшатиб, шудгорда ўрмалаётган қора илонни эслатувчи иланг-биланг симга чўзган эди, унинг учи тўлқинлар қатида кўринмай қолди – Рисолат Рустам тутди деган хаёлда қўйиб юборган эди. Яхшики сим Рустамнинг соғ болдирига урилди, у ўнг қўлида ҳамон юлғунни маҳкам тутганича, тимирскилаб, симни сув юзасига чиқарди. Шу аснода Рисолат Рустамга бақамти келиб, унинг чап кифти билан тирсаги ўртасидан ушлади.

– Келинг, қўлингизни кўтаринг, – деди у.

Рустам хотинига суяниб, иккинчи қўлини ҳам юлғундан эҳтиёткорлик билан бўшатди-да, симга икки қўллаб қарийб осилиб олди. Жувон эрининг қўлтиғига кириб, ўнг билагини белидан ўтказиб, маҳкам қучоқлади. Рустамнинг мускулларидаги таранглик бўшашгандай бўлди, орият ҳақидаги мулоҳаза, андишалар ўз-ўзидан чекинди, икки вужуд бир-бирига қапишган чоғда эркакнинг танасига тафт югурди, юзига яхдай сув ҳам совутолмаган илиқ нафас урилди, рўмол оғушидаги зулфи анбарнинг таниш, хушбўй хиди димоғини, ҳамиятини қитиқлади, ўзини бардам ҳис эта бошлади. Энди бу ёғи енгилдай, соҳилга осонгина чиқиб олишадигандай туюлди. Иккинчи оёқ ҳам сал-пал босишга яраб қолган эди, аммо тош қаттиқроқ ботса, зирқироқ миягача чиқиб кетарди. Шу аҳволда шафқатсиз долғалар билан йўл талашиш, олишиш кони азоб эди. Хайриятки, улар қияроқ «сўқмоқ»

солишлари мумкин эди. Нима бўлганда ҳам, аёл жинси ёнида ҳар қанча оғриғу, машаққатга чидаш керак, шарт! Хотин кишики, сочда “сочбоғи” билан шундай омонсиз тошқинда қутқаришга етиб келса-ю, у белда “белбоғи” билан инқилаб-синқиллаб ўтирса, уят-ку. Тишини тишига маҳкам бошишдан ўзга чора йўқ. Оҳ-воҳ билан дард пайсал топиб, кулфати енгиллашиб қолмайди-ку.

ХII

Рустам сим тутган қўлларининг бир унисини, бир бунисини олдинга ўтказиб, Рисолат ҳимояси, кўмагида оёқларини ҳам жилдирар, аммо жуда секин ҳаракатланишга тўғри келарди. Боз устига сувнинг залвори, қаршилигини енгиб, икковлашиб олға силжиш янада заҳматли, дарғазаб тўлқинлар аро қўлтиклаб, қўлтиқ остида қадам босиш эса баттар қийинчилик туғдирарди. Хотинининг елкаси тагида, унга осилиб юриш жуда ноқулай, нохуш эди, унинг баданидан инаётган ҳарорат, уятдан анча жонланган, дадилланган Рустамда алоҳида-алоҳида одимлаш фикри туғилди.

– Сиз аввалроқ юринг, Рисол, – шундай деб, симни таранг тортиб турди. Рисолат у билан ўрин алмашди.

Рустам бош чайқади, у ўзича аёлини орқадан ҳимоя қилиб кетишни кўзлаганди, лекин икки одам замбарда юк ташиганда асосий салмоқ олд тарафдаги шерик чекига тушади... Ҳозир ҳам айнан шундай – Рисолат сувни ёриб, йўл очиб бориши керак эди. Унинг эътирозига қарамай, яна жой алмашинишди. Хартугул, Рустам анча қувватланиб, бардамлашиб қолганди. Қора тун чойшабини йиртиб, қайсар тўлқинлар “ёли”ни қайириб, вабодай тошқин ҳамласи, ваҳмини синдириб, совуқ сув заҳрини ютиб, аччиқ шамол найзаларига ўмган тутиб интилиш қанчалик уқубатли, нечоғлик оғир бўлмасин, барибир илгарилашарди. Фалакда ой уларни ҳаяжон билан қузатар, вақт эса хижолатда, таҳликада эди.

- Симни маҳкам ушланг, Рисол, – деди Рустам орқасига ярим қайрилиб.
- Ўзингизга эҳтиёт бўлинг, оёғингиз яхшими?
- Анча тузук. Нимага бундай қилдингиз?
- Уйда гаплашамиз.

Қадам-бақадам сурилишаркан, Рустамнинг дили ёришиб борар, жизиллаб ачишаётган қўллари, лат еган, қақшаётган оёғига «яна бир пас чиданглар, бир пасгина...» дея тасалли берар, ўтинар, баланд овозда «келяписизми, Рисол, совқотмаяписизми?» деб қўярди. Ичида ўзига ҳам Худодан куч-қувват тилар, завжаи муҳатарамасини паноҳида асрашни ўтинарди.

Рисолат оёғи чуқурликка тушиб кетса ё қиррали тошни босиб олса, беихтиёр “вой!” деб юборар, Рустам дарҳол имкони борича орқасига бурилиб, “нима бўлди?” деб ҳол сўрар, қаттиқ хавотирлангани овози оҳангидан билиниб турарди. Жувон дарров эрининг кўнглини тинчитарди-да, “менга қарайвермай, тезроқ юраверинг”, дея ундарди. У арғувоний вилжор кўйлақ ва сафсарранг авра камзулда эди. Турмак, рўмолдан қочган хўл соч толалари манглайи, яноқлари узра силкиниб йилтиларди. Рустам билан измаиз борар, боягидек ҳар замонда тасодифан вой-войлашини ҳисобга олмаганда, тошқиннинг қаҳридан ҳам, юришнинг мушкуллигидан ҳам шикоят қилмасди. Хийла кучли, иродали экан, кўнгиллади Рустам, анча-мунча заифанинг бунақа синов, бунақа қийноққа дош бериши маҳол.

Шу лаҳзаларда Рисолатнинг ҳали мижжаларига ажин ёндошмаган йирик кўзларига синчиклаб назар ташлаган киши унинг зинҳор оғринмаётгани, зорланмаётгани, аксинча, инсон ўз ишидан мамнун чоғларда зоҳир бўладиган шукуҳ ифодасини илғарди.

Бу гал вақт ҳам ўз қатъиятидан чекинди – узоқ ва ўта заҳматли туюлган масофа ё мўлжалдаги муддатдан анча тез босиб ўтилди ё камдан-кам ҳоллардагина раҳм-шафқат ҳисларига ён берадиган фурсат чиндан-да ўзини панага тортиб, қунишиб, қотиб турди. Ҳа, ҳамisha музаффар ва голиб вақт шу оқшом дунёнинг овлоқ бир канорасида оддийгина бандалар, кўнгиллари ярим жуфтлик томонидан мағлуб этилди! Нафақат вақт, балки бу кеча фавқулодда қутурган дарё – тошқин ҳам ва яна таҳдидли, юракка қутку соладиган бошқа ёввойи кучлар ҳам енгилди! Бари, бари меҳр, муҳаббат ҳузурида, оқибат, садоқат қаршисида, жасорат, матонат қошида бош эгди! Ҳардамхаёллик, умидсизлик ишонч, жаҳду шижоатга мусаллам бўлди!..

Соҳилга яқинлашиб қолишганини кўрган Рустам симни қўйиб юборди. Бу ерлар чуқур эмас – тиззадан холос, тўлқинлар шиддати ҳам ҳамин қадар эди. У тўхтаб орқасига шарт ўгирилди-да, Рисолатни даст кўтариб олди, унинг уст-бошидан шаршарадай сув қуйилди.

У питирчилади.

– Нима қияпсиз, уятсиз киши, туширинг, оёғингиз оғрийди...

Рустамнинг оёғи чиндан ҳам, аввалгича бўлмаса-да, симилламоқда эди, бундан ташқари унинг фаразича Рисолат шалаббо кийимда бир мунча оғирлашган бўлиши керак эди, аксинча, у енгил туюлди, «оёғим яхши», – деди у ва олдинга дадил интилди.

Кўп йиллардан, балки тўй оқшомидан буён бунақа ҳузур-ҳаловатни туймаган аёл тортишиб турган баданларининг мумдай майинлаша бошлаганини ҳис қилди ва эрининг бўйнидан гира солиб кучоқлаганича кўзларини юмиб олди. Рустам ҳам, Рисолатнинг ўзи ҳам унинг бошидан рўмоли сидирилиб, икки ўрим узун сочларининг ярми сув юзасида енгил селпиниб, эркаланиб сузаётганини пайқамас эдилар. Иккиси ҳам ўз хаёллари, завқлари билан банд – Рустам муқаррар ажал комидан соғ-саломат чиққани, Рисолатни ўз оғушида кўраётганидан ўзида йўқ, жувон эса, балки забардаст, баҳодир йигит қўйнида, ҳис-ҳаяжонлар гирдобида яна жаннатий васл маъвоси – гўшанга томон бормоқда, қиз зоти умридаги энг лазиз, беназир ва бетакрор онлар нашъу намосини қайта сурмоқда эди...

Дарёнинг суйри, саёз жойларини шалоплатиб, қуруқ тошлоққа – зина йўл остонасига етишгач, Рустам ҳалоскорини эҳтиётлик билан, оҳиста ерга қўйди, улар ўзаро бағирлашганча, ҳамма нарсани, ҳозиргина рўй берган мудҳиш воқеаларни ҳам унутиб, бир неча сония туришди. Ҳуришни тўхта-тиб, зиналардан югуриб тушган Қайтмас суйкалиб уларни искар ва гингширди. Думи гажжак чипор мушук эса, жар лабида, буларга қараб бетоқатлик билан миёвларди.

Тошқин шовқини энди иккаласининг қулоғига ёқимли бир мусиқадай эшитилиб, дилларига ором бағишларди гўё.

– Рисолат... – деди Рустам бутун меҳри, қувватини шу исмга жо айлаб.

– Юринг энди, тезроқ уйга кирайлик, – Рисолатнинг овози майин ва бир оз ҳорғин эди.

Пиллапоялардан бир-бир кўтарилиб (ҳамон оқсоқ оёғини авайлаб босаётган Рустам умр ҳамроҳининг қўлини қўйиб юбормасди), уй саҳнига чиқишди. Сувнинг салқин шабадаси шу ерга ҳам баралла уриб турарди. Эрхотин титраб кетишди. Рустам эшикни очди. Илиққина хона уларни паноҳига олди. Рисолат икки қанотли мўъжазгина жавонда тахланган кийимлар орасидан қалинроқларини топди. Бир-бирларига тескари ҳолда, Рисолат

ўтириб, Рустам тик турганча уст-бошларини алмаштиришди. Совуқни энди сезгандай, Рустам баттарроқ дириллай бошлади. Унинг сўзи билан Рисолат тугиб қўйилган, тугилмаган бор кўрпа-тўшакларни (худди илк никоҳ кечасидагидек) апил-тапил тўшади. Рустам қалин, лўмиллаган ўрин қатига ўзини урди-да, уни ёнига чорлади.

– Келақолинг, совқотяпман.

– Спирт бўлганда баданингизга суркаб, ишқаворардим, бекитган-секитган «анақа...»ларингиздан йўқми?

– Ҳа-а, «антахур» денг, «антахур»... Бўлиши керак, – деди хотинининг оқилона фикридан жонланган Рустам. – Омборда, бўш шишалар сақланадиган пласмасса яшиқда, – у ўрнидан тура бошлаган эди, Рисолат кафти билан “қимирламанг” деган ишорани билдирди.

– Мен сизчалик совуқ еганим йўқ, яхшироқ ўраниб олинг, – Рисолат елкасига жун рўмол ташлади-да, тошфонар билан ташқари чиқди, бир оз ҳаялдан сўнг ёрлиғига «Андижон ароғи» деб ёзилган новча шишани ижиргангансимон кўтариб кирди.

Рустам чўккалаб ўтирди-да, шишанинг бурама қопқоғини очди. Дилида ярим пиёла ичворсаммикин, деган истак ғимирлади-ю, аммо ниятини Рисолатга ошкор этгиси келмади, бу зормандани хушламайдиган аёли шундай пайтда ичкилик кўнглига сиққанини.., деб нотўғри тушунмасин, ранжимасин, деди.

– Аввал сизга суркаймиз, – деди у куч билан жилмайиб. – Ечининг.

– Йўғ-е, нима деяпсиз? – эрининг кўзларига тикилди Рисолат.

– Сиз ҳам сувда анча юрдингиз, спирт, ўзингиз айтгандай, совуқни заҳрини кесади. Сувда шабадалаган ёмон, одам қаттиқ касал бўлиб қолиши мумкин.

Рустамнинг барибир айтганини қилдиришини билган Рисолат иккиларди.

– Тезроқ!.. – буюрди Рустам жиддий оҳангда.

– Хўп, қарамай туринг, – деди жувон ва ўрин четига омонат чўнкайди-да, қўлларини ёнбошидан ўтказиб, ҳозиргина кийган ҳаворанг помбархит қўйлаги, пуштиранг тунги либосининг орқа этагини қайириб, курагигача кўтарди, кейин бир қўлини елкаси оша узатиб, ушлаб олди.

– Бўлдим.

Ёш боладай одоб сақлаб ўтирган Рустам унга юзланди.

– Ётволмайсизми? Оёқларингизга суркардидик.

– Йўқ, орқамга суркасақ етади.

– Сал энгашинг бўлмаса.

Рустам «антахур»дан кафтига тўкди, ўткир ҳид гуп этиб хонага таралди. Рисолат бўш қўлида рўмолининг учи билан оғзи-бурнини беркитди. Рустам ароқни хотинининг қордай оппоқ, мармардай силлиқ ва тиниқ бели, курақларига суркай бошлади. Бадан таранг ва иссиқ эди. «Иссиқчанмикин...» деган фикр Рустамнинг онгидан лип этиб ўтди. Қўлини Рисолатнинг қўлтиғи тагидан чўзаётган эди, у «ножўя ҳаракат қилиш йўқ, беадаб киши», деди-да, чиғаноғини биқинига қадаб, қимтиниб тўсинди.

– Ўпкангизга суйкамоқчийдим, – деди Рустам.

– Эътиборингиз учун, ўпка орқа тарафда бўлади, – эътироз билдирди Рисолат. – Фақат анатомиядан яхши ўқиганман деб мақтанардингизу...

Рустам кулди.

– Сиз ҳам анатомиядан яхши ўқиганакансиз-да, менга ўхшаб, асалим...

– Тезроқ бўлақолинг суюлмай, спиртни ўзи асосан сизга суйкашимиз керак.

Рустам бояги тахлитда уч-тўрт қатла кафтларига “заҳри қотил”дан қуйиб,

Рисолатнинг орқасига обдан, беозор ишқади. Жувоннинг вужуди чўғдай қизиб кетди.

– Бас қилинг-эй, – деди у ва этагини туширди. – Ечининг.

Бир дақиқадан сўнг Рисолат тиз чўкканича, лаб-даҳанини қимтиган кўйи, калта иштонда мук тушиб ётган эрининг совуқдан лоладай қизариб, товуқ терисига ўхшаб қолган этига – кураги, белу биқинларига, бақувват сон ва болдирларига ароқ суртаркан (оғриқли оёғи сийпаланаётганда Рустам секин “им-им...” деб қўярди), бу жисм, бу жуссанинг унга нақадар яқин ва азиз, ёқимли эканлигини кўнглидан ўтказарди. Бир оздан кейин Рустам ўгирилиб, чалқанчасига узала чўзилди. Рисолат унинг қорнидан пастига чойшаб ёпиб, муолажани давом эттирди. Кенг, қабарик ўмровга, киндик атрофига, елка-қўлларга ма-йин шапалоғи билан “радди бало”ни астойдил, едириб сурқади. Бадъаз тиззалар, болдирларга ўтди, оёқлар ости, товон, панжаларни ҳам ола қўймай ишқаларди. Рустам эҳтиросли, меҳрли нигоҳини хотинининг бўғриқиб-қўпчиган юзлари, оловли кўзларидан узмас, Рисолат унга гўё эътибор бермасди. Охири чидолмай кулиб юборди.

– Мунча тикиласиз, мени кўрмаганмисиз?

– Ҳозиргидай ҳолатда кўрмаганман, – деди Рустам энтикиб ва Рисолатнинг у ер-бу ерига тегина бошлади.

– Шилқимлик қилмай, те-ек ётинг! Кап-катта кишини қилиғини... Ёлғондакам қовоқ уйди аёл. – Менам бир жойларингизни чимдиб қўймай...

– Ажойибсиз-да, Рисолат...

– Бўпти, бас, – Рисолат нариги ёндаги кўрпага эгилган эди, Рустам унинг кифтларидан кучиб, чапдастлик билан бағрига тортди. Жувон қаршилик кўрсатишга ҳам улгурмади, бир оз типирлади-ю, жимиб, бошини ёстиқдошининг кўкси билан елкаси орасига қўйди. Рустам устиларига кўрпа ёпди.

Ой деразадан яна бирпас мўралаб тургач, кўнгли тинчиган янгадай, кулимсиб четланди. Энди дарё ҳам қарийб аввалги меъёрига туша борарди.

**Андижон
2007-2009**

Ҷтқир РАҲМАТ

Қутлуғ кун шарафи

Камалақдан ранглар сув ичар,
Бу маъвонинг қўйнида оқиб.
Яшилликни қуёш ҳам қучар,
Минг бир рангли гулларни тақиб.

Тупрокда бир ажиб тилсимот,
Ховуридан шарбат тўкилар.
Мангу эрур бундаги ҳаёт,
Тириклиги жилмайиб турар.

Ўзанига сиғмайди дарё,
Кўпиради, тошади тўлиб.
Ўриқларнинг бағрида гўё
Мўғжалари гуллайди кулиб.

Терисига сиғмаган фасл
Ўз шаштига қилади амал.
Кўкатларда тиниқиб асл
Юз очади ҳаприққан ҳамал.

Тинади шовқиннинг шашти ҳам шу он,
Кенг хона сув сепиб қўйгандек –
Жим-жим.

Тикилган ранг-баранг чехралар ҳайрон,
Аталган гулларни
олар экан ким?

Қутлуғ кун шарафи
Сўзларда яйрар,
Тўлғониб оқади туйғулар саси.
Кун келиб,
Бу боғда булбуллар сайрар,
Боғланиб кўнгилга кўнгил риштаси.

Уфурар бир хушбўй –
Юрак ҳаприқар,
Сочилиб кетишин истар шу онда.
Қараган ҳар кўзга оловлар ёқар,
Талпинар меҳрга,
Меҳр томонга.

Кўнгиллар йўл бермас,
Кўнгил ҳар ҳолда...
Начора,
Қўл чўзар сабр-қаноат.
Эзгулик опичлаб юрган бечора
Яхшилик тилайди уларга фақат.

Неларни истамас,
Хаёллар турли,
Қарашлар турфа ранг,
Чигал ўй, хоҳиш.
Ўрмалар гоҳ зимдан,
Гоҳида сирли,
Кўз тиккан бу олам –
Гўё нотаниш.

Жилмайиб қўясан,
Билдирмай, асло,
Ўзингдан не ўтса ўзингга аён.
Қувончинг борини кўрасан баҳам,
Гуллар улашасан,
Босиб ҳаяжон.

Ажабмас,
Бир куни хаёллар тинар,
Тушуна бошлайди гулларни улар.
Кўнгиллар боғида чечаклар унар,
Гул каби чиройли бўлиб кўнгиллар.

Оҳангларда оқади умр,
Ҳар зарбаси –юрак титроғи.
Гоҳида дил қилади ҳузур,
Тўкилади гоҳи япроғи.

Мавжланади биллурдай сахни,
Уммонида қудрат урар жўш.
Юксакларга опичлаб руҳни,
Нурлантирар,
Айлайди сархуш.

Оқиб борар нотинч,
Тўлғониб,
Бу дунёга сифмас нолалар.
Бир лаҳзада – гув этиб ёниб,
Вужудингдан узар толалар.

Исинади тафтидан бу тан,
Кувонч қувнаб,
Енгиллашар ғам.
Юрак – оҳанг туғилган Ватан,
Ўз-ўзини тинглайди одам.

Нигоҳларим излайди мадад,
Чора топмай ўртанар бағир.
Ҳикиллаб у титрайди беҳад,
Қийнар мени
Дардлар оғир.

Тоғу тошлар кимирлаб қўймас,
Бир ўгрилмас ҳатто ўт-ўлан.
Борлигимни дарахт ҳам билмас,
Бақаришу ялиниш билан.

Осмон узоқ,
Замин пойимда,
Бир ёғи кир,
Бир ёғи тиниқ.
Ташвиш ила турган жойимда,
Ташвиш нигоҳ ташлайди интиқ.

Нелар ўтса ўзингга аён,
Дард сипқорар бутун жон танинг.
Бу дунёда бўлсанг соғ омон,
Умидлари яшар эртанинг.

Сочилади ерга капалак,
Қўнаверар дуч келган ерга.
Оппоқ рангда яратган фалак –
Интилади далаю қирга.

Ҳисобидан адашар кўз ҳам,
Капалаклар босқини гўё.
Гўё улкан капалак – олам,
Оппоқ-оппоқ кўкдаги рўё.

Осмон яна бўзлади қаттиқ,
Қарсиллади чақмоқ тошлари.
Селлар қуйди аччиқма-аччиқ,
Тоғ бўлди-ку замин дошлари.

Бу севинчми ёки дард, билмам,
Нелардандир юрак тўлгандай?!
Кўзёш тўкиб неки бўлса ҳам
Енгил тортгин, сочиб бўлгандай.

Қайтгил, яна кўнгил боғига –
Кулгулари таралсин унинг.
Ҳидларини бўйлаб доғидан,
Хотирангдан уйғот севгилинг.

Гоҳ дил эшигин қоқиб
Мўралайди хавотир.
Нотинчлик ўтин ёқиб
Айланар гирён, гир-гир.
Титроқ бармоқларини
Сеза бошлайди вужуд.
Комига тортар аста
Хаёл дашти – беҳудуд.

Нелар кечмас кўнгилдан,
Яна не менга тақдир?
Манзилга етмас хаёл,
Тинчимайди хавотир.

Беғубор оқшом, кўқдан
Ой ярқираб боқади.
Ёғдулардан гул ясаб
Чор-атрофга тақади.

Дил тубидан таскиннинг
Эшитилади саси.
Бу беғубор кўкларнинг
Эса бошлар нафаси.

Нурилло АББОСХОН

ШҶРҚИШЛОҚ

Роман¹

Еттинчи боб

Раҳмон амакининг армони

Ёз кӯёши заминни куйдиргудек аланга сочади. Одамлар шаҳарнинг соя-салқин боғларида жон сақлаб, иссиқ заҳрини кесиш учун яхна чой, газланган салқин ичимликлар ичиб, музқаймоқ ейдилар. Аёллар хитойча елпиғичлари, эркаклар дўппилари билан юзлари ва бошларини елпийдилар. Машиналардан таралаётган аччиқ тутун ва иссиқдан шаҳар ҳавоси ёқимсиз ва дим. Очликдан ичаги ачишиб, иссиқдан тинкаси қуриган Шокир, кичик туманга етиб келиб, Маҳлиёга бой берган уйга кирди. Маҳлиё даъвогар келганини сезиб, ўзини касалга солиб ётиб олди. Уйдаги мулкнинг ўзи уч миллиондан ошиқ турарди. Жихозлар ярми сотилганда Шокир қарзидан қутилиб кетган бўларди. Маҳлиёга олиб берилган олтинлар ўзи миллиондан ошади. Маҳлиё шунинг ярмини берса, Шокир уни дуо қилиб кетишга тайёр. Аммо Маҳлиёни нафси йўлдан уриб, ўзини бало-қазога рўбарў қилди.

– Маҳлиё, – деди креслога чўккан Шокир, очликдан афтини буриштириб. – Бошимга тушган аҳволни кўриб турибсан. Аслида сендан бу нарсаларни бутунлай қайтариб олиш ниятим йўқ. Севгимиз ҳаққи-ҳурмати мени қўллавор. Уйни бермасанг, жихозларни ё олтинларни қайтариб бер. Мен ўзимни тиклаб олай. Ҳали сенга кўп фойдам тегади.

– Буни сира иложи йўқ, – инқиллади Маҳлиё. – Ойим бетоблар. Мени аҳволим эса мана бу. Раҳмингиз келсин. Россияга бориб озарбайжон болалардаги пулларингизни қайтариб олинг. Ахир уч-тўрт минг доллар пулингиз уларда қолиб кетаверадими?

– У пулларни ҳозир ундиролмайман, хотин, – деди хўрсиниб Шокир.

¹Охири. Бошланиши ўтган сонда.

– Мени қийнаманг... – ўзини тўшакка урди Маҳлиё.
– Бунча тошбағирсан, Маҳлиё?! – нафратли бокди Шокир. – Эрта-индин ота-онам, бола-чақам кўчада қолади. Мени тўғри тушун. Ҳамкорларимга қарз тўлаяпман.

– Нега тўлайсиз?
– Қоидаси шунақа. Қўл-қўлни танийди. Сендан ўз мулкимни сўраяпман-ку, Маҳлиё.

– Овора бўлманг, ҳеч нарса бермайман.
– Топган-тутганимни сенга сарф қилганман!
– Мен бўлсам сизга муқаддас баданимни бағишлаганман! – ўчакишди аёл.

– Жаҳлимга тегма, хотин!
– Сизам ҳаддингиздан ошманг! – феъли бузилиб ҳурпайди у. – Ўтган куни ойимни ҳақорат қилдингиз. Мени урдингиз. Сиз гўрлигимдан фойдаланиб, йўлдан оздириб, уйланиб олгансиз. Сиздан ўн ёш кичикман! Эҳтиёт бўлинг! Ойим сизни судга бериб қаматармишлар!

– Ойинг мени нега қаматаркан?!
– Сиз мени касал қилибсиз. Дўхтирлар аниқлашибди.
– Нима-нима?!

Бу найрангни кўрган Шокир кўнгли хира бўлиб ўйга чўмди. Қайнонаси ўшанда қизининг омадидан севинган бўлса-да, сир бой бермай бир-икки ой давомида қовоғини осиб юрган, кейин киришиб кетган ва куёвдан анчагина нафланганди. Бу аёлнинг рўзғори, ўзидан ёш янги эри ва такасалтанг ўғилчасининг сарфу харажати ҳам Шокир зиммасига тушиб қолган эди. Тўпори куёв Маҳлиёни айтарли олтинга тортиб олди деса хато бўлмайди. Шокир касод бўлгандан сўнг муттаҳам қайнона, бу ергага хўмрайиб келиб-кетадиган бўлди.

– Агар, мени тинч қўймасангиз, битта варақча ҳамма гапни ёзаман. Кейин ўзимни ўлдираман! Эҳтимол сиз наша-паша чекарсиз, шунинг учун мени азоблагандирсиз...

– Нималар деяпсан?! – деди ғазабдан титраб Шокир. – Ҳамма бузуқ, ҳамма нашаванд сени атрофингда, қанжиқ!

– Нега тўхмат қиласан?! – эшикни кўрсатди Маҳлиё чақчайиб. – А ну, пошёл!

– Пулларни қайтар, товламачи!

Маҳлиё сакраб ўрнидан туриб, югуриб айвонга чиқди. Кичик туманни бошига кўтариб овозининг борица бақирди.

– Вой дод! Ким бор? Милиса чақиринглар, қўшнилар! Вой дод! Ёрдам беринглар!

Чинқирик кичик туманнинг баланд биноларига урилиб акс-садо берди. Қўрқиб кетган Шокир туфлисини қўлига олиб, уйдан чопиб чиқди. Зинадан пастга ялангоёқ югуриб тушиб, йўлак остонасида туфлисини кийди. Шўрлик ошиқ Шўрқишлоқ қайдасан деб яна пиёда жўнади. У кейинги пайтларда негадир қўрқоқ бўлиб қолган. Қаршисидан келаётган нотаниш одам ҳам кўзига ҳақдор бўлиб кўринар, ўзини бутун дунё қаршисида қарздор ва айбдор сезар, қаерлардадир ўз ҳақи бор ёки йўқлигини эса эслолмасди. Эҳтимол соддалик қилиб тушкунликка тушиб қолгандир ёки Маҳлиё ичирган илму амаллар коридан ақлини йўқотгандир, ҳартугур эшонзода бойвачча бутунлай эс-хушидан айрилган эди.

“Ўшанда эс-хушим қайда экан? – деб ўйлади у. – Бу аёл нега бунча чиройли кўринди? Шуни нимаси чиройли? Бақрайган кўзларига бўёқ чаплаб, захил юзига қизил суркаб, халтадек осилган танасини куйлак билан тортиб олади. Нега ўшанда мен тўғри фикрламадим? Кўнгли кирлигини

нега ҳисобга олмадим? Алданган ғариб қиз бўлса, нега бирор ҳовлига кириб кўлини косов, сочини супурги қилиш ўрнига, бегона шаҳарда замонавий тарзда умр кечиради? Нима, шунча алдангани кўзига кам кўринди-ми? Йўқ, Шокир, бу алданган соҳибжамол эмас. Бу ҳаммани алдаб домига тортадиган озитқи! Алдоқчи, товламачи, ўғри, фоҳиша! Онаси билан тили битта буни. Агар ҳозир бу маҳлуқлар билан нон талашсанг, ўзингни ё қамоқда ёки касалхонада ёки бўлмаса қабрда кўрасан. Нашаванд, бандит, аёлларни зўрловчи ваҳший, деган бирор айб билан турмага тушасан. Ёки бирорта худобехабарга пул бериб, сени бир умрга майиб қилади. Унда қари ота-онанг, гўдак фарзандларинг хароб бўлади. Эҳ, Шокир, олдинроқ шу ақлинг қаерда эди?"

Шоҳбекатда "Дамас" машинасига суяниб, Аҳмад домланинг укаси Раҳматилла турган эди. У Шокирни кўриб, кўзи қувониб илжайди.

– Ҳа, ука? – деди Шокир ҳорғин саломлашиб.

– Бугун омад келмади, – деди ҳайдовчи хомуш. – Одам йўқ. Лоақал бензинга маблағ чиқариб олганимдаям майли эди.

– Омади кетган одамга ҳеч қаердан нажот йўқ экан ўзи... – ўкинди Шокир.

– Қишлоққа қайтамизми? – сўради Раҳматилла.

– Ҳа...

Икки омадсиз ҳамқишлоқ йўл бўйи ҳар соҳада ҳасратлашиб бордилар. Машинадан тушаётганда Шокир пули йўқлигини айтиб хижолат бўлди.

– Ука, оғир кунимда кор келдингиз, – деди. – Омадим келганда сизни асло унутмайман.

– Мен сизни яхши биламан, Шокир ака, – деди Раҳматилла. – Сиз барибир суяги бутун йигитсиз. Хижолат чекманг, сизга ярашмас экан.

Шокир бир томони адирлик, иккинчи томони маҳалладан иборат Адиркўчадан юриб бораркан, Раҳматилла билан бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Аҳмад домлаки ўз укасини аямабдими, Маҳлиёдан нима кутиш мумкин? Туғишганларнинг ҳам гоҳо ўзаро дўстлиги йўқ бўларкан. Ининг яхшими ё дўстинг? Албатта иним яхши, агар у дўст бўлса!

Шу кунги очлик, чарчоқ, дилхасталик Шокирнинг хотирасига муҳрланиб қолди. Раҳматилла сиймосида ўзи кўрган дунё моли ўткинчи эканига чинакам ишонди.

Супада ёнбошлаб ётган Раҳмон амаки Султон хонасида маъюс ўтирганини кўриб, қизиқиб уни кузатди. Султон бир даста қоғозни титиб, нималарнидир ёзиб-ҳисоблади.

– Султонбой? – деди Раҳмон амаки ётган жойидан овоз бериб.

– Ҳа, дада?

Султон отаси ёнига келиб ўтирди.

– Нималарни ўқияпсан, ўғлим? Сендаям эс-хуш борми ўзи?

– Бор, – деди Султон. – Нима, мени жинни деб ўйлаганмидингиз?

– Деганим йўғ-у, кейинги чоғларда жуда ғалати бўлиб қолдинг-да. "Султон шилдир, Султон пачава", деб номинг чиқди, ўғлим.

– Нима билан вақтимни чоғ қилай бўлмаса? – сўради Султон.

Раҳмон амаки хўрсиниб бебош боласига қаради. Султон ота-онасини тез-тез хафа қилар, кейин уларни кучоқлаб, кечирим сўраб ўйинга тушар, ичиб олса ҳатто йиғлашдан ҳам қайтмасди. Баъзан хомуш ва ўйчан бўлиб қоларди.

– Султонбой? – ўсмоқчилади амаки чой хўплаб. – Нега ўшанда йўл тўсадиган чегарачиларга ажратилган пулларни бермадинг?

– Қанақасига улар чегарачи бўлсин? – қовоғини уйди Султон. – Савдога борганингизда билардингиз. Олатаёқ кўтарганлар, ҳар қадамда йўл тўсиб, пул талаб қилаверади. Ҳаммасига пул тўлайверсам, буёққа нима билан қайтаман деб, қайсарлигим тутди.

– Бахилни боғи кўкармас, ўғлим. Тўлаш керак эди.

– Ортиқча пул бўлганида тўлардим, – куюниб тушунтирди Султон. – Жиянларимга кишки ботинка, пальто олай дегандим-да. Ахир акам бепарволигини биласиз-ку. Уйимизда битта “КамАЗ”имиз, битта “Жигули”миз бўлса, оборотда қирқ миллион пул айланса, жиянларим эски туфли кийса ғалатида. Ҳар бир йўлтўсарга бир дастадан пул бераверсам, бозорга сўппайиб кириб борардим. У ерда пулларни акам жарақлатиб санаб олади. Янгамни бетига қандай қарайман, деб шу аҳволга тушдим. Янгам бўлса, акамни ёнини олиб, мендан хафа бўляпти. Мусичадай эрларини мен банкрот қилибман.

– Ҳа, – ўғлига ачиниб уни кучоқлаб қўйди ота. – Бўлар иш бўлибди, ўғлим. Чой қуйиб берайми? Чой ичасанми?

– Ичмайман, раҳмат, – Султон қўлидаги қоғозларни кўрсатди. – Мана бунда бизни бошқаларда қолиб кетган ҳамма ҳақларимиз ёзилган. Озарбайжон, бошқирд, ўрис болаларда ҳақимиз қолган. Руслардан орттирган Володька деган ошнамиздаям анча-мунча пул бор. Маҳаллий таниш-билишлардаям бор. Лекин улардан пул олиш жон олиш билан баробар. Улар ҳам бизга ўхшаб йўлсиз. Акам калласи ачиб ҳамма пулини Маҳлиё билан унинг онасига олдириб қўйган. Ҳозир ҳам нима қилаётганини ўзи билмайди. Сизни дуоларингиз билан Америкага бориб олсам, бир-икки ойдаёқ ҳамма қарздан қутиламиз.

– Америкага сени ким жўнатади? – хўрсинди Раҳмон амаки.

– Бир яхши инсон, – меҳри жўшиб Шурик делавойни эслади Султон.

– Барака топсин, – деди Раҳмон амаки ўша яхши инсонни алқаб.

Дарвоза очилиб, харобу хаста, очу наҳор, эзилган кайфиятда Шокир кириб келди. У енгил саломлашиб, отасининг ёнида ўтирди-да, Султонга юзланди.

– Султон, Баҳромдан икки юз мингни олганмидинг?

– Ҳа, – деди Султон.

– Тезроқ ўшани акашга бериб қўй. Қачон олгандинг ўзи?

– Пул йўқ, ака, – деди Султон ботинмайроқ.

– Нега йўқ? – феъли айниб гезарди Шокир.

– Уни мен тошкентлик Делавойга бериб юбордим.

– Нима?! – Шокир ирғиб ўрнидан турди. – Унга нега пул берасан?

– У мени Америкага юборади. Паспортимга виза очдириб берди.

– Ҳой, аҳмоқ! Эшакмия еганмисан?! – бақирди Шокир. – У сендақадан юзтаси қозонини сувга солдириб қўйган, эшшак! Нега унга ишонасан? Нера?!

– Содик акашга нега пул берамиз? – хайрон бўлди Султон. – Акашни ҳамма бойлиги бизни пешона теримиз.

– Бунақа гап савдода йўқ! – сиқилиб бўғилди Шокир. – Ҳазиллашмай пулни ўрнига қўй.

– Пул Делавойда кетган дедим-ку!

– Қачонгача мени чув туширасан! Ўлдираман сени!

– Бўлди-да, ака! – баланд келди Султон.

Шокир Султонни кулоқ-чаккасига зарб билан урди. Султон акасига қўл қайтарди. Бундан Шокирнинг ғазаби қайнаб, уни аямай савалай кетди. Раҳмон амаки шошиб ўрнидан турди.

– Ҳой, бола, тўхта! Тўхта! – деди қалтираб.

Тўполондан капалаги учган Карима хола, Ойхон ва Обида ҳовлига чошиб чиқишди. Аёллар орага тушишдан кўрқдилар. Раҳмон амаки орага кириб уларни ажратди. Жанжал тўхтади. Султон қонли тупугини ютиб, алам билан ҳарсиллаб сўжинди.

– Сени ака дейишнйям истамайман! – деди ғазабдан қалтираб. – Сен қанча-қанча пулларни Маҳлиёга сарфлаб юбординг. Бизлар бу ерда сувоғи кўчган уйда мастава ичиб яшадик! Сен бўлсанг, Маҳлиё билан кошонада коньяк ичиб, қази еб гаштингни сурдинг! Ақлимни таниганимдан бери хизматингни қилиб югурдим! Эвазига олганим шу бўлди! Бор ўша ғарингни олдига!

– Унга тил теккизма, хайвон! – хасми ҳалолини ҳимоя қилди ўдағайлаб Шокир. – Тилингни тий, бола.

– Тиймайман! – ўчакишди Султон. – Сени хотининг ғар! Буни ҳамма билади. У Алишергаям, Ҳамидгаям, менгаям осилган! Сен лўхсан, лўх! Холинг қалай энди-а?!

– Унингни ўчир! Бу ғапингни исботи борми?!

– Бор, хоҳлаган одамингдан сўра! – кўзларини чакчайтирди Султон.

Ногоҳон Шокирнинг ёруғ дунёси қоронғи бўлди. У Маҳлиёни ҳалол эмаслигини оз-моз билар, пушаймони ичида юрарди. Лекин ўз укаси, ҳамкор дўстларига ҳам суйилгани шаънига ёмон доғ эди. Ҳақиқат баъзан оғудек аччиқ бўлади. Шокир аламини кимдан олишни билмай, вужудида ғазаб тўлиб- тошди. Кўзига бақрайиб турган бешафқат укаси тишидан заҳар томизган илон бўлиб кўринди. Уни муштлаб, тепкилаб аёвсиз ура бошлади. Султон оғриқ зўридан бақириб қарши ҳужумга ўтди. Аёллар чинқириғи, эркаклар ур-сур наъраси, дупур-дупур, тарақа-туруқ товушлар Шўрқишлоқ осмонига кўтарилди. Салим ва Зоҳида девор ортидан бўй чўзиб жанжални томоша қилдилар. Юз йиллар давомида ибодатгоҳ бўлган, Эшондада эшон ибн Зуннур эшон хонадони бамисоли шайтонлар қароргоҳига айланди. Раҳмон амаки ҳай-ҳайлаб бақириб югурди.

– Биринг ўлиб, биринг қамалиб, қариганимда хор қиласанларми?! Тўхтат! Тўхтат!

Раҳмон амаки чошиб орага кирди. Ғафлат босиб, Шокирнинг дайди мушти чолнинг мўйсафид чехрасига урилди. Чол кўзи қорайиб, супа ёнига йиқилиб қолди. Қулоғи чип битди. Карима холанинг жаврагани элас-элас эшитилди.

– Отангни ўлдириб қўйдинг, Шокир! Турғиз отангни! Турғиз!

– Дадам тирикларми?! Тирикларми?! – йиғлаб юборди Обида.

Мунгли фарёдни эшитган, шўрлик ота ҳушдан кетиш ниятидан қайтди. “Болам ҳомиладор, кўрқиб қолса яхши бўлмайди, – деб ўйлади чол ва бир амаллаб кўзини очди. – Вой, болагинам-а, ўзинг кўр бўлсанг, қийналиб бола туғиб нима қилардинг... Мен болаларимдан нима кўрдиму сен нима кўрардинг?”

Шокир ва Султон чолни кўтариб олиб, авайлаб супага ётқиздилар. У бўйнини чўзиб, қақшаб йиғлаётган Обидага қаради.

– Тирикман... Обида қизим, кўрқма... Кўрқма...

Аммо у ўрнидан туришга мадор тополмай, кўзларини юмиб ётиб қолди. Кўз олдини тобора қуюқ туман қоплаб, ўзини ўзга бир фазода кўрди. Худди туш кўраётгандек, отаси оламдан ўтган кечадаги воқеалар кўз олдидан бирма-бир ўта бошлади.

Аҳволи оғирлашган куни тунда Эшондада эшон, ўз фарзанди Раҳмонга кўнглини очиб, нималарнидир айтгиси келди. Уни юз истиҳола билан ёнига чақиртирди. Шамоллаб қолган Шокир шу кеча қаттиқ иситмалаб ётганди.

– Ўғлим, – деди эшон мунгли овозда. – Бизни вақту соатимиз битган кўринади...

– Дада, сизам юрагимни эзманг! – жеркиб берди Раҳмон. – Бир томонда Шокиртойни иситмаси тушмаяпти. Бу ёқда сиз ўламан деб қўрқитасизми?

– Э-э! – хижолатга ботиб қоқсуяк қўлларини фотиҳага очди бемор. – Илоҳим, болагинамни дардига шифо берсин. Шокиртой омон бўлсинлар. Бизни ёшимизга етсинлар. Бой йигит бўлсинлар. Халқни бошини силаб юрсинлар. Дийдор қиёматлик бўлмасин дегандик-да, болам. Токчадаги дадамдан қолган Қуръонни олиб, ёстиғимиз остига қўйиб қўйсангиз. Дилимизга далда бўлиб турсин...

Раҳмон токчадаги сариқ рангли духоба ғилофли Қуръон китобини олиб, ёстик остига қўйди. Эшондада эшон Қуръонни қулоғи билан ўқимоқчи бўлгандек ёстикқа қулогини босиб жилмайди.

– Бўлдими, дада?

– Бўлди, – им қоқди эшон ва қадоқ қўллари билан ўғлининг қўлларини аста силади. – Вақтингиз бўлса, келиб биз билан бир оз диллашиб ўтирарсиз, нуридидам?...

– Хўп-хўп, – деди Раҳмон ўрис. – Сиз кўнглингизни тўқ қилинг, бардамсиз, дада. Қари ўламан деб, ёш кетаман деб қўрқитаверса, ҳаётимиз ҳаёт бўладими...

– Ҳа, албатта, албатта... Биздан дилингиз оғримасин, ўғлим...

Бу Эшондада эшоннинг ўз боласига айтган сўнгги сўзлари эди. Раҳмон амаки доғда қолди. Ярим тунга бориб, буvasининг дуолари мустажоб бўлиб, Шокиртой иситмаси тушди. Эшоннинг эса жони узилди.

Кучли зарбдан кўз олди туманлашган Раҳмон амаки бир амаллаб кўзини очди. У қаддини ростлаб, бир оз вақт ҳолсизланиб ўтирди. Кейин хўрлиги келиб йиғлаб юборди. Аёллар жўр бўлдилар. Жанжалкаш ўғиллар, сувга тушган мушукдай шумтираб, супада ўтириб қолишди.

– Кечиринг, хўжайин, – деди айбдор Шокир бошини эгиб. – Кечиринг...

– Кечиринг, дада, – қўшилди Султон.

– Мен сизни эмас, Султонни урмоқчи эдим, – деди Шокир.

– Султонни нега урасан? – милмиллаб йиғлади чол. – Ахир Султон жигаримни бир парчаси-ку, болам?! Уни нега урасан?!

– Мен хато қилдим. Кечиринг, дадажон...

Раҳмон амаки тобора хўрлиги келиб, ўкириб йиғлади.

– Мен бечора кечиргани қаергаям борарди. Мен подшоҳмасман. Ёки худомасман, болам. Кечирадиган тожу тахтим йўқ. Аслида ҳамма хатони мен қилганман! Мен! Ҳаммасига ўзим айбдорман... – Кўксига мушт урди у. – Мен нега шундай азобларга қолдим... Нега ҳамма болам шўрпешона бўлди? Нега Обидам кўр бўлди?! Биласанми?! Мен ота-бувамни илмига хиёнат қилдим. Бехудо кофирларга қўшилиб, авлиё отамни устидан қулдим. Топган оқибатим мана! Мен аҳмоқ мусичадай ўлими олдидан отам дилини оғритдим. Шокиртой иситмада ётибди, сизга нима бор хархаша қилиб дедим. Охир-оқибат Шокиртойим муштини едим! Ҳаммасига ўзим айбдорман! Ўзим!

Раҳмон амаки марҳум ота-онасига аза очиб узоқ йиғлади. Девордан мўралаб жанжал томоша қилаётган Зоҳида билан Салим ҳам юм-юм йиғлашди. Карима хола ҳам жўрлашиб, эрини бошини силаб юпатди.

– Бўлди қилинг, йиғламанг, дадаси... Болаларимиздан оғринманг... Отасини ранжитмаган бола бор эканми? Одам Атониям болалари қийнашган экан. Шўрингиз бўлмаса Шўрқишлоқда туғилармидингиз, дадаси?..

Раҳмон амакининг қизи Назирага уйланган Октябр Нуғмонов ўзига Октябр ибн Партком дея тахаллус қўйди. Раҳматли отаси Содиқ партком кутубхонасига қамалиб олиб, эски ёзув машинкасини ишга солди ва илмий рисола ёзди. У ичкиликни кўп ичганидан, ҳаётий воқеаларни аниқ шарҳ-полмаса-да, равон тилда ижод қила оларди. Муаллиф илмий рисолага қандай сарлавҳа қўйишни билолмай узоқ ўйлади. Ва ниҳоят унга "Одамгарчилик қоидалари" деб ном беришни маъқул топди. У ароқ ичмаган кунлари, ширин орзулар қанотида учар, асарини Назирага овоз чиқариб ўқиб берар, хотини алла эшитган чақалоқдек мудраб, хуррак отиб ухлаб қолар эди.

– Шуюм одамгарчилик бўлдию?... – Октябр хафа бўларди, ойна олдиға ўтириб олиб, қўлини қилич қилганча, овозини баланд қўйиб ўқишда давом этарди.

"Биз – одамлар, – деб ёзади Октябр ибн Партком ўз асарида, – одамгарчиликни унутиб қўйдик! Ҳаммамиз ўз фойдамизни кўзлаб яшамокдамиз. Аслида бизлар, бир-биримизнинг бахтимиз учун курашиб, ҳалолу пок яшашимиз керак. Бегоналар кулфатига йиғлашимиз керак. Ўз нонимизни бировларга бериб, улардан пул олмаслигимиз керак. Дўконларда ароқ-виноларнинг нархи ошиб кетди. Хўш, нега шундай бўлди? Бунга ким айбдор? Албатта, биз ўзимиз айбдормиз. Биз ўз фойдамизни эмас, одамгарчиликни кўзлаб яшаганимизда, нарх-наво кўтарилиб кетмаган бўларди. Нима учун нонвой нонни қимматлаштириб қўйди? Нега қассоб гўштнинг нархини оширди? Хайдовчилар нима сабабга кўра йўловчилардан катта ҳақ олишяпти? Чунки улар пулни севишади. Бизнинг барча кулфатимиз пулга нисбатан муҳаббатимиздан келиб чиқмоқда!"

Ушбу мушоҳадалар билан танишган Шоди пиён илиқ сўзлар айтди.

– Қойил, – деб мақтади у. – Одамгарчиликни боплаб шарҳлабсан.

"Биз ўзаро қандай муомала қилишимиз керак? – битигини Шоди пиёнга ўқий бошлайди ибн Партком. – Бир-биримизни "ўртоқ" деб қақиришни ташлайлик. Масалан, хотинлар билан эркакларнинг ўртоқчилиги қандай оқибатга олиб келади? Бунга изоҳлашнинг ўзи ҳам сиёсий шармандаликдир! Амалдор билан амалдор, чайқовчи билан чайқовчи ошначилигини қандай изоҳлаймиз? Шўро даврида бу иллати урчиб кетиб, раҳбарият орасида нолойиқ шахслар жуда кўпайди. "Суя-суялизм" авж олиб борди. Натижада тузум инқирозга учради. Биз эскилик сарқитини қоралаймиз ва ҳар қандай мешчанликни йўқотамиз. Энг улуғ ном – "Одам" деган ном. Шунинг учун бир-биримизга "Эй, одам!" деб мурожаат қилсак, мақсадга мувофиқ бўлади. Бу сўзни эшитган ҳар бир киши зурриёдини эслаб қолади ва ўзида одамгарчилик фазилатини пайдо қилиб, жиноий фаолиятини тўхтатади. Акс ҳолда у ҳайвоний ҳулқда яшашда давом этаверади ва ҳеч қачон одам бўлмайди!"

Октябр ва Шодмон кайфлари ошиб қолган чоғларда қоидалар мутолаасидан чарчамас, бир-бирларига "одам" деб мурожаат қиларди. Бор-йўғи қирқ варақлик рисолани, Куръон оятларини тафсирлагандек тафсирлаб, бақириб-чақираверган ошналар ҳамма емакхоналардан ҳайдалишди. Оқибат топган-тутган пуллариға ароқ олиб, кўчада тик туриб ичиб, уй-уйларига тарқаладиган бўлишди.

– Барча даҳолар мана шундай қувғинга учраган, – сўз қотади Октябр чайқалиб. – Биз тобора ўсиб боряпмиз, Шоди одам.

– Тўппа тўғри, Октябр одам! – завқланиб хитоб қилади Шоди пиён. – Маркс ҳам, Энгельс ҳам бизни олдимизда копейка бўлди!

Қадрдон улфатларлар Назиранинг тилла узугини сотиб, пулини ичиб тугатишди ва янада машхур бўлиб кетишди.

Бир куни шаҳар марказидаги пивохонада Октябр оғайниси Шодмон билан кўпроқ ичиб қўйди. Шодмон ичкиликдан ўзга нарса ҳақида ўйламасди. Октябр эса унга нисбатан олифтароқ. Шунинг учун ўзини устоздай тутди.

– Одам нима учун туғилади? – деб бақирди у пивобарни бошига кўтариб. – Одам бу дунёни англаш учун туғилади. Сен, Шоди одам, ҳаётни англайсанми?.. Бирор марта бу аҳмоқ калланг билан “ҳаёт нима ўзи?” деб ўйлаб кўрганмисан?

– Ҳа, – деди Шодмон. – Шунинг учун алкаш бўлиб қолдим-да, ошна! Эҳ, ҳаёт, онангни! Буни мен тушунмасам ким тушунарди.

– Сен пармани тушунасанми, одам?! – у бармоғини чаккасига қўйиб парма каби айлантирди. – Бу ҳаёт – парма! Учи ичингга кириб олса бас! Айланаверади, айланаверади, айланаверади. Борган сари ичингга йўғон дастасиям кириб боради. Сен эса бундан беҳабарсан! Бир куни даҳшатли кризис! И, тамом, сен йўқсан! Ҳаёт шакар билан бошланиб, туз билан тугайди! Тамом! Капут! Бу ҳаётда яшашдан ҳеч қандай наф йўқ!

– Йўқ! – бош чайқади пешонасини столга уриб Шодмон. – Фойда йўқ, Октябр одам! Юз граммдана фойда йўқ! Битта отиб олсанг ҳаёт сеники. Қолганини онасини...

– Аммо, – деди файласуф Октябр фикрга толиб – яшаш керак. Жуда керак.

– О-о-о! – деди Шодмон уни маъқуллаб, қўлини бигиз қилиб. – Албатта яшаш керак! Иложимиз йўқ! Йўқ бошқа илож, Октябр одам!

– Аслида, шартта ўлиб кетсангам бўлаверади! – яна файласуфона ўйга чўмди Октябр.

– Секин гапирасанми? – тутуриқсиз Шодмон унга жўр бўлди. – Ўйлаб ўтирмай ўлиш керак. Бу ҳаётни онасини!.. Ҳаётда ҳақиқат йўқ!

– Бир ёқлама ўйласа шундай. Лекин, Шоди одам, – кекирди Октябр. – Ҳаётда ҳақиқат бор.

– Правильно! – охирги ароқни унга сездирмай, стаканга қуйиб ичиб юборди Шодмон. – Ҳақиқат бор! Уни биз кўрмаямиз, холос, Октябр одам.

Октябр чала чекилган сигаретини туташтириб, тутундан ачишган кўзини қисиб, Шодмонга тутун пуфлаб, бўш шишани текшириб кўрди.

– Мен кўнгил дардига малҳам қидириб, ҳамма давраларга бордим. Отам қизил эди. Уни фалсафасидан кўнглим айнирди. Мен радиони қисқа тўлқини орқали “Америка овози”ни тинглаб ўсганман. Ҳамма партияларга бордим. Муллаларгаям бордим. Кўнглимни дардига даво топмадим. Кимга қарама бойишни, раҳбар бўлишни хоҳлайди. – Октябр бўш шишани силкиди. – Ҳаммаси худди сенга ўхшаб ўғри! Ҳаммаси ваҳший! Мен бу дунёга бировни ўлдириш ёки бевақт ўлиш учун эмас, яшаш учун келганман! Ёки гапим нотўғрими?

– Истинная правда! – йиғлади Шодмон, ўсиқ мўйловига бурнини оқизиб. – Ҳа-ҳамма бир нарсага интилади. Б-бир нарса бўлса оз... Ҳа-ҳаммага етмайди... Кел, бир ўпай сени, одам!

– И-и! Ошна, бурнинг оқиб кетди, артиб ол, – жирканди Октябр, улфатининг мўйловига қараб ва файласуфона ўй суриб ух тортди. – Эҳҳе, сени устинг кир, уларни эса ичи кир. Ҳаммангиз жирканчсиз. Унингизам, бунингизам кўнглимни айнатасиз... Минг лаънат сизларга! Мен бобом Нуғмонга ўхшаб, одамларни ўлимга маҳкум қилмайман. Отамдек совун кўпигига ўхшаш маъруза ўқимайман. Менга бу оламдан ҳеч нарса керак эмас! Мен одамгарчиликни тарғиб қиламан!

– Тўппа тўғри! Бу ишда отангни арвоҳи сенга ёрдам беради! – деб гулдиреди юзини столга қўйиб мудраётган Шодмон.

– Йўқ, Оля, – деди кайфи ошган даҳо, – биз энди бошқа йўлдан борамиз!

– Ким Оля? Оғзингга қараб гапир, Октябрят! – хафа бўлди Шодмон.

Эшонзода Назира парткомвачча Октябрнинг хурмача қилиқларидан безор бўлди. Айниқса узугининг сотиб ичиб юборилиши ва ўзига нисбатан “хотин одам” деб мурожаат қилинишини сира кечиролмади. У охирги пиёз ва ёғни, жиз-биз қилиб нон билан еб олгач, ўғлини, яъни эри айтмоқчи, “ўғил одам” Жаҳонгирни, қайнсинглиси “Лемарэн одам” – Оминанинг уйига олиб келиб ташлади. Октябр ўз фарзандини жуда севади. Тўрт ёшли Жаҳонгир ҳам усиз яшолмайди. Назира бўҳчасини қўлтиқлаб, Раҳматилла “Дамас”ига ўтириб, Шўрқишлоқ қайдасан, деб йўлга тушди. У илгари бир оз эркатой, сарвқомат, кулиб турган жозибадор қиз бўлиб, унга Шўрқишлоқдаги кўп йигитлар ошиқ эдилар. Тўй хабарини эшитиб, баъзилари ароқ ичиб, мастлик қилиб йиғлаб-сиқташди. Бундай адолатсизликдан ғазабланган йигитлар куёв Октябр ва унинг жўраларини дўппослашга ҳозирлик кўриб қўйишди. Хайриятки, Шокир ва Султоннинг ҳайбати қалқон бўлиб, тўйга келган куёв жўралар бир амаллаб омон-эсон ўз уйларига етиб олишди.

Назира машинада бораркан, шуларни эслаб кўзига ёш олди. Лекин ўғли Жаҳонгирни эслаб, жилмайиб юзи ёришди.

– Сиз Октябр алкашни хотинисиз, а? – сўради олдинги ўринда ўтирган йигит. – Кеча эрингиз кўчада ғирт маст юрган экан. Оёғида ўрнамайди денг. Сизга қийин бўлди-да.

– Нега алкаш бўларканлар? – аччиқланди Назира. – Ҳечам алкашмаслар. Ҳозир мени эрим катта илмий иш ёзаяптилар. Бошлари чарчаганда, бир оз ичиб улфатчилик қиладилар-да. Сизга оғирлиги тушмасин, бўптими?!

Машинада ўтирганлар орасида, ноқулай вазият юзага келиб, сукунат чўқди. Ҳайдовчи хушламайгина ғийбатчи йигитга қараб танбеҳ берди.

– Ўйламай суйламанг, ука, – деди у ва Назирага хайрихоҳ назар ташлади.

– Раҳмат, синглим. Ниятингизга етинг. Эр йигитни бошидан ҳар турли савдолар ўтиб тураркан-да. Илоҳим, эрингизни илмий ишларига ривож берсин.

Назира қишлоққа етиб келиб, уйи яқинида машинадан тушиб қолди. Хи-жолатдан боши эгилди. Қўлидаги бўҳчасини кўриб, кўчада турган аёллар унга қарашар, бошига тушган кулфатни билгилари келар, узокроқ гапга солишга уринардилар. Назира ҳеч кимга сир бермай, уйига етиб олди.

Раҳмон амаки ўша кунги жанжалдан кейин, хафаланиб супада ётаверадиган одат чиқарди. Уни елпиб ўтирган Карима хола, пичирлаб қайнонаси ўргатган дуоларни ўқир, эрининг дардига худодан шифо сўрарди. Обида эса отасининг бошини босиб ўтирар, оғир ўйга чўмган эди. Кўшни ҳовлидан шанғиллаб Зоҳиданинг қарғагани эшитилди. Салим уни ҳақоратлаб бақирди. Бир нарсалар тарақлаб кетди. Девордан гуп этиб бир тугун тушди.

– Нима?! – ҳамма бир овоздан хитоб қилди.

– Булар уйимиздан йўқолган нарсалар, – деди Обида.

– Сен қаердан биласан? – деди ишонқирамай Карима хола.

Ойхон шошилиб тугунни ечди.

- Ия! Рост экан! – деди ажабланиб.
- Ростданми, қизим?.. – ялт этиб Обидага қаради хола.

Раҳмон амаки ҳам супага келтирилган тугундаги товоқлар, пақир, мотоцикл чироғи, ўроқ, қош тергичларни томоша қилди.

- Сен бўлсанг Ойхонни айбладинг, – деди у кампирига.
- Ҳеч-да! – Карима хола хижолатга ботиб Ойхонга қаради.

– Мен Ойхонийим кимлигини билмасмидим? Ойхон, сизга бирор марта тўхмат қилганмидим?

- Йўқ, – ноилоҳ алдади келин. – Ўзимни онамсиз-ку, ойижон...

Карима хола топилган нарсалардан ҳам кўра кўпроқ Обидага термилиб қолди, кўз ўнгида қизи авлиёга айланди.

- Бу хонадонда ўғри йўқ, – деди Обида. – Жоҳиллар борлиги рост.

– Бу жаҳолат қаердан пайдо бўлди ўзи ҳайронман... – кифтини қисди Раҳмон амаки.

- Бу жаҳолат сизни жаҳлингиз, дада.

- Нега мени жаҳлим бўлсин, қизим?

– Ахир биз туғилганимизда жаҳл қилишни билмаганмиз. Ҳаммасини сиздан ўргандик. Ойим иккингиш жуда кўп уришардинглар. Ёқуб акам, Шокир акам, мен йиғлаб, сизларни ажратардик. Эсингиздами?

- Эсимда...

– Олим акам сен жаҳлдорсан дейдилар, – кулди Обида. – Сизни қизингизман-да.

– Сен ҳечам жаҳлдормассан, – Карима хола гапни бўлди. – Сен, қизим, авлиёсан. Қайнатамдан сенга юққан авлиёлик бор. Дадамиз ҳамма нарсани олдиндан билардилар. Бундан кўра дуо қил, Обида. Ишларимиз тезроқ ўнгланиб кетсин.

Хотинига Раҳмон амаки жўр бўлди.

– Бекор гап, қизим, ҳечам жаҳлдормассан! Сен фариштани ўзгинаси-сан. Бирорта болам сенга ўхшамайди. Нега ўхшамайди? Уларни мен мана шундай расво қилиб ўстирдим. Сен кўрлар мактабиди ўқиб, мени заҳримдан омон қолдинг! Ойингнияш ноҳақ айблардим. Ҳамма айб мени ўзимда.

– Мендаям айб етарли, – тан олди Карима хола. – Бундан кейин нолимайманам, қарғанмайманам. Одамлар ўз боласига вақти келиб юкинаркан десалар ишонмасдим. Мен бугун Обидамга юкиндим.

– Яхши ёки ёмон яшаш ўзимизга боғлиқ, – деди Обида. – Лекин анави тугунни бугун девордан ташлаб қўйишларини мен олдинроқ билардим.

- Ўзимизни Зоҳидахон-да, а? – сўради Раҳмон амаки.

- Бировни айблаш гуноҳ, – деди Обида. – Зоҳида опамиз яхши инсон.

– Келинглари, – деди Карима хола. – Бундан кейин тинч яшайлик. Ўлмаганимизга шукур қилайлик. Дадаси, келинг, бир дуо қилинг, бундан кейин ҳаммамиз тинч яшайлик.

Эшонзодалар ихлос билан қўл очиб, узундан узоқ дуо ўқишди. Дуо тугамай туриб, дарвоза тарақлаб очилди ва уввос солиб йиғлаганча Назира кириб келди. У ҳе йўқ, бе йўқ бўлчасини отиб юбориб, супада ўтирди-да, болалигидаги каби лабларини чўччайтириб, йиғлашга тушди. Кап-катта хотин шундай ҳунар қилса кимнинг ақли шошмайди. Хонадон аҳли каловланиб қолди.

– Нима бало, – деди типирчилаб Карима хола. – Қўшнилари бу тугунни амал қилиб ташлашдими? Уйимиздаги жанжаллар буниқига кўчиб ўтсин дейишган-да! Ҳа, худо беҳабарлар! – девор ёнига бориб бор овозда қарғана кетди. – Илоё, ким шу хонадонга ёмон кўз билан қараган бўлса, кўзи оқиб тушсин! Амал қилганларни амали ўзига қайтсин! Бу ифлосларни дас-тидан кўчиб қутуламан шекилли?! Ҳа, узун-қисқа бўлмай ўлгурлар!

– Ҳой, муттаҳам бола!? – Назирага бақирди Раҳмон амаки. – Бу нима қилиқ? Тўхтат йиғингни!

– Ҳа? Эринг урдими?! – сўради Карима хола Назирага яқин келиб.

– Йўқ! – йиғлади Назира.

– Уйингга қайтиб кетасанми?

– Йўқ!

– Ҳа, ергина ютгур! Ўз ташвишимиз озмиди?! Сен нега келдинг?!

– Бўлмаса қайга борай? Очiq мазорга борайми?!

– Бошимга бало бўлиб туғилган экансан, яшшамагур!

– Ойи?

– Нима дейсан?

– Болам шаҳарда қолди. Бориб опкелиб беринг!

– Уни опкелиб ўлигимга азоб тушибдими? – шанғиллади хола. – Сенларни дастингдан сабру бардошим адо бўлди!

– Олиб келинг боламини! – бақирди Назира.

– Итдан бўлган қурбонликка ярамас! Кимга керак бўлса ўша югурсин!

– Чидамасангиз нега туғдингиз?!

Назира яна-да баландроқ йиғлашга ўтди. Раҳмон амаки асаби бузилиб, Назирага бақира кетди:

– Нега яна қочиб келдинг, муттаҳам?

– Уйда егани нон қолмаса нима қилай? Очимдан ўлайми? Ўлайми?!

Карима хола қони қайнаб, чойнақдан совуқ чой қуйиб ичди. Асабийлашиб, ўзини босолмай, нари-бери юрганча жаврашга тушди:

– Илоё севгинг билан қўшмозор бўлгурлар! Ўшанда айтганман-а! Айтганман! Эркак қуда сиёсатдон экан шундан эҳтиёт бўлайлик деганман! Ҳа, севишмай қуриб кет! “Шўрқишлоқдан эртопар қизлар чиқиб қолди”, деган гапларниям кўтариб юрдим. Қайнотанг нима дерди? – партком Нўмонов иборасини эслади хола. – “Қўлни-қўлга бериб, ўртоқ қуда, порлоқ келажакка борайлик. Ўлсак келажак авлод хотирасида абадий қолайлик! Авлодларимиз осмонни эгаллашади!” Ҳе, ордона! Шуми осмонни эгаллагани?! Битта хотинини эплаб боқолмаса, осмонни қандай эгаллайди?! Яхшиям қайнатанг эртароқ ўлиб қолди, бўлмаса неварамни оти Гагарин бўларди! Унингни ўчир!

– Қорним оч! – ҳикиллади Назира.

– Бор, ошхонага кириб ул-бул нарса еб олақол, – деди Раҳмон амаки. – Овқатни супага олиб келишгунча ҳориб қолмагин яна!

Назира ҳар гал шу қабилда томоша кўрсатиб, бир амаллаб уйга кириб олади. Шундан кейин уни ҳеч ким уришиб ҳайдамайди. Бирор ҳафта қорни тўйиб овқатланиб, кучга тўлиб яна шаҳарга қайтади. У бугун ҳам ҳар галгидек, алоҳида таклиф кутиб ўтирмай, қўлини ишқалаб ошхонага кириб кетди. Шу десангиз, бечора қиз ширин таомни жуда яхши кўради-да. Айниқса, унга Ойхоннинг қўли хуш ёқади. Аммо у бу сафар дастурхонга қўйилган овқат ва нонни кўриб, бир оз ҳайрон бўлди.

– Бу қандай овқат, янга? – деб сўради хонтахта ёнига ўтириб.

– Бизам қарзга ботиб, ғариб бўлиб қолдик, – деди Ойхон. – Ўзга илож йўқ, ўргилай!

Назира ғамга ботиб хўрсинди.

– Жувон ўлгур найранг қилиб, акагинамни синдирди-да.

Раҳмон амаки, Карима хола, Ойхон, Обидалар, Назира қорнини тўйдириб олгандан сўнг, уни орага олиб мириқиб суҳбатлашдилар. Узоқ жаҳл қилишгани учун руҳият посангисини ростлашди чоғи, ҳар доимгидан узоқроқ кулишди. Болалиқдаги хурмача қилиқларини эслатиб, Карима хола Назирани мазахлаб ўтирди. Октябр билан Назира эшонойимнинг му-

хаббатлари ҳақида гап очилиб кетди. Карима хола наштар санчиб ҳазиллашди:

– Ҳа, севгини катта сийғоқларга чиқарган экан. Биз кичкина бир одам-миз. Ниманиям тушунардик.

– Ойи...! Уфф! – зарда қилиб минғирлади Назира.

Ёши ўн тўртга чиққанида ҳам бу уйқусевар киз бир-бир "иш" кўрсатиб кўярди. Карима хола, шу кизининг келажагидан кўркиб, юрак ховучлаб юрарди. Олдинги наштардан кўнгли тўлмаган хола, шуларни эслаб, кизини яна бир марта узиб олди.

– Ҳа, киз боққанни шўри қурсин. Уёғини ўпириб келармикинсан, деб кўрқсам, буёғидан кўзингни ёшлаб келдинг, – тиржайди у. – Қайнота-қай-нонангга, эринг Октябрга мослаб тукқан эканман ўзиям! Ўхшатмаса учрат-мас! Эринг илмий ишлар ёзиб турибдими ишқилиб? Ҳукуматдан пул келай деб қолдимми?

Қариндошлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Эртасига ҳовлида Шокир, Султон, Назира ва Обида, Ойхон ва Карима хола жамланиб қолишди. Тушга яқин эшонлар хонадонига худонинг назари тегиб, ҳатто Ёқуб қонқайнатар ҳам аҳвол олгани келди. Султон қувониб Шокирга кўз қисгач, Ёқубни кучоқлаб кўтаринки руҳда хитоб қилди:

– Бугундан бошлаб бу улуг кунни ҳар йили ҳайит сифатида нишонлаймиз!

– Ола-а!.. – базўр иршайди эринчоқ Ёқуб.

Ёқуб – Раҳмон амакининг катта ўғли. Гавдаси юмалоқ, юзи сариқ ва сергўшт, билаклари йўғон, сертук, кўзи сал кўкка мойил, бир оз жаҳли тез ва бир вақтнинг ўзиде анчагина бепарво. У шифтга тикилиб сукут сақлаб, бемалол беш-олти соат бир жойда ўтира олади. Шунчалар эринчоқки, юзига икки пашша кўниб ҳунар кўрсатса ҳам кўримаи ўтираверади. Эшонлар оиласида биргина шу сўзамоллик санъатидан бенасиб қолган. Мабодо зарурат сезмаса, бемалол бир-икки ҳафта гапирмай юради. Шўрқишлоқ йигитлари бу аҳволига ажабланиб ёқа ушлайдилар. Уйланмасдан аввал бир чиройли йигит эди. Ароқ ичиб маст бўлиб қолса, "бир ўпай, отам!" деб чолларниям ҳол-жонига кўймай, кўчама-кўча ортидан қулаб юрарди. Ана шундоқ йигит мана бундоқ гум бўлди-қолди. Нега бундай бўлиб қолгани сабабини Карима холадан бошқа ҳеч ким билмайди. Қизиқувчилар бу ҳақда ундан сўрасалар:

– Э-э-э!, – дейди хола қўл силтаб. – Бунга хотини нобопроқ нарса еди-риб қўйган!

Ёқуб гапни судраб гапирарди, жаҳли чиққан ёки қувониб кетган чоғда, "о-ла-а-а!" деб хитоб қилишдан нарига ўтмайди. У супада ўтирганда соат ўн эди. Орадан уч соат ўтгунга қадар икки оғиз сўз айтди, холос.

Роппа-роса тушида ҳовлига ибн Партком ҳаллослаб кириб келди.

– Салом! Салом! Салом! – деб бидирлади у, ҳаммага юзланиб. – Меҳнаткашлар оммасига алангали салом!

– Ассалому алайкумни қудам раҳматли тушириб қўйганди, ўғли бечора ҳалиям излаб тополмайди, – деди хушламасдан Карима хола. – Поёндозга қайга бораи энди.

– Сўлим Шўрқишлоққа гавжум Наманган шаҳридан алангали салом! – ҳамма билан бирма-бир қўл олишиб сўрашди Октябр. – Биламан, ҳаммангиз оммавий равишда мендан аҳвол сўрамоқчисиз. Ҳамма ишлар жойида. Фақат, шу десангиз, бизни маликаи Дилором йўқолиб қолдилар. У киши мабодо бу ерда эмасмилар? Сизларданам бир ҳол-аҳвол олай, деган мақсадда, куруқ бўлсаям шошилиб келавердим. Дастурхонга овора бўлманг-

лар. Куруқ келдим, куруқ кетаман. Дадажон, битта зажигающий фотиҳа беринг! – Октябр Раҳмон амакининг ёнига ўтириб, ундан олдин фотиҳа ўқиб қўяқолди. – Ҳай, майли. Бирлигимиз йўқолмасин. Омин!

– Тавба, – деди Раҳмон амаки бош чайқаб.

– Ҳамма гап шундаки, дадажон одам, – саволни кутмай, ахборот бера-бошлади куёв. – Мен вазият тақозосига кўра, вақтинчага, беш-олти йилдан бери ишламай турибман.

– Ҳа, беш-олти йилдан бери, – им қокди чол маъқуллаб.

– Ҳа, бор-йўғи беш-олти йил. Оч қолганимиз йўқ, – деди у Ойхон келтирган нонни ўзи ушатиб, бир бурдани тишлаб чайналаркан. – Мусулмонга нима керак? Мана шу нон керак. Шу сабабдан шўролар ўзбекларга фақат нон беришарди, холос. Нону иймон дейдилар, тўғрими, дадажон? Ўзбекка иймон бўлса бўлди-да. Бошқа нарсанинг нима ҳожати бор? Ҳик! Ҳик! – ютган лўқмаси томоғига тикилиб, қийналди ибн Партком.

– Ойхон, тезроқ чой келтиринг, – деди Карима хола. – Яна нон тикилиб, шундай куёвимдан айрили-и-и-иб қолмай.

– Назираҳон одам кўринмайдилар? – сўради Октябр.

– Назира! – чақирди Карима хола. – Чик, Октябржон келди, қизим.

Ичкари хонадан Назира чикди. Остонада эшикка суянганча, тирноғини ўйнаб, ерга қараб тураверди. Ойхон чойнақда чой келтирди. Қишлоқча усулда Октябрга катта пиёланиб тўлдириб чой қуйиб берди.

– Раҳмат, янга одам, – деди Октябр пиёлани олиб ва ясама хурсандлик билан Назирага юзланиб кулди. – Ия, сизам шу ердамингиз? Ахир биз сиз билан ҳиёбонда учрашмоқчи эдик-ку!

– Қайси ҳиёбонда? – тўнғиллади Назира.

– Севишганлар ҳиёбонида-да, – Октябр чойни иссиқ ҳўплаб қуйиб, ютиб ё туфлаб юборолмай ранги бўзариб кетди.

– Вой, бечора, – деди Ойхон четга. – Оч экан...

– Уфф! Уфф! Уфф-у-у! – Меҳмон оғзини катта очиб, оғзидаги чойни пуфлаб совутди, чойни ютиб олгач, енгил тортиб, юзига қон югурди. – Хайрият, ўтиб кетди...

– Нега хайрият дейсиз? – йиғламсиради Назира. – Мен уйингизга қайтиб бормайман. Мени олиб кетаман деб овора бўлманг.

Октябр ғайрат билан нон еб, чой ичишга тутинди.

– Ундай деманг, Назираҳон. Ҳали ҳаммаси жойига тушиб кетади. Мен ҳозир катта-катта илмий ишлар қиляпман. Кейин жуда бойиб кетамиз, – у атрофдагилардан нажот кутиб, ҳамманинг кўзига бирма-бир назар солди. Ўзига ҳамфикр тополмагач, кўзи ожиз Обидага юзланди. – Тўғрими, Обида опа?

– Тўғри, – им қокди Обида. – Ҳаммаси ўтиб кетади.

– Уйда егани нон йўқ, – йиғлади Назира. – Бу киши бўлса, сиёсат сотганлари-сотган. Одамгарчиликка тўғри келмас экан деб, ҳамма ишдан бўшайверадилар. Куруқ гап билан тирикчилик ўтармиди. Бунинг устига ичганлари-ичган.

– Одамгарчилик масаласи, бугунги кун тартибида турган энг муҳим масала, – деди Октябр. – Ўзингиз ўйлаб кўринг. Биз нима учун кийим киямиз? Чунки, бизлар онгли мавжудотмиз. Одам бўлганимиз учун севамиз, ишлаймиз, уяламиз, ашула айтиб, ўйинга тушамиз, шеърлар ўқиймиз, суҳбатлар қурамиз. Эй, одам, агар бир-бирингни ҳаққингни еб, тошбағирлик қилиб қорин тўйдирсанг, овора бўлиб одамчасига яшашинг шартми? Уй-жой, кийим-кечак, бу бош оғриғи рўзғорни нима ҳожати бор? Ундан кўра яланғоч юриб ўрмонда яша! Бирорта маймунга уйланиб олиб, дарахтма-дарахт сакраб юравер!

– Яна қанақа маймунга уйланмоқчисиз? – аччиқланди Назира.

– Бизга биттаси етиб ортади, бошқасига уйланиш ниятимиз йўқ, – деб кесатди Октябр. – Хуллас, азизлар, одамгарчилик туйғуси ҳаётда жуда муҳим. Тушуняпсизми? Агар бизлар инсон бўлсак, бизларга пулнинг нима кераги бор? Ундан кўра одамгарчиликни ўзини қўлласак-чи? Масалан, Шокир акам одамгарчилик қилиб, ҳозир менга бир қоп ун беради. Уни ҳисобига, бир карра одамгарчилик ёзилади. Кейин Ёқуб акам ўз машинасида мени уйимга ташлаб келади. Машина ҳаққига ўз киссасига бир норма одамгарчилик ишлайди. Шунда, энг бой одам ким деб сўралганда, энг кўп одамгарчилик қилган одам бой бўлиб чиқади. Замонлар ўтиб, одамгарчилик бобида миллионер бойлар пайдо бўлади. Миллиардерлар пайдо бўлишиям мумкин лекин бу ақлга сиғмайди. Бу ҳақда илмий изланишлар олиб бориш лозим.

– Хонаки даҳо яна сиёсат бошлади, – деди Назира кесатиб.

– Хўш, унда чет эл билан қандай алоқа қиламиз? – сўради кулгиси қистаб Шокир.

– Уларда доллар, танга, рубль, манат, гривен бўлса, ташқи савдо қандай йўлга қўйилади?

– Мол айирбошлаймиз, ака одам, – уқдирди Октябр. – Тушуняпсизми? Биз уларгаям одамгарчилик қиламиз. Уларга текинга нон берамиз, ош берамиз, маиший хизмат кўрсатамиз. Эвазига улардан бир тийин олмаймиз! Улар ўз қилмишларидан уялиб, ҳамма пулларини ўтга ташлаб ёқиб юборишади. Хижолатдан қизариб, лавлаги бўлиб қолишади! Мени тушуняпсизми? “Ўзбеклар ана шундай яшаркан! Бизлар шўрпешона бўлиб, нега бу аҳволда тентираб юрибмиз,” деб йиғлашади. Баъзи ажнабий сиёсатдонлар, бу шармандаликка чидолмай, ўзларини ўзлари отиб ташлашади. Ҳамма миллатлар тўғри яшашни ўрганиш мақсадида, эшигимизга бош уриб келадилар. Бойликларини бизга ташлаб, бу ердан одамгарчилик олиб кетишади. Давлатимиз бой бўлади. Ҳаммамиз пулларимизни ўчоққа қалаб юборамиз.

– Ола-а-а! – қорнини силкилатиб кулди Ёқуб. – Пула-а? Пу-у-ул! Пулдан ҳеч ким кечолмайди.

– Ундан кўра ҳалол ишлаб, ҳалол пул топиб, бой бўлинглар, ўғлим, – деди амаки.

– Йўқ, асло, дада одам! – деди қизишиб Октябр. – Пул бор жойда одамгарчилик адо бўлади! Бундай ёмон ишга қўл уриб бўлмайди. Ана! Бойлар шаҳарда тўлиб ётибди. Ҳаммасини қўш-қўш хотинлари, машиналари бор. Сасиб ачиган пуллари, чанг босган олтинлари беҳисоб. Аммо одамгарчилик ноль! Ҳаётлари гурбат! Тунлари ўғридан қўрқиб ухлолмайди шўрликлар. Улар шўро давридаям пуллари сандиқда сасиб ётган чирик бойлар эдилар. Энди бу касалликлари юз баробар кучайиб кетди. Шуям бойлик бўлди-ми? Мана, мен улардан кўра бойроқман, яъни одамгарчилик масаласида бойман. Шу бойлик менга етиб- ортади.

– Бой бўлсангиз нега қорнингиз оч, бой почча? – кулди Султон.

– Чунки, ҳозирги банкларда, одамгарчилик деган пул бирлиги муомалага киритилмаган, – хўрсинди Октябр ва нон чайнашда давом этди. – Бу нонни ичида ғичирлаган нарса бор экан. Сизларга одамгарчилиги йўқ қашшоқ савдогар ун сотибди.

– Шунисигаям шукур қилинг, – деди Назира. – Одамгарчилик дейверасизу узугимни ўғирлаб, сотиб ичиб юбордингиз. Шу ишингиз одамгарчиликка тўғри келадими?

– Бу арзимас техник хатойимни кечиринг, – парво қилмай чайналди Октябр. – Ошнам Шодмон одам иккаламиз чойхонада ҳамир овқат ичаётгандик. Сизни узугингизни унга кўрсатиб мақтандим. У Шодмонни қошиғи-

га тушиб кетди. Шодмон ҳамирошга кўшиб, узукниям ютиб юборди. Ҳали-гача кетини пойлайман, қани эди чиқа қолса? Яқинда дўхтирлар қорнини ёриб олиб беришармиш. Сиз асло узукдан хавотир олманг. Узук жудаям ишончли жойда турибди.

Обида шарақлаб кулиб юборди.

– Бўлди, – деди йиғлаб Назира. – Ҳадеб мазах қилаверманг. Узугимни топиб бермасангиз сиз билан ортиқ яшамайман! Билдингизми?! Яшамайман!

Орага совуқ сукунат чўкди. Оила аъзолари ҳам, куёв ҳам ноқулай аҳволда қолдилар. Обида бир оз аччиқланди чоғи, пешонаси тиришиб, қошлари чимирилиб, лаблари титраб, узун киприклари пирпиради.

– Назира, – деди қўлидаги узукни ечиб. – Ма, ўша узукни ўрнига меникини олақол.

– Ўзинг-чи, опа? – югуриб бориб узукни олиб томоша қилди Назира. – Шу узугинг жудаям чиройли-да!

– Бугундан бошлаб узук сеники, – деди Обида. – Бояги сўзни эса қайтиб оғзингга олма.

Одамийлик ҳаракати доҳийсининг иштаҳаси бўғилиб, қўлидаги нонни дастурхон четига қўйди. Боши эгилиб, узоқ жим қолди.

– Ундай қилманг, Обида опа, – деди мингирлаб. – Мен албатта ишга кириб, ўша узукни қайтариб олиб бераман. Сиз мени одамгарчиликдан чиқарманг. Мана, мен бирпасда қашшоқ бўлиб қолдим. Ҳаммасини сиз ютиб олдингиз. Узугингизни қайтариб олинг.

– Менга уни кераги йўқ, – сўқир кўзларини юмди Обида. – Мен барибир узук чиройидан баҳра олмайман. Олтинни мисдан ҳиди орқали ажратаман. Сизларни кўзингиз яшнайдди. Сиз яхши одамсиз, Октябржон. Сизни ҳурмат қилганим учун бердим. Ошнангиз Шодмонни қорнини ёрманглар. Бечора-ни бола-чақасига жабр бўлади.

Назира хаёли бўлиниб, қўлидаги узукка тикилди. Уни ҳар ҳолатга солиб томоша қилди. Обидани кучоқлаб, юзидан ўпиб қўйди. Карима хола эса пешонасини тириштирди. Обида ва Олим ўзларига тўқ яшайдилар. Ортиқча ҳашамга берилмайдилар. Меҳнатсевар Олим кўп ишлайди, тузуккина пул топади. Баъзан иш вақти тугаса ҳам, дастгоҳдан турмай ишлайверади. Мингирлаб қўшиқ айтиб, шукур қилиб, намоз ўқиб, ўтган ота-бувасига атаб қуръон тиловат қилиб, зерикиш нима билмай яшайди. Карима хола шуларни ўйлаб, яна ожиз Обида ва Олимни илоҳий мақоматда кўрди.

Кеч киргунга қадар Октябр куёв Шўрқишлоқда меҳмон бўлди. Султон уни ўз хонасига олиб кириб, унга яқин келажақда қилажак сафари ҳақида мақтаниб кўп гапирди. У орзу-хаёлларга берилиб, тошкентлик Шурикни, унинг устози мама Розани оғиз кўпиртириб мақтади. Сўхбатга якун ясаркан:

– Мана шунақа, почча, – деди ширин энтикиб. – Бизам америкалик бўлиб кетдик. Яқинда жўнаймиз. Элчихонадан хабар келишига қараб турибмиз, холос.

– О, америкалик ўзбеклар! – хитоб қилди Октябр. – Ватангадо шўрпешоналар! Уларга ачинаман. Афсус, уларни қутқаришга ҳозирча ожизмиз. Уларни бойлик деган аждарҳо ютиб юборган. Одамгарчилик эса адо бўлган! Сиз, Султон одам, у ерга боргач, Америка халқига менинг номимдан салом айтинг.

– Хўп, – деди Султон ваъда бериб. – Саломингизни албатта етказаман. Эҳ, сэр печчо! Билсангиз эди. Билл Клинтон билан учрашмоқчиман. Унга айтадиган кўп гаплар бор. Шўрқишлоқ меваларини Нью-Йоркда, Вашингтонда сотиш керак.

– Ҳа, сиз ҳақсиз! – деди қайнисидан беш баттар хаёлпараст Октябр,

камоли ишонч билан. – Уларга қийин. Бечоралар банан, какос, ананас, манго-панголарни ейвериб ичлари шилиниб адо бўлган. Бизда эса... эҳе-е! Улар билан яқиндан танишиб олгач, ҳаммасини биз томонга даъват қилинг! Биз албатта уларни оғир азобдан халос этамиз.

Шу пайт хонага Назира кириб келди. Уни нўқиб имо-ишора қилди. Икки-си Раҳмон амаки ховлисини тезда тарк этди. Назира, Обида ўз фикридан айниб қолмай туриб, тезда қочиб қолишнинг тараддудида эди. Октябр ва Назира шаҳарга жўнашди. Кўчада Олапар билан ёнма-ён ўтирган Шароф, улар билан илиқ саломлашди. Октябр Шароф дўкандорни кучоқлаб, икки бор кўтариб ташлади.

– Одамгарчилик қилиб, бизни шаҳарга ташлаб қўйинг, божа одам.
– Бензин йўқ, иним, – деб алдади Шароф.
– Эҳ, дўстим Олапар одам, – уни нари суриб, итнинг бошини силади Октябр. – Хўжайининг катта хатога йўл қўйди. Бугун у бир пачка одамгарчиликни ютқизди. Унга ачинаман.

Тўққизинчи боб

Қонқайнатар Ёқуб

Раҳмон амакининг катта келини Дилбар уйда ўтириб, мол-қўй боқади. Ёқуб бир ҳафтада уч марта мол бозорига боради. Мол сотиб, ўрнига янгисини олиб келади. Дилбарнинг жаҳли чиқса, жағи чарчагунча жаврайди. Ёқуб эса юз оғиз гапга бир оғиз қайтим бермайди. Ойхон айтгандай, Дилбар анчагина шаллақи, бебурдрок уруққа мансуб. Ёқуб уни индамай бўғиб ўлдиришга қасд қилгандек, гапирмай эзгани-эзган. Дилбар у билан уришиб хумордан чиқолмай, тез-тез пастдаги маҳаллага тушиб, ўз уруғи билан уришиб келади.

Бир куни Ёқуб машинасини патиллатиб бозордан қайтди. Катта жанжалга хумор бўлган хотини, енгини шимариб уришишга чоғланди. Дастурхон устида асаби бузилиб, сўроқ қила бошлади.

– Ола сигирдан қанча фойда қолди?
– Нима ишинг бор? Ола-а-а!
– Оласигирни бир челак сути бор эди?
– Буники йўғаканми? – ғулдиради Ёқуб.
– Икки коса кўк сут берди, холос. Касалга ўхшайди. Ола сигирдан қанча фойда қолди?
– Ўттиз минг.
– Ўттиз минг фойдага ка-а-атта сигирни топшириб келдингизми?
– Ола-а!
– Қачон сут-қатикқа ёлчиймиз, дадаси? Ғунажинларни, бузоқларни олиб-сотаверинг. Сигирга тегманг!
– Хўп! Э-э-э!
Ёқуб деворга суянганча ўтирган жойида ухлаб қолди.

У кўча-кўйда ичиб-чекиб ёки хотинлар олдида “иш” кўрсатмайди. Топган-тутганини уйига ташиб келади. Султон айтмоқчи, Ёқуб ҳақиқий пок виждонли каламуш. У доим қайнилари қуршовида юради. Ўртанча қайниси Толиб, Ёқубга панд бериб, бир молнинг пулини еб кетди. Ёқуб орани очик қилиш мақсадида тортишиб жанжал бошлади. Хотини ўз инисига жон тортиб уни бу йўлдан қайтарди.

– Оларсиз шу ордона молни пулини, – деди у хафа бўлиб. – Бегонага кетмабди-ку? Ахир сизни шу акаларим етаклаб одам қилиб юришибди.

Мол-қўй, машина, ҳовли-жой, дастмоя пулимиз бўлса... Беришар шу пулни мавриди келса... Ана, жонажон укаларингиз бор-будидан айрилиб, қозонини сувга солиб ўтирибди. Жа "КамАЗ" олиб, "Жигули" миниб керилиб кетишганди. Ойхон сузилганларини айтмайсизми! Мақтанманг кўп, овсин, жўжани кузда санаймиз дегандим. Айтганимдай бўлди.

– Ҳозир уларни нега тикиштирасан? Толибдан гапир! – деди Ёқуб ўдағайлаб.

– Э, керилманг! – бўш келмади Дилбар. – Иниларингиз ҳозир очидан ўляпти. Қорнингиз тўйганига, ҳовлингиз сотилмаётганига шукур қилиб ўтираверинг!

– Уларни бир йўқлаб қўяймикин? Ола-а-а! – ташвишланди фикри бўлинган Ёқуб, бирдан жигарларини эслаб.

– Нима?! – аччиқланди Дилабар. – Эсингиздами?! Онангиз бизни битта тешик тоғорани тенги қилмаган. Султонни ҳашарга айтганимизда келганмиди, а? Келганмиди?

– Ола-а-а, – гижинди у. – Мен сенга келган дедимми?

– Мени акаларим бўлса, бу ерда туну кун меҳнат қилишган. Лойларга беланишган.

– Пул бергандим-ку.

– Вой-вой-вой?! – лабини бурди Дилбар. – Ўша пулга мардикор ишлайдими? Ҳамма берган пулингиз бир бўлиб, тўртта устани тўрт кунлик ҳақи. Улар бир йил ишлаган бу ерда. Ҳа! Бир йил!

– Йўғэ-э! Ола-а-а! – хўмрайди Ёқуб. – Худди Толибга ўхшаб алдайсан-а-а! Лекин тунда бу сўлоқмон эр белини укалаб ўтирган Дилбарга дили юмшаб қўрғон беради.¹ У нима деса рози бўлиб, уйқу аралаш маъқуллаб гўнғиллайди, танаси яйраб аллаланган чақалоқдек уйқуга кетади. Бундай ғаройиб гипноз таъсиридан нафақат Ёқуб, ундан зўрроғи ҳам соғ чиқолмаган бўларди.

Карима хола билан бу қорамағиз юзли келин йиғинларда бир-бирларининг кўзларига қарамай кўришадилар. Эни ва бўйига бир қарич кўринадиган Дилбар Карима хола қошида ёлғон тавозе сақлаб, хушомад гап қилади. Эл кўзига ўзини хокисор, меҳрибон келин қилиб кўрсатишга уринади. Ахир унда ҳам қиз, ўғил бор, эртага бировнинг эшигига супурги кўтариб боради. Кампир эса йўқотадиган ҳеч нарса йўқ. У дуч келган жойда келинини очиқ-ойдин гап билан узиб олади. Муғомбир Дилбар эл-юрт олдида сир бермай, бу томошани ҳазилга айлантириб хиринглайди.

Пирмат чолнинг набира тўйида, адиркўчалик ва қорачўққилик меҳмонлар бир уйга ўтиришди. Бир томонда Карима хола, Ойхон, Насиба, Зоҳида, Заҳро, иккинчи томонда Дилбар ва қорачўққилик келинлар жойлашдилар. Карима хола олди-қочди аския-пайровлари билан меҳмонларни узоқ кулдирди. Дилбар қарзга ботиб ҳолдан тойган ғариб қайнона ўрнида мақтанчоқ эшонайимни кўриб, тилини тишлади. "Отдан тушсаям эгардан тушмайди-я кампир ўлгур!" – деб ўйлади у.

– Шўрқишлоққа хотин ўғирлайдиган дев келса, биринчи Қорачўққига келаркан, – деди Карима хола қошини қоқиб, бўянган келинларга сирли тикилиб.

– Ҳа-а-а-а!! – уни тезлашди ҳангоматалаб аёллар жўрликда.

– Нега Карима хола? – ўсмоқчилади бир муғомбир жувон.

¹Қўрғон беради – енгилади.

– Шу десангиз, қорачўққилик келинларни девдан қизғонадиган қайнонаси йўқ экан-да!

Меҳмонлар қотиб кулишди. Қорачўққи баланд адир устига жойлашган янги маҳалла бўлиб, у ердаги ҳамма оилалар ёш. Қайнонасидан қочган келинлар ўз билганича кун кечиради. Қариси йўқ маҳалланинг париси йўқ дейдилар. Дилбарнинг маҳалласи бефайз. Бу аския маъносидан қитмир аёллар холанинг Дилбарга меҳри йўқлигини англаб қолдилар.

Меҳмонлар баробар қўзғалишди. Ёқуб эски “Москвич” машинасини патиллатиб, хотинини олиб кетишга келди. Дилбар ҳамманинг олдида керилиб, орқа ўриндиққа ўтирди ва қайнонасига ишора қилди.

– Юринг, ойижон, сизниям ташлаб ўтамыз.

– Қўйинг, қизим, қўй-эчки қамайдиган мошинага мени қамаманглар. Икки қадам юрсам уйимга етаман, – деди хола ва Ёқубга ништарини санчиб олди. – Ҳа, ўғлим, сенам тупроқдан ташқарида юрибсанми? Бемаҳалда якка-ёлғиз қолиб кетма. Эҳтиёт бўл. Дилбарни этагини маҳкам ушла. Шундан бошқа киминг бор, болам?

– Чикмайсизми мошинага? Ола-а-а!

Ёқуб бу ердан тезроқ кетмаса иши ланж бўлишини тушуниб, моторга ўт берди. Машина патиллаб тўйхонадан узоқлашди. Ёқилғи қамалиб қолиб, мўрисидан кетма-кет паққиллаб овоз чикди. Карима хола эса қўшнилари Захро ва Зоҳидани яна кулдирди.

– Ана, болагинамга зўр келиб орқаси пақиллаб кетди.

– Касали бор-да, ойижон, – деб кулди техника сирларидан хабардор Ойхон.

Карима хола янги хабарни эшитиб юраги эзилди. Шокирнинг дўстлари у билан орани очик қилмоқчи бўлишибди. Бу дегани, Шокир яна бир миллион сўмдан ортиқроқ қарз тўлаши керак. Шокир ғамга ботиб, бошини кўторолмай ётиб қолди. Хола ноилож катта ўғли Ёқубни маслаҳатга чақирди. Ёқуб машинасини қалдиратиб келиб, дарвоза олдида тўхтатди. У ҳар хил хаёлга бориб, ҳадиксираб уйга кирди.

– Ҳа-а? – деди супада ўтирган отаси ва онасига қараб. – Қалай?

Ёқубнинг саломи ҳам, ҳол сўраши ҳам шу бўлди. Карима хола уни ёнига ўтказиб олиб, бўлиб ўтган воқеаларни бир сидра айтиб берди. Ёқуб ҳомуза торта-торта эшитди. Қулоғига гап кирмас, эртанги бозорга қайси молни олиб бориш ҳақида ўйларди.

– Мени эшитяпсанми? – хомушланиб сўради онаизор.

– Аҳ? – унга диққатини бурди Ёқуб ва дарров ўзини ўнглади. – Ҳа-а-а.

– Ҳовлимизни сотамиз шекилли, ўғлим.

– Нега сотасизлар? Ола-а-а – афтини буриштирди Ёқуб.

– Бир миллионни тўлашга пулимиз йўқ-да, ўғлим. Ҳовлини сотмасак бўлмайди. Нархи уч миллион эмиш. Сендан ўзга сиғинадиган кишимиз қолмади, – деди хола. – Шунга нима дейсан?

– Нима дейман?

– Бирор нарса десанг-чи? Ўзинг туғилиб ўсган ҳовли-ку бу!

– Ола-а, буни билиб турибман.

– Билиб турган бўлсанг ўйлаброқ гапир!

– Нима дей?

– Пул бериб турасанми бизга?

– Билмасам...

– Пуллар сеникими? – қони қайнаб ғазабланди Карима хола. – Уйдаги молларинг икки миллионга етиб қолар?

– Хотиним билади-да, ойи, – деди Ёқуб уялмай-нетмай.
 – Сен эркакмисан ўзинг?
 – Шунақа-ю, бемаслаҳат иш қилиб бўлмайди-да.
 – Хотининг унамайди барибир.
 – Қайниларимдан сўрай-чи.
 – Ўзингча бирор нарса десанг-чи.
 – Бир гап айтолмайман дедим-ку! Ола-а-а! – ғазабланди Ёқуб. – Ҳамма ишни Шокир қилди. Пулни биз тўлаймизми, ойи?
 – Бу барибир бермайди, онаси, – деди супада ёнбошлаб, суҳбатни тинглаётган Раҳмон амаки энсаси қотиб.
 Карима хола барини тушунди.
 – Хой, гаранг! – деди кўрсаткич бармоғи билан унинг пешонасига нуқиб.
 – Сенам одаммисан? Шундай қийин кунларимда менга кор келмасанг, қачон кор келасан? Хотининг сенга ахлатини едириб қўймаса шундай бўлиб қолармидинг? Ахир қайтариб берамиз олган пулимизни! Хўпми? Лоақал қарзимизни ярмини тўлагин.
 – Хотинимдан сўраб кўрай-чи, ойи! Ола-а-а! – ғазабланиб қичқирди Ёқуб.
 – Нега менга бақирасан?! – баландроқ келди хола. – Ўғил бўлмай ҳар бало бўлгур! Бизга жонинг ачийдими ё йўқми?
 – Қачон келсам жанжал! Қачон келсам мени ғийбатим! Хотинимгаям кун бермасдингиз! Шу ердан кўчиб кетиб қутилганман! – йўғон овозда чўзиб-чўзиб бақира кетди Ёқуб. – Хотиним иккаламиз ўлиб берсак, болаларимиз етим бўлса, кўнглингиз ўрнига тушадими? Шу ғурбатхона ҳовли эсимга тушса юрагим эзилади! Сотилса-сотилиб кетар!
 – Пул берасанми? – ўшқирди Раҳмон амаки. – Берасанми, бола?!
 – Билмадим дедим-ку!
 – Бермасанг кўзимдан йўқол! Бу ерда бўкирма, итвачча! – қўл силтади амаки. – Йўқол уйимдан!

Ёқуб машинасини чанг кўчалардан ҳайдаб бориб, адир орасидаги йўлдан бурилиб, Қорачўққи йўлига ўтди.

“Сенлар мени, адир устидаги дашту биёбонга ҳайдадинглар, – дея ўйлади у. – Арзимаган ёрдам бериб, ҳамманг четга чиқиб олдинг. Уй-жой қиламан деб, кечасию кундузи юртма-юрт, бозорма-бозор изғидим. Ўзимни тиклаб олгунча она сутим оғзимга келди. Ёрдамим керак бўлганда эсингга тушдимми? Ола-а-а! Мен қайниларимни кўзига мўлтираб, бозор юришни ўргандим. Шуларга суяниб уй қўрдим. Қайси биринг қарашдинг? Кўкрагимга офтоб текканда, топганимни сенларга бериб, яна оч қорин билан ҳансираб югуриб юрайми? Ҳеч қачон. Шокир бузукни касрига ҳамма иш орқага кетди. Ҳали Султон валакисалангни уйлантириб қўйиш керак. Унгаям пул бериш керакдир? Оласан-а, оласан... Мени болаларим келса кел демайди. Ҳамма меҳрини Шокирни боласига беради. Қизларини боласи келса, эркалатиб бошига кўтаради. Мени учта боламга бўлса кўз кирида қарайди. Хотинимни ёмон кўрсанг, боламниям ёмон кўрасанларми? Сенларга набира-ку. Менга деса ўлиб кетмайсанларми! Сенларни уйинг уй эмас, жиннихона. Яна оксуякмиз деб керилганига ўлайми...”

Машина адир устидаги асфальт йўлдан Қорачўққи томон елиб боради. Баланд адирдан ям-яшил Шўрқишлоқ кафтдек кўринади. Ёқуб хом ғишдан бўлса-да, бежирим қилиб қурилган, оқлаб бир оз жило берилган ҳовлисига етиб келди. Экиб қўйган икки юз туп тераги икки том баробар ўсган. Машина овозини эшитиб, катта ўғли Бобур, кичиги Шерзод ва кенжа-той Шоҳиста чопқиллаб кўчага чиқдилар. Фарзандлар оғушида Ёқубнинг

дили яйраб кетди. Қўшнилар тўпланиб туришганини кўриб, иштонсиз қиз-часини уйга ҳайдади.

– Бор, уйга кир, иштонингни кийиб чиқ, қизим!

– Сиз билан бораман, – кўнмади қизи.

– Бобур, укангни кийинтириб чиқ, ўғлим, – катта ўғлига буюрди. – Нега иштонсиз юрибди уканг? Бу аҳмоқ ойинг қаерда ўзи, Шерзод?

– Молларга қараяптилар, – деди Шерзод ва укасини туртди. – Уйга кир!

Ёқуб қўшнилар томон юрди. Асли у, битта Раҳмон амаки эмас, қорачўқ-киликларнинг ҳам қонини қайнатиб туради. У фойда чиқмайдиган ишга сира бош қўшмайди. Аҳрор ҳисобчи ҳаммани тўплаб ҳокимга боришни мас-лаҳат солди. Шу қаторда Ёқубни ҳам даврага тортди. Бир тўда қорачўқки-ликлар бир ёқадан бош чиқаришди. Ёқуб ўзини олиб қочди. У Дилбарнинг олдидан ўтиши лозим эди.

– Ёқубжон, – деди ёши элликдан ўтган оқсоч Аҳрор. – Бу ой бизга умуман сув келмади. Мен қўшниларни тўплаб ҳоким олдига кетяпман. Сиз-ни ўриқларингиз баргини ташлай бошлабди. Ҳадеб ўзингизни гўлликка урманг.

– Ким тортяпти, ака, – деди Ёқуб.

– Эрта-индин бодомлар ҳам баргини ташлаб юборади. Шу боис ҳоким билан бир чўқишиб олайлик. Сувимизни чиқариб берсин. Насосни таъмир-лашга ҳалиям пул ўтказмабди.

– Ола-а! – ташвишланди Ёқуб. – Ўтган гал борганимизда Қурбоналиев хафа бўлди, Аҳрор ака.

– Бу ерда олтмиш хонадон экин-тикинидан айрилди. Дарахтларимиз қуриб қолса бу жазирамада нафас ололмай қоламиз, – деди куйиниб Аҳрор. – Ёки буни сизга қизиғи йўқми? Вақт ажратинг, Ёқубжон. Кемага тушгани жони бир.

– Вақт қайда дейсиз. Мен эрта бозорга бораман. Молларни ювишим керак. Бозорни биласиз-ку!

– Қонимни қайнатманг, ука, – аччиқланди Аҳрор. – Эл бошига иш туш-ганда мадад бўлинг. Жуда бўлмаса яхши кунингизда ошингизни еймиз, ука. Бирга бориб, сизам бизга далда бўлиб туринг. Ёки паст қишлоққа тушиб, отангизни уйида яшамоқчимисиз? Бу ҳовли-жойингиз қуриса қуриб кетаверсинми?

– Ола-а-а! Ҳеч қаерда тинчлик йўқ, – ғулдиради Ёқуб.

– Буни паст қишлоқдаги ота уйи яқинда сотилади, – деди қўшниларидан бири. – Раҳмон акам ўзи шу ерга кўчиб чиқса керак. А, Яшка? Тўғрими?

– Ола-а! – ғазабланиб гийбатчига ўқрайди Ёқуб.

Қони ҳеч кимга қўшилмаган Ёқуб бу ишга ҳам қўшилмади. Қорачўқки-ликлар ҳоким қабулига ўзлари кетишди. У эшиқдан кириб, бу хабарни ай-тиши биланоқ:

– Катталар билан ўйнашманг, – деди қўлини бигиз қилиб Дилбар. – Бир кунмас бир кун ҳокимга ишингиз тушар?

– Тушар, – деди тусмоллаб Ёқуб.

– Қурбоналиевни назаридан қолманг – тўхталиб мақсадга кўчди Дил-бар. – Ойингиз нима дейди?

– Бир миллион пул керак эмиш.

– Нима?! – сапчиб тушди Дилбар. – Жанжалга қақиришса бора кўрманг. Айтгандай, ҳозироқ ойимларникига бориб келинг. Арзон кунжара келган-миш. Акам бир тонна гаплашиб берармиш. Бора қолинг.

– Бўпти, – йўлга отланди Ёқуб. – Зўр иш бўпти-да.

– Ҳа, айтгандай, – тугун узатди Дилбар. – Манави мантиларни ойимга ташлайсиз. Кейин тезроқ қайтиб келинг. Иккинчи таомни ўзимиз еймиз. Қорингиз тўқми?

– Қорним оч-у, кел майли, олдин бориб кела қолай.

– Онангиз тушлик едирмай жўнатдимми? Мени онам бирор марта шундай қилганмиди?

– Бўпти, кўп вайсама, – деди Ёқуб.

У тугунни олиб, машинасини елдириб йўлга тўшди. Ёқуб хотини ва қайнонасидан мамнун. “Биров кадрингга етмаса, биров етар экан, – дея ўйлади у машина моторини ўчириб. – Ота-онамдан кўрмаган яхшилиқни шулардан кўрдим. Дунёда яхши одамларам бор”.

Мотори ўчирилган машина товуш чиқармай, нишоб йўлдан ғалтакарава каби гириллаб борар, Ёқуб қайнонаси ҳақида ўйлаб ширин антикар, рулни бошқарар, бурилишларга етганда тормоз тепкисини босиб-босиб қўярди. У уч километрлик йўлни доим шундай усулда босиб ўтиб, қуйида жойлашган Шўрқишлоққа тушиб боради. Бу нодон ўғил бир ҳақиқатни тушунмайди. Онаси ҳеч қачон пишиб турган овқатни едирмай туриб, уни юмушга юборган эмас. Агар Дилбар Ёқубни Карима хола севгандек севганида, аввал қорнини тўйдириб, кейин онасиникига юборган бўларди. Лекин Ёқуб қорни тўйгач, чарчоқ ва таом таъсирида оёқ-қўли бўшашиб ухлаб қолади. Натижада, Дилбар ўз онасига илинган таом, айтилган вақтида ўз манзилига етиб бормади. Дилбар, Ёқубнинг хулқ-атворини жуда пухта ўрганган, қандай “қамчилаш” ва “хала санчиш”ни яхши билади. Ўта оқилона услубда, ўз эрини миниб олган бу аёл ўзи ҳам тинимсиз меҳнат қилади. У ўз оиласини она асаларидек асрайди. Шу оила учун қуйиб-ёниб яшайди. Хоҳлаганида захрини солиб, хоҳлаганида асал тутқазади. Лекин у ўз қайнонасидан кўп қарғиш олмоқда эди. Балки қариган чоғида ўзи ҳам келинларини қарғаб ўтар, ахир, бу дунё қайтар дунё дейдилар.

– Онангиз, никоҳимиз куни атига битта мошина жўнатган, холос, – дея тез-тез гина қилиб туради Дилбар. Қариндошларимни тўй куни усти очик мошинада олиб келишган. Ўзимгаям шунақаси хизмат қилган. Одам хўрланса шунчалик хўрланар-да!

– Ола-а-а! – уф тортади Ёқуб. – Ўшанда битта сен хўрланибсанми! Менам хўрланганман, хотин! Ҳадеб эслатаверма! Уфф!..

Карима хола гинахонлиқда келини Дилбардан қолишмайди. Шўрқишлоққа ўзини қандай тушириб олиб келишганини эслаганда ҳасратидан ту-туни ўқади. Қони қайнаган Раҳмон амаки нос чекиб, бақириб бермагунча жаврайверади. Карима хола Эшондада эшоннинг шаҳарлик муридларидан бирининг қизи бўлиб, отаси камбағал косиб эди. Раҳмон ва Кариманинг тўйи бўлган йилларда, Эшондада эшон базўр тирикчилик қиларди. У чоғларда колхоз катталари қамалиб чиққан руҳонийга кўмаклашишдан ҳайиқардилар. Эшондада шаҳарлик келинни олиб келиш учун якка от қўшиладиган арава ҳозирлади. Чилдирмасини кўтариб, ўз ташаббуси билан тўйга етиб келган Тиллаҳон очик:

– Менам бораман, эшон ака, – деди. – Розимисиз ёки уйимга қайтиб кетаверайми?

– Энди... – деб томоқ қирди Эшондада эшон бир оз тараддудланиб. – Меҳмон атоий худо. Шу яллага ҳожат йўқ эди-ю, аммо ўз оёғингиз билан келибсиз, бунинг ҳам бир ҳикмати бордир. Борсангиз бораверинг.

– Яшанг, эшон ака! – деди Тиллаҳон очикнинг сатанг дугонаси. – Тўйингизни қиздириб бир дуоингизни олайлик.

– Етти пуштингизга етадиган дуо оласиз, Тиллахон опа! – деб орага суқилди Қобил фронтчи. – Мени хотиним Санобар билан Ҳалима янгамам борадилар.

– Урро-о-о! – хоҳолади Тиллахон очик. – Тўйдан кейин отамлашаркан-миз-да, фронтавик! Ҳа-ҳа-ҳа!

Ёши элликдан ўтган Тиллахон очик, қоп-қора, бақувват, овози йўғон, бир шиша ароқни ичиб, ғўр-ғўр кекириб, ўнгу сўлга оғишмай кетаверадиган эркакшода аёл эди. Бу қориндор паҳлавон хотин, намоз ўқишдан олдин ихлос билан таҳорат қилар, иштонининг липасидаги тухумдек носқовоғини ҳам бир бор сувга чайиб олиб, яна липасига кистирар, намоздан кейин каппа-каппа нос чекиб, ўз яқинларига охират азобларидан панду насихат айтиб, дўзах азоблари билан уларни қўрқитар, баъзан ўзи ҳам ўз ваҳимасидан қўрқиб кетиб, дўриллаб йиғлаб юборарди. Чилдирмани ҳамма сатанглардан кўра қаттиқроқ чалар, оғзини тўлдириб йўғон овозда ашула айтар, қўшиқ орасида кўзига ёққан йигитлару қизларга гап сотиб, “вой, жонингдан-ей, фалончи, қани мени ёшлигим!” деб ҳайқириб қўярди.

Ҳорунбойнинг қизи Ҳалимабегим, Қобил фронтчининг хотини Санобар чевар, Тиллахон очик, унинг яллари дугонаси ва яна тўртта кампир, Эшондада эшондан оқ фотиҳа олиб, аравага ўтириб шаҳарга бордилар. Камтарона тўйхона мўъжазгина эди. Меҳмонлар тўкин дастурхон атрофида ўтириб, тўйиб еб-ичгач, қайтиш тараддудига тушдилар. Нортажи чинқироқнинг аравага ўтирган шаҳарлик келин ўқиниб йиғлади. Отасининг ночор дўстига келин бўлиш пешонасига ёзилган Карима тенгдошларидан жуда уялди. Бирорта ҳам дугонаси ёнига кириб, Шўрқишлоққа боришни истамади. Карима икки қўшни жувон кузатувида, кампирлар ва яллчиларга қўшилиб, аравага ўтириб Шўрқишлоқ томон йўл олди. Кампирлар Тиллахон очик бошчилигида ёр-ёр айта бошлади. Нортажи чинқироқ бир қулоғи чиноқ, бақириб сўзлайдиган тўпори киши эди. У дала йўлида арава ҳайдаб, тўй ва маъракаларда жарчилик қиларди. Умри давомида шу ҳунаридан бошқа бирор ишни қойиллатолмади. Шўрқишлоқдан четга чиқмаган, ўнг қўл ва чап қўл қоидаларини тушунмайдиган ўқувсиз аравакаш, шаҳар кўчаларидан ўтиб, Шўрқишлоққа етиб келгунча йўлдаги аравакашлару ҳайдовчилардан кўп дакки еди. У катта тошйўлдан Шўрқишлоқ томонга бурилиб, пахта даласини кесиб ўтган тутлар қатори орасидаги йўлдан бораётганда, ғазабни қайнаб тил-забонсиз отни аямай савалади.

– Чўх, оққулоқдан қолган ҳароми! Кўзингга қараб юрмайсанми?! Сени касрингга ҳаммадан сўкиш эшитдим!

Эллагинчи йилларда бу қари отни Ислам татарнинг отаси, мана шу эски аравага қўшиб, колхозда гўнг ташиганди. Чинқироқ “оққулоқ” деб, Абдулла татарни назарда тутарди. От жонивор йигирма ёшдан ўтган бўлса-да, ҳали ҳам бақувват эди. Қаригач айёрликка ўтиб олган кучли от, бехос урилган қамчидан жони ачиб, шаталоқ отиб чошиб кетди. Чинқироқ шўрлик қари отнинг бундай кучи борлигини билмасди, аравани бошқоролмай қолди. Тизгинни зўр бериб тортгани билан ҳуркиб кетган от, бошини бир томонга қийшайтириб, тобора тезликни ошириб чопаверди. Аравада йиғлаб бораётган келинчак шўрликнинг қўрққанидан дами ичига тушиб, шотига ёпишиб калима ўгирди. Вағир-вуғур гап сотиб, чилдирма чалаётган кампирлар дод солишди.

– Тўхтат ҳаром ўлгурни, чиноқ ўлгу-у-у-ур!! – деб бақирди Тиллахон очик. – Ергина ютгур, аравадан тушиб олай, сочингни битталаб юлама-а-а-ан! Ҳа, онангни ... сени!

– Войду-у-уд! Войду-у-у-уд! – дея дод солишди ёпинғичли кампирлар. – Ким бо-о-р! Аравани тўхтатингла-а-а-ар!

– Э, бақирмангла-а-а-ар! – улардан ҳам баландроқ чинқирди аравакаш.
– Отни ҳуркитмангла-а-а-ар! Отни-и-и-и!

– Парвардигор! – дея овозининг борица нола қилди Тиллаҳон очик. – Паранжи ташлаганим учун ўзинг кечир! Агар шу балодан эсон-омон қути-
либ олсам, эскича ўқийман, отин ойи бўламан! Нос чекишни ташлайман!

Гилдирак йўл четидаги тошга урилиб, ўқидан чиқиб кетди. Арава бир
томонга оғиб, кампирлар ва келин юмалаб тушди ва тўпроққа беландилар.
Арава сал нарида тўхтади. Ўрнидан туриб, хуши ўзига келган Тиллаҳон
очикнинг феъли айниди. Қўлига иккита муштдек тош олиб, энсасини қаш-
лаб турган Нортожи чинқироқ томон чопди. Аравакаш буни кўриб ура қочди.

– Тўхта, халқ душмани! – дея бақириб унинг ортидан тош улоқтирди
Тиллаҳон очик. – От савашни сенга кўрсатиб қўяман, шўртумшук! Тўхта-а-
а! Ҳа онагинангни ... сени!

Тасодифми ёки эшонларнинг кароматиданми, бирор кишига ҳам шикаст
етмади. Аёллар ўринларидан туриб, кийим-бошларини қоқдилар. Қўшнила-
ридан бири келинчак устига ёпилган чодирдаги чангни қоқиб, бағрига босди.

– Шўрим бўлмаса Шўрқишлоққа келин бўлармидим, янга, –дея йиғлаб
юборди Карима.

Унинг ҳолига ачиниб, шаҳарлик қўшни жувонлар ҳам йиғладилар. Ҳорун-
бойнинг кенжа қизи Ҳалимабегим жуда бамаъни аёл эди. Келинга яқинла-
шиб уни қучоқлади.

– Каримаҳон, – деди у кўзларига термилиб. – Асло бундай деманг,
ўргилай. Сиз келин бўлиб бораётган хонадон авлиёлар макони. Ота-онан-
гиз шу хонадонга юкиниб фарзандли бўлишган. Отангиз билан эшон акам-
нинг дўстликлари охираат дўстлиги. Ҳозир рўй берган ҳодиса сизга бир умр
дарс бўлсинки, сизни аравада боришингизни пиру устозлар руҳлари хоҳ-
лашмади. Агар ақлингиз бўлса, қайнотангиз билан қайнонангизни ҳузур-
ларига пиёда боринг. Катта аркону давлатга эга бўласиз.

Нортожи чинқироқни қувиб етолмай, эркакчасига сўкина-сўкина ортга
қайтган Тиллаҳон очик, тупроққа беланган чилдирмасини ердан олиб, дўпил-
латиб чангини қоқди. Асабийлашиб, кўйлагининг этагини шимарди, липа-
сидан носковогини олиб, бир чеким нос отди.

– Вой онангни эмгур! Рухонийни тўйида ўлиб кетишимга бир баҳя қол-
ди-я! Ҳа, ошсирамай ўлай! Эшон барибир ароқ қуйиб бермайди!

– Боя чекишни ташлагандингиз-ку, очик?! – қаҳ-қаҳ кулди Ҳалима бегим.

– Э, ўртоқжон, – қўл силтади сатанг. – Жони кўзига кўринганда одам
нималар демайди. Бир пиёла ароқ ичволганимда настроениям ўрнига кел-
ган бўларди.

– Самад полвонга айтаман, бугун сизга ароқ қуйиб беради! Чалинг чил-
дирмангизни, ўртоқ! – дея буюрди Ҳорунбойнинг қизи ва Санобарга юзлан-
ди. – Ўйнанг сизам, чевар! Акагинамни тўйларини шу ерданоқ қиздириб
борайлик.

Тиллаҳон очик чилдирмасини чалиб кўйлаб юборди. Ҳалимабегим ва
Санобар чевар ўйинга тушиб, келинни орага олганча Шўрқишлоқ томон
юрдилар.

Ўнинчи боб

Дўстлик

Шўрқишлоқ табиати ғоят сўлим. Кишлоқ ўртасидан жануб томонга қуйи-
лаб оқувчи сойнинг суви жуда кам. Қадимги аждодлар сувга ташна бўлиб
яшаганлар. Эндиликда кишлоқ яқинида катта ва кичик каналлар оқади.
Кишлоқда илгари юзтача хонадон яшаган, холос. Ҳозирда эса пасттекис-
ликда мингдан ортиқ, адирликлар устида уч юзтача хонадон жойлашган.

Бу хонадонлар ва экин ерлари каналдан тортиб чиқарилувчи насос сув билан суғорилади. Илгари қишлоқ марказида битта мактаб, битта дўкон, битта маиший хизмат кўрсатиш уйи, битта медпункт бўларди. Қишлоқ халқи рўзгор ташвишида туман марказига қатнаб умри ўтарди. Марказдан узоқда жойлашган барча қишлоқларда “учар” йигитлар ҳожат чиқариш учун керакли нарсаларни шаҳардан етказиб келишарди. Мана шундайлардан бири Шокир, майда-чуйда темир-терсакларни йиғиб келавериб, Зуннур эшондан қолган табаррук ҳовлини ажойибхонага айлантирди. Бу баттол эшонзода ҳамма нарсани сотарди ва сотиб оларди.

Бир куни Раҳмон амаки билан шаҳар бозорида кезиб юрган Шокир битта подшипникни харид қилиб халтасига солиб олди.

– Бу темирни нима қиласан? – деб сўради амаки тушунмай.

– Сатимбой тракторчига пуллайман, – деди Шокир.

– Сени шунақа бола бўласан, деб ўйламагандим, – аччиқланди Раҳмон амаки. – Зуннур эшон ўз авлодидан сенчалик фойдахўр чайқовчи чиқишини билганида, жойномозига ўт қўйган бўларди!

Шокир илжайиб қўя қолди. У барибир ўз билганидан қолмасди. Эртасигаёқ подшипник хабарини эшитган Сатимбой Шокирни излаб келди. Унга уч баробар кўп пул тўлаб, раҳмат айта-айта подшипникни олиб кетди. Шокир яхшигина механик, ҳайдовчи, ҳунарманд, тижоратчи ва чидамли деҳқон эди. Қурилишга борса андавани қўлга олиб, девор сувоққа тушиб кетар, пул унса лой қориб гишт қуйишдан ҳам қайтмасди. Хотини Ойхоннинг айтишича, ухлаб ётганда ҳам қўл бармоқлари қимирлаб турармиш. Бирор ишни бошласа, ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам шошилтириб қийнаб юборади. Илк мустақиллик йилларида у ўз оила аъзоларини жамлаб, икки гектар ерни ижарага олиб деҳқончилик қилди. Ижарачилар орасида катта хирмон кўтарди. Пулларни эса сарфлашга шошилмади. Пулга муҳтож бўлиб қолган кишиларнинг ишдан чиққан енгил машинларини сотиб олиб, ҳовлига судратиб келтирди. Раҳмон амаки бундан норози бўлиб жавради:

– Нега юрмайдиган мошиналарни олиб келдинг, жинни?! Қолган пуллар қани?!

– Ҳаммасини запчаст олишга сарфладим, – деди Шокир.

– Ҳа, жинни, каллаварам! – бақирди ота шўрлик. – Умримда бир марта бой бўлувдим, совурдинг! Ҳа, аблах савдогар! Чув туширдинг мени! Чув туширдинг!

Шокир аввалига ҳунар-техника билим юртида ўқиб, кейинчалик ўртоғи крим-татар йигити Фиратнинг устахонасида ишлаб, мошиналарни таъмирлашни яхшигина ўрганган. У тузган режа ҳам ёмон бўлиб чиқмади. Қиши билан тинимсиз меҳнат қилди. Орадан уч ой ўтгач, шўрқишлоқликлар ҳайратда қолишди. Олтита енгил машинани таъмирлагач, уддабурон Шокир, уларни вилоят марказидаги катта бозорга олиб чиқди. Бир “Жигули”ни ўзида қолдириб, бештасини сотди. Ўрнига битта “КамАЗ” сотиб олди. Алғов-далғов даврда келган шу омади туфайли иши юришиб кетди. Укаси Султонни ёнига олиб, машинасида юк ташиб, мевафуруш савдогарларга хизмат қила бошлади. Олдин қозоқлар ерини кезди. Кейин сибирликларга витамин ташиб бойиб борди. Атрофига бирин-кетин савдогарлар, боғбонлар ва деҳқонлар тўпланишди. Эшонзодалар тўғрисида тарқалган бошқа миш-мишлар эса тагсиз гап-сўзлар эди.

Савдогарликни орзу қилган ошна-оғайнилар, танишу нотаниш кишилар Шокир ортидан соядек эргашиб юришарди. Содиқ акаш, Алишер ва Ҳомиднинг ҳангомаларини айтаверсангиз тугамайди. ҳангома адоғига етмайди.

Улар илк танишув чоғида Шокир ва Султонни шаҳар истироҳат боғига таклиф қилишди. Дид билан тузатилган дастурхон атрофида бешта тадбиркор давра қуриб ўтиришди.

– Ака, – деди Султон, – нега булар бизни сийлашапти?

– Биз билан бирга ишлашмоқчи, укаш, – деди у.

– Ўзимиз яхши ишляпмиз-ку? Нима қиламиз ортиқча ташвиш орттириб?

– Булар қўшилса нима бўпти? Карвон кўп, ризқи бошқа.

– Ўзингиз биласиз, – деди Султон.

Бир қадахдан ароқ ичиб, овқатланиб бўлишгандан сўнг, савдо услуги ва йўллари ҳақида сўз кетди. Ҳомид, Содиқ ва Алишер Россия бозорига мол юбориб кўришмаган, дастмоялари озлиги учун ҳар нарсадан ҳадиксираб иш юритардилар.

– Эҳ, Шокиржон, пичоқ бориб суякка етди, – деди Содиқ акаш. – Бизам катта-катта пул топмасак бўлмас экан. Мурувватингизни дариф тутмай бизни етакланг, иним.

– Ризқимга шерик қўшилди деётгандирсиз? – кулди Ҳомид.

– Бировни ризқини биров еёлмайди, – деди Шокир.

– Раҳмат, – деди барваста Алишер қуллук қилиб. – Яхши одам экансиз.

Содиқнинг ёши қирқ бешларда. У тепакал, қориндор, ингичка овозли, ҳасраткаш киши. Хурсанд ўтирганда ҳам хўрсинаверади. Жаҳли эса бурнининг учида туради. Биров билан муомала қилса, етти букилиб, мулозаматни меъеридан ошириб юборади. Ёнида турган киши ҳам бу ҳолатдан хижолатга ботади.

– Болалар катта бўлиб қолишди, – деди у кайфи ошгач, тили равонлашиб. – Замон мана бундай бозор иқтисодиётига ўтиб кетди. Ўзинг учун ўл етим, деган замонга келиб қолдик. Кўпроқ ишлаб, камроқ емаган ниятига етолмайди. Биз кўзимиз кўр, йўл кўрмаган кишилармиз, ука. Мусофирчиликда бизларни қўллаб турасиз-да.

– Майли, – деди Шокир. – Исмоилжон, Набижон деган ҳайдовчи ошналаримиз бор, шуларни кўмакка чақирамиз. Сизларга юк тўплаб берамиз. Ҳаракат қилаверинглар. Бозорга борганда ўзим сотишиб қўяман. Сизни ёшингиз улуғ экан, ака. Элликдан ошганга ўхшайсиз.

– Соч эртароқ тўкилган, холос, – кулди Содиқ. – Сиздан бор йўғи ўн ёш каттаман. Хижолат қилмай, бемалол оғир ишларниям буюраверинг.

Алишер Султондан беш-олти ёшлар чамаси катта, қора тўриқ йигит. Ўртоқлари кулишиб, уни Алекс деб чақирадилар. Ҳомид эса уятчан, жуссаси кичик, қўйкўз, мўйлов қўйган, сипо кийинадиган ёши ўттиздан ўтган йигит. У кўпроқ Султоннинг кўнглини олиш билан банд бўлди.

– Қисқаси, – деди у, – Шокир акамизни бизга худо етказди. Эҳ, Султонбек, сизни бахтингиз бор экан. Худо сизга шундай жаҳонгашта акани ато этибди. Бизларга ака насиб қилмаган. Бошимизни у тошдан бу тошга уриб яшаб келяпмиз-да, ошна.

Мақтабни зўрға тамомлаган қишлоқи Султон пачава, мақтовлардан мойдек эриб, акасига ғурурланиб қараб қўйди.

Шокир навбатдаги сафарда янги ҳамкорларни қўшиб олиб, яна битта қўшимча машинага юк ортиб Россияга жўнади. Тюменга мева олиб борувчи шоввозлар ўша кезларда салмоқлигина пул ишлаб топишарди. Шокирга эргашиб, шаҳарлик ҳамкорлар қаердан ва қандай усулда мева-чевани арзон олиш йўлларини ўргандилар. Янги таниш-билишлар орттирдилар. Улар ҳалол, одобли ва меҳнаткаш йигитлар бўлиб, бирорталари ножўя ҳаракат қилмас, ҳатто рус ерларида ҳам ўзбекча тавозени тарк этмас эдилар. Би-

ринчи галги сафар давомида, Шокир янги ҳамкорларни қўй сурувини ҳайдагандек олдиға солиб ҳайдаб юрди. Султон юк тўплаш мақсадида қишлоқда қолганди. Шокир уни ташлаб кетганига пушаймон бўлди. Бозорга етиб бориб, машиналарни тўхтатиб, юкларни туширишини тайинлаб, ўзи меҳмонхонага кетди. Меҳмонхонада жой ва тушлик ҳозирлатиб бозорга қайтиб келди. Юклар ҳамон туширилмаган, янги ҳамкорлар эса миллати номаълум маст кимса билан қизишиб тортишмоқда эдилар.

– Нима қияпсизлар? – деди аччиқланиб Шокир. – Харидорлар келиб кетишяпти-ку! Бу алфозда кечиксак яхши бўлмайди. Ҳўл мева бу!

– Мана бу одам ҳеч нарсани тушунмасдан “йўқ” деб туриб олди! – куйиниб жавради Содиқ акаш. – Юкларни пажалиста туширайлик десам, “нет!” дейди! Худони зорисини қилдим. Мана, Алишержонам ётиғи билан тушунтирдилар. Ҳомид орага тушди! Тўғрими, Ҳомид?

– Жуда қайсар бола экан-да бу, Шокир ака, – тасдиқлади Ҳомид.

Энсаси қотган Шокир бозорда бемақсад кезиб юрувчи пиёнистани кетига бир тепиб ҳайдаб юборди.

– Пошёл отсюда!

Кайф пиёниста ҳиринглаб кулиб нари кетди. Ҳамкорлар анграйиб қолишди.

– Нима бўлди? – сўради Ҳомид. – Туширишга рухсат бердимиз?

– Бу нега рухсат беради, ука, – аччиқланди Шокир. – Калланглар жойидами ўзи? Бу бола бозорда ишламайди. Тавба, жинниям одамдан бўларканда. Қутиларни туширинглар!

Кейинги сафарларда юз берган воқеалар бундан ҳам қизиқ. Қозоғистон йўлларида бораётган Содиқ бошчилигидаги “КамАЗ” машинаси, Шокирни-кидан олдинга ўтиб йўл босди. Шокир чарчаб қолиб, мизғиб олиш мақсадида орқа ўриндиқда ётди.

– Кечроқ уйғот, Султон, қўлим зирқираяпти, – деди у.

– Майли, бемалол ухлайверинг, ака, – рулга ўтирди Султон.

Олдинда бораётган машинани милиция олатаёғини кўтарган фуқоро кийимидаги йигит тўхтатди. Унинг қўлида уяли телефон бор эди. У Содиқни машинадан тушириб, қўлини кўтартириб қўйди. Хўжақишлоқлик ҳайдовчилар – Набижон ва Исмоил Содиқдан ҳам содда эдилар. Улар ҳам Содиқ акашга тақлидан қўлларини кўтариб машинадан тушдилар. Йўлтўсар йигит машина кабинасини тинтув қилиб, уч минг доллар солинган чарм кармонни топди.

– Буни мусодара қиламиз, – деди у рус тилида.

– Нимага? – норозилик билдирди Содиқ. – Бу пул ўртадаги пул. Болалар хафа бўлишади.

– Чево? – таҳдидли боқди йўлтўсар.

Содиқ қўлини тушириб:

– Бу пулга биз ДСП тахта олмоқчимиз, – дея изоҳ берди.

– Руки вверх! – буюрди йигит.

Улар қўлларини кўтаришди. Йигит йўл четида турган “Жигули” машинасига ўтириб жўнаб кетди. Беш минутлардан сўнг Султон, бошқараётган иккинчи машина воқеа содир бўлган жойга етиб келди.

– Ҳа? Нима гап? – сўради Алишер машинадан тушиб.

– Нега бундай турибсизлар? – ажабланди Султон.

– Ҳалиги, текширадиган киши уч минг долларни олиб кетди! – деди Содиқ мултираб.

– Ким? Нега?! – аччиқланди Султон.

Шокир уйғонибоқ вазиятни тушуниб етди. Ўзи рулга ўтириб газни босди. Бир соатлар чамаси кувишиб, йўлтўсар ортидан етишди. “Жигули”ини тўхта-тиб, йигитни дўппослаб, ундан пулларни қайтариб олди.

– Тезроқ кетақолайлик бу ердан! – деди кўркувдан дағ-дағ титраб Содиқ.

– Нега кетарканмиз?! – пулни эринмай санади Шокир. – Бу аблахдан ҳали солярка ҳақиниям ундириб оламиз.

Содиқ акашнинг Шокирга нисбатан ихлоси яна ҳам ошиб кетди. Ҳам-корлар ҳисобли дўст айрилмас қабилида иш тутиб, баъзан тушликка сарф-ланган чиқим устида ҳам талашиб-тортишардилар. Шокир бундай дўстлик-ка ажабланиб кулиб кўярди. Султоннинг эса гаши келиб, бу тирик-товон-лардан тезроқ қутилишни истарди. Шокир кўпчиликнинг оши ширин, иши баракали бўлишини яхши биларди. Шу боис уларнинг камчиликлари ва хатоларини тез-да кечириб юборарди. Аммо замон чархпалаги чаппа ай-ланди. Шокир етакчилигидаги савдо ишлари катта зарар билан якун топди. Мана, вақту соати битиб, галвирни сувдан кўтарадиган пайт келди.

Шўрқишлоқликлардан панд еган жабрланувчи Содиқ акаш арзу дод би-лан суд маҳкамасига кириб борди. Юрист уни илиқ муомала билан кутиб олди. Содиқ акаш унга бор ҳасратини тўкиб-солди.

– Пичоқ бориб суякка етди, иним, – деди у ўқсиниб.

– Ҳа, – деди юрист, – пичоқ... пичоқ...

– Бу озмунча пулмас аммо.

– Ҳа, анчагина, – мудради юрист маъқуллаб.

– Шуним қилиш керак?

– Нима қилсангиз экан-а?

– Ким? – ажабланди акаш кифтини қисиб.

– Сиз-да, – деди у.

– Ҳа-да, шуни айтаман-да, нима қилишни билолмай қолдим! Замон адо бўлган экан, иним. Пичоқ бориб суякка...

– Совуқ қурол бу... Буним қўйиб тулинг, – деди юрист чимирилиб. – Хўп, сиз у одамга пул берибсиз. Уни ҳозир қарз тўлашга пули борми?

– Йўқ-да, – аччиғланди акаш, терлаб кетган ялтироқ бошини рўмолча билан артиб.

– Хўш, сиз кредитор банкмисиз? Бераётган суммангиздан наф олаёт-ган бўлсангиз, нега давлатга фоизини тўламаяпсиз?

– Ким? Менми?

– Сиз-да.

– Ахир мен унга ҳаққимни олдириб қўйганман-ку? Нега бировга олди-риб қўйган пулим учун давлатга фоиз тўлашим керак?

– Демак, сиз унга нақд пулни фоизга бермагансиз.

– Йўқ, бирга ишлагандик, унда каттагина ҳаққим қолиб кетяпти, – тушун-тирди у.

– Биз сизларга ўз ҳуқуқингизни таниб олинг деб шахарма-шаҳар, қиш-лоқма-қишлоқ югуравериб, туфлимиз йиртилиб кетди, – хафа бўлди юрист. – Нега унга ҳаққингизни берасиз? Ўртада шу савдони тасдиқловчи шарт-нома ҳужжатлари борми?

– Йўқ, – деди акаш.

– Демак, Шокир икковингиз ўз даромадингизни солиқ идораларидан, божхона мутасаддиларидан яширгансизлар. Икки кишимидинглар?

– Йўқ, тўрт кишимиз, – оғзидан гуллади Содиқ акаш.

– Демак, уюшган жиноятчилар гуруҳига аъзо экансиз, – аниқлик киритди юрист.

– Йўқ! Нега аъзо бўларканман?!

– Орангизда шунча кўп маблағ айланаркан, фойдангиз фалон пул экан, – аччиғланди юрист. – Нега бу тўғрида биз беҳабармиз? Агар сиз давлат билан ҳамкорликда иш олиб борганингизда, ҳаром ҳаққингиз ҳаром қўлларга ўтиб кетмаган бўларди. Тўртовингизни батафсил ўрганиб, жиноий жавобгарликка тортиш керак! Олган фойдангиз мамлакат ҳудудида етиштирилаётган маҳсулот эвазига келган. Ҳамкорларингиз ким?!

Пичоқ Содик акашнинг суягига бориб етди. У юристга ялиниб-ёлбориб, бир амаллаб маҳкамадан эсон-омон чиқиб олгач, парвардигорга шукрона келтирди. Бир ой давомида Зоҳидани қизғонган Салимдек, Шокирда қолиб кетган пуллари ҳақида ўйлайвериб, уйқусизлик дардига чалинди. Бир баҳонада ишдан ҳайдалган синфдоши, собиқ ҳуқуқшунос Асадилла разборчи ҳузурига борди.

– Пичоқ бориб суякка етди, синфдош, – деди у.

– Мениям, – деди юзи чўтир Асадилла. – Шўрқишлоққа қачон жўнаймиз?

– Эртагаёқ!

– Очигини айт, Содик, пулни қанчасини менга берасан?

Бу чўтир можаропараст ҳуқуқшунос, маълум ва машҳур милиция полковниги, марҳум Ҳаким Эрназаров кенжаси эди. Қамчисидан қон томган Эрназаровнинг ўғли хунуклик бобида отасидан ҳам ошиб тушарди.

Асадилла разборчи қўмондонлиги остида, ҳақдор ҳамкорлар қиличларини яланғочлаб, қарздор Шокир яшовчи Жанжалмахаллага бостириб келдилар. Асадилланинг шоколад рангли “Нексия” машинаси ҳасрат ва ҳароратдан чангги осмонга чиққан Адиркўчага бурилди. Машинада ўтирган Содик, Алишер ва Ҳомид хаяжон ва иссиқдан терга ботдилар.

– Бойвачча кўчасининг аҳволига қаранглар, – деди Асадилла ойнани беркитиб.

– Биринчи кўришганимиздаёқ мен буни сезгандим, – деди Содик. – Кўрмагани кўргани курсин экан, синфдош. Одам ёруғ дунёга келгандан сўнг қонун-қоидага риоя қилиб яшаши керак. Ўзидан кетмаслиги лозим. Тўғрими?

– Тўғри-тўғри, – ҳамма бир овоздан маъқуллади.

Содик сўзида давом этди.

– Бу бола ўша Махлиёсини деб ҳамма топган-тутганини бой берди. Айшу ишратга берилиб кетди. Савдогарларнинг пири ким? Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссаломдирлар. Савдо ҳаром-ҳариш ишни ёқтирмайди.

– Албатта, – унга жўр бўлишди ҳамроҳлар.

Содик акаш ногоҳ ўз гуноҳларини ҳам эслаб қолди шекилли:

– Ўзинг кечир, билиб-билмай қилган гуноҳларимизни, – деб ғулдираб, уни ўчиб қолди.

– Шунчалик бой бўлибсан, – дея улоқни илиб кетди Алишер афсусланиб, – шу тупроқ кўчани асфальт қилиб қўймайсанми? Битта дўкон қурдириб, лоақал сув сотсанг, бола-чақангни оғзи қимирлаб туради. Эл-юрт бундан наф олади. Хотин олишига мениям қаршилигим йўқ. Майли, қандини урсин! Аммо энди бола-чақаси аҳволи қандай кечади? Уйи сотилиб кетса-чи?

– Шокир акамга қийин бўлди-да, – ачинди кўнгилчан Ҳомид.

Асадилла машинани ҳайдаб Шарофнинг эшиги олдидан ўтаётганда, Олапар ҳужумга чиқиб, ўзини берк ойнага урди ва қаттиқ ҳуриб юборди. Асадилла чўчиб машинани четга олиб қочди. Машина йўлдан чалғиб, ўнг томони билан чуқур ариққа тушиб қолди.

– Оббо! – уф тортди Асадилла. – Расво бўлди-ку...

– Ойна ёпиқ эди. Нега қочасиз, барака топгур, – тергади Содик. – Ким айтади сизни разборчи деб! Хайф сизга, э-э-э, синфдош!

– Тур йўқол! – эшикни очиб Олапарни сўқди Асадилла. – Эгангга ўхшамай ўлгур...

Оғиз югуруги ошга, тил югуруги бошга дейди шўрқишлоқликлар. Самад полвон ва Ҳалима бегимнинг арзанда қизи Захро дўмбоқ дарвозадан чиқиб, бу ғалати меҳмонларни ажабланиб томоша қила бошлади. Ўз шаънига айтилган ҳақорат сўзларни эшитиб, асилзоданинг қони қайнади. Қўлини белига тираб, оёқларини кериб гезарди. Гавдаси катта, кўйлаклари кенг, билаклари йўғон, кўзлари кичкина, юзи катта, қоши қалин, сочи хурпайган, оёғида эрининг катта калиши, иштонининг бир почаси узун, бири букланиб қолган, ёши эллиқдан ошган бу уришқоқ хотинга худо берди. Қишлоқни бошига кўтариб шанғиллаб, азиз меҳмонларни ҳақоратлай бошлади.

– Чево-чево?! Ху ота-бувангни оғзига варанка қўйиб!..

– Кимни?! – ғазабга минди разборчи Эрназаров. – Меними?!

– Э, биттангга овора бўлиб ўтирайми! Ҳаммангни! – бақирди Захро. – Ҳа, сениям оғзингга варанка қўйиб!..

Шаҳарлик нозиктаъб меҳмонлар Шўрқишлоқ заифасининг оғзидан отилиб чиқаётган ҳақоратларни эшитиб, вужудлари музлаб, қон босимлари пасайиб, машина ўриндиқларига қапишиб қолишди. Бир замонлар суд залидаги одамларни оғзига қаратиб, ҳеч кимга гап бермаган, бадбашара ҳуқуқшунос Асадилла Ҳакимович ҳоли айниқса танг бўлди.

– Вой, парвардигор, бу қишлоқ қандай қишлоқ?.. – минғирлади у.

– Бу ер Шўрқишлоқни Жанжалмахалласи! Билдингми?! – тобора авжга чиқди Захро. – Ҳе, эпласанг минмайсанми савилингни! Нега бизни ўртага қўшасан?! Ху, кўзингни олиб қочмай ўлгур! Ху, қирилиб кетгур! Агар ҳозир эримни чақирсам, ҳамманг налева-направа учиб кетасан! Бизни кимлигимизни сен билиб қўйибсанми?!

– Вой кечиринг, опа-а! Билмай қолдик! Фафлатда қолдик! – мазахлаганнамо энгашиб таъзим қилди Асадилла ва ўз оғзига урди. – Яна гапирасанми, думба чайнагур!

– Ҳа илоё жаққинанг гишт парчани чайнасин! – Захронинг барибир хумори босилмади чоғи, бурилиб итига буюрди. – Ол, Олапар, ер ютгурларни! Ол!! Бос!!

Олапар бекаси ҳар бақирганда ундан баландроқ ҳурар, хезланиб олдинга чопар, ҳовлига кириб кетар, яна шошилинич қайтиб чиқарди. У мана шу хунари билан Шарофга жуда ўхшайди. Шароф ўз хотини билан уришганда, ғазабланиб Захронинг устига бостириб боради, кейин зарда қилиб, ухлаш хонасига кириб, диванга ётиб олади. Аммо ўзини босолмай хонадан қайтиб чиқиб, худди ўлдириб қўядигандек унга ташланади. Лекин энгил туртиб, яна ортга қайтади.

Олапар шундай алфозда ўзини зўрға босиб турганди. Буйруқ далда бўлиб, ириллаганча Асадиллага ташланди. Асадилла эшикни ёпиб олди-да, сигнални “ба-ба”лата кетди. Кучли овоздан чўчиб кетган Олапар, бирдан думини кетига тиқиб, “винг-винг”лаб ҳовлига қочиб кирди ва бошқа кўринмади. Бўрибосардан бундай номардликни кутмаган аёл, оёқларини керганча қуруққа гердайиб қолаверди. У обрўси тўкилмасдан бурун жанжалга чек қўйди. Меҳмонлар энгил нафас олишди.

– Кетайлик, акалар, – деди Ҳомид безовта бўлиб. – Бу ишимиз худога хуш келмади шекилли.

– Олдин чуқурдан чиқиб олайлик, – деди Асадилла. – Қуруққа келганга ўхшайман.

Асадилла кўпдан бери шаҳарликлар орасидаги “олди-берди”ларга қозилик қилади. Юрист ёзиб қўйилган қонундан четга чиқолмайди. У икки томоннинг арзига қулоқ осишга мажбур. Асадилла эса ҳеч қаерда қайд этилмаган ибтидоий қонунга амал қилади. Қарздорнинг ўлган-қотганига ҳам қарамай, ҳақдорнинг ёнини олиб, ҳаққини ундириб бериб, ўзи ҳам мўмайгина даромадга эга бўлади.

Асфальт кўчада тўхтаган машинадан тўрт киши тушиб, шу томонга бурилди. Асадилла уларни ёрдамга чақирди. Саккиз киши бирлашиб машинани чуқурдан чиқардилар.

Даъвогарлар Шокирнинг уйига кириб бордилар. Остонада Карима хола билан гаплашдилар. Обида сал нарида тик туриб, ҳамма гапни диққат билан тинглади. Ҳомид уни кўриб юраги ортга тортди. Обида бамисоли ўзидан нур сочиб турар, суҳбатнинг оқимига мос равишда қошлари чимирилди, узун киприклари бир-бир пирпираб кўярди.

– Болаларим, – деди Карима хола. – Биз сизларнинг ҳаққингизни еб кетмаймиз. Бизга ишонинглар. Озгина муҳлат беринглар. Худо хайр берсин.

– Э, хола, – деди Содиқ акаш. – Пичоқ бориб суякка етди...

– Илоҳим ҳеч қачон суягингизга пичоқ қадалмасин, азиз меҳмон, – деди Обида кўнғироқ овозда. – Аллоҳнинг борлигига ишонсангиз, бизга ишонинг. Мен ўзим шу ишни ҳал қилиш ниятидаман. Бу оила меҳнаткаш оила. Ўша ҳақингизни сизга ҳалол пуллар билан қайтариб берамиз. Шу муштипар онамиз ҳурматларига, бир оз сабр қилсангиз, аллоҳим сизни қўлласин. Бирингиз минг, мингингиз туман бўлсин.

Даъвогарлар Обиданинг қадди-бастига маҳлиё бўлиб тикилиб қолдилар. Кўр аёл ўзига қадалган номаҳрам кўзларини иймон нури ила сезиб, қирмизи лабларини оқ рўмоли учи билан аста тўсди. Бу ҳаракатдан кўзи очиқ гофилларнинг юраклари тебраниди. Ҳаммалари кўзларини ерга тикиб, ортга тисарилишди. Ҳамроҳлар она-бола билан хайрлашиб машинага ўтирдилар. Сукутга толган алфозда шаҳарга томон жўнадилар.

– Юрагим титраб кетди-я, – деди Асадилла. – Бояги ҳомиладор аёлнинг кўзлари кўр экан. Бу Шокирни қариндошими?

– Ҳа, – деди Ҳомид. – Бу киши Шокир акамнинг кўр синглиси Обида опа бўладилар.

– Юзлари нурли экан, а? – Обидани сизлаб ёдга олиб, Ҳомидга қайрилиб қараб қўйди у. – Худога шукур. Кўргизган кунига шукур.

Ўн биринчи боб

Виждон

Карима хола Маҳлиёдан нажот сўраб шаҳарга борди. Илгари у бир бор келиб, ўғлининг ҳашаматли уйини кўриб кетганди. У хушламайгина Маҳлиё ортидан шинам хонага кирди. Маҳлиё уни яхшигина кутиб олди. Енгилтак официант хотин ошхонада ўтирганди. Чой дамлаётган Маҳлиёни туртиб ҳиринглади.

– Қайнонасига бир салом! – Маҳлиёнинг бошини зўрлаб эгиб кулди официант.

– Бўлди қил, ғар, – уни суриб ташлади Маҳлиё ва изига қайтди.

Хола зал ҳашамини кўриб, оғзи очилиб ўтирарди.

– Қизим, овора бўлманг, – деди у фикрини жамлаб. – Бошимизга ташвиш тушиб олдингизга келдим.

– Нимаям қила олардик, – деди Маҳлиё. – Шокир акамни хатоси туфайли шу ишлар юз берди-да.

– Душанба куни ҳақдорлар уйимизга келишади. Сиз боришингиз лозим, қизим. Агар ёмонлашмай келишиб олсак яхши бўларди. Борасизми?

– Йўқ...

– Нега? Бизга ёрдам бермайсизми, қизим?

– Мени бу ишларга алоқам йўқ.

– Ундай бўлса нега боргингиз келмаяпти?

– Билмасам...

– Агар сизни Шокирдан қарзингиз бўлмаса ёқангизга ёпишиб олмаймиз.

– Бу ердаги ҳамма мулк ва уй тўла-тўқис меники. Ўғлингиздан қарзим йўқ.

– Ахир бу уйни ўғлим сизни топишдан аввал сотиб олганди-ку?

– Мени ҳақим у кишига ўтиб, у кишини уйи менга ўтган.

– Сизни ҳақингизга Шокир муҳтожмасди-ку?

– Савдони тушунмайсиз, ойижон.

Карима холанинг бу тупроғи вазмин хонадонда узоқ ўтиргиси келмади. У душанба куни учрашишга шартлашиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Айёр ва ғаламис дугонаси яна Маҳлиёни мазахлаб, зўрлаб бошини эга бошлади.

– Қайнонасига бир салом! Қайнотасига бир салом! Лўх эрига бир салом!

– Бўлди қил дедим, жинни! – ўшқирди Маҳлиё. – Хўш, ўзинг айт. Мени ҳужжатларим жойида. Шокир мени уролмайди, милиса чақиришимдан чўчийди. Агар борсам уларни қўлидан нимаям келарди?

– Қайнонасига бир салом! Қайнотасига бир салом! – унга осилиб ирғишлади енгилтак.

– Кончай, дура!

Маҳлиё исқирт бузуқлар билан ишрат қилавериб виждонидан айрилган, гуноҳ ва савобни унутганди, ҳозир у қай йўл билан бўлса-да, Шокирнинг мулкига бутунлай эга бўлиб олиш ҳақида ўйлар, шу сабабли ҳозир кўнглига бачкана ўйин-кулги сиғмасди.

Шаҳарлик ҳақдор даъвогарлар бостириб келишган пайтда Раҳмон амакининг юраги музлади. – “Наҳотки Зуннур эшон ариқ чопиб, адир ёқасига сув чиқариб бино этган бу табаррук пойи остона кимларгадир сотилиб кетса? Кимлар келиб бу даргоҳга юкинмаган дейсиз... Ўзбеклар, қирғизлару тожиклар, қозоқлару уйғурлар, уруш пайтида ҳайдаб келинган қиримлик татарлар ҳам шу даргоҳда қуръон тиловати ва расулуллоҳ ҳадисларини тинглаганлар. Қанча-қанча дарвешлар Зуннур эшоннинг жамолини кўриш мақсадида адирлик устида давра қуриб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Тонг отгунча зикр тушиб, “иллаллоҳ” деб ҳайқирган қаландарлар, эшоннинг тарбияту кароматлари туфайли нақшбандияга кириб, меҳнат қилиш, оила қуришга жазм этишган, ўзларидан кўпайиб кетишганди. Эшондада эшон эса тошбағр ва бадфеъл шўрқишлоқликларни одобу ахлоққа чақириб, уларни баҳоли қудрат тўғри йўлга солган. Қимор, бузуқчилик ва бешарм сўзлардан қайтарган. У ўлгач, ўрнига иймони бутун, илми-қол ва илми-қолдан бохабар зукко дуогўй Шўрқишлоқда бошқа туғилмади. Замона зайли билан уларнинг дуолари ер юзини тарк этиб, қадамжолари ҳам сотиладиган бўлди. Мана оталар йўлига хиёнатнинг оқибати! Мана кийган шапканг, ичган виноларинг, ҳақорату жаҳолатларинг қайтими...”

Раҳмон амаки Шокирнинг савдогар дўстлари ҳақида ўйлаб ажабланди: “Булар қандай дўст ўзи? Шунча йил бирга ишладинг, бирга мусофир юртларни кездинг, парча нонни бўлишиб единг, дарду офатлардан омон ўтиб, ризқу насиба билан юртингга қайтдинг. Оқибатинг қани? Наҳотки одамзот

хидланган гўштдек шу қадар тез айниб бормоқда? Бу кетишда охири инсон зоти беоқибат махлуққа айланиб қолади-ку!"

Раҳмон амаки меҳру оқибат ҳақида ўйлагани сайин баттар эзиларди. Хўрликдан кўнгли чок-чокидан сўкилди. Супада давра қурган меҳмонларга ер остидан қараб-қараб кўяр, жанжал кўтарилиб кетишидан қўрқиб, сукут сақларди. Шунчалар ғазабкор чолнинг бу қадар мунғайиб қолишини Шокир ҳам кутмаганди. Содик, Алишер, Ҳомид, Асадилла, Олимжон куёв ва мулла Ҳакимларнинг суҳбатини тинглаб, ошхонадаги даҳлизда Обида, Ойхон, Шокирнинг учта қизи миқ этмай ўтирардилар. Олим қора кўзойнагини чўнтагига солди. Ҳақдорлар бу ожиз йигитнинг сўкир кўзларига бир-бир назар ташлаб олишди.

– Ўғилларим, – деди кўзига ёш қуйилиб Раҳмон амаки. – Агар сизлар пулни тўла деб туриб олсаларинг биз шу ҳовлини сотамиз. Бундан ўзга илож йўқ. Бу ҳовли менга эшон бувамлардан мерос қолган. Энди ҳолимиз нима кечади? Куда-анда, элу юрт олдида нима деган одам бўлдик...

– Йиғламанг! – асабийлашди Шокир. – Нега йиғлайсиз?!

– Сен бола мени адои тамом қилдинг! – хўнграб юборди чол.

– Ҳой?! – деди Шокир даъвогарларга юзланиб. – Сенларни ўлар-қолар жойинг йўқ-ку?! Нега уйимга бостириб келасанлар? Оласанлар-да ўша пулларингни!

– Э, Шокир! – бўғилди Содик акаш. – Пичоқ бориб суякка етди. Бизларни бола-чақамиз бор. Болалар катта бўлиб қолишди. Сарфи ўсяпти. Сен индамай шунча пулимизни еб кетаверсанг виждонингга тўғри келадими?

– Ким сенларни пулингни еб кетаман деяпти? Сургутда пулим бор. Икки минг доллар пулим боқулик болаларда турибди. Россия рублидан Володькада юз мингдан ошиқроқ пулим бор. Қўлимга келсин... Ошиғи билан тўлайман!

– Икки юз минг сўмни менга бермоқчи эдингиз, Шокир ака, – деди Алишер.

– Бу пулдан умид қилманг, – чўрт кесди Шокир.

– Ия! Яқинда бўлади дегандингиз-ку, ака?! – ғазабланди Алишер.

– Уни Султон Баҳромдан олиб, тошкентлик Шурик делавойга бериб юборибди. У авраб Америкага жўнатаман деса ишонибди. Илтимос, оғайнилар, озгина сабр қилиб туринглар, – деб сигарет тутатди Шокир.

– Шокир! – эшондан қолган табаррук супани уч бор муштлади Содик. – Биз ҳалол ҳақимизни сўраяпмиз сендан! Тўлаб қўй!

– Кўп ўзингдан кетма, ака! – шўрқишлоқча жаҳлга минди Шокир. – Сен ҳозир бировни уйида ўтирибсан.

– Агар Раҳмон акамнинг бузруклиги бўлмаса сени ҳозир урган бўлардим! Ҳа-ҳа! Кулма! Уриб юбораман! – қалтираб терлаган бошини рўмолча билан артди Содик. – Буни қаранглар!

Қарздор бечора юзини четга буриб жилмайиб қўйди. Шокирнинг бир қўлига пай келолмайдиган Содик акаш пул аччиғи боис жангга чиқишга ҳам шай бўлди. Бу талвасани чинакамига қабул қилган амаки:

– Раҳмат сизга, ўғлим, – деб минғирлади. – Раҳмат.

– Менга қаранг, Содик акаш, – деди кулгиси қистаб Шокир. – Эсингиздами, янги иш бошлаган чоғимизда битта "Москвич" мошинангиз бор эди. Шунча йилдан бери мен билан бирга ишлаб ёмон бўлмадингиз. Сенам, Алишер. Ҳозиргача менга эргашиб пул топдинг. Бола-чақа боқдинг. Бой бўлдинг. Арзимаган икки юз минг сўмга мени олмадинг. Мен ахир катта қарз уздим. Уйимдаги телевизорниям сотдим. Миниб юрган машиналаримдан айрилдим. Сенлар мени бутунлай адо бўлганга чиқариб қўйдингми? Бир кунмас-бир кун давлатимни қайтариб оларман. Кўз-кўзга тушар.

– Тўғри, – деди Алишер. – Биз сиздан кўп манфаат кўрганмиз. Лекин ҳисобли дўст айрилмас. Биз ўз болаларимиз ризқини сизга бериб кетмаймиз. Пулни ўрнига тиклаб қўйинг, Шокир ака! Маҳлиё ўтирган дом сизни номингиздами?

– Йўқ – деди Шокир.

– Э-э! – тутоқиб кетди Содик. – Иш ҳаром бўлган экан. Ундан бир чақам ололмайсан, Шокир! Нега бундай қилдинг ўзи, а?! Нима, сен Худоёрхонмисан? Нега ўша пайтда ақлингни йиғмадинг? Хой, – деб бошқаларга юзланди у. – Умрингизда фоҳишага доллар сочганни кўрганмисизлар? Бу олий зот самолётда Россияга бориб келардилар. Қўлларида дипломат. Бошларида чарм шляпа. Кўзларида қора кўзойнак. Чўнтак тўла пул, қўлларида гул, Тюменьдан тўғри Маҳлиёни олдига келадилар. Маҳлиёни олди-дан олифта кийиниб олиб, яна Тюменьга жўнайдилар!

Шокир бир замонлар кўзига тик қаролмаган, доимо сизлаб мурожаат қилаган Содикни таниёлмай қолди.

– Бўлди қилинг, акаш! – деди у супанинг четида ўтириб.

– Бу киши ялло қилдилар, – қизишди Содик акаш. – Бизни молларимиз эса йўлда чириб кетди. Шокир бойвачча домда Маҳлиёга маҳлиё бўлиб ўтиравердилар. Биз пулдан айрилдик. Пул жигардан бино бўлади.

Жамоа уни маъқуллаб ўтирарди. Виждонан айтганда Содикқа ҳам қийин. Унинг оиласи катта. Бой кишилар билан қуда-анда бўлиб қолди. Шокирдан эса қарз эмас. Шокир яхшилик қилган бўлса бу ҳам қараб турмаган. Баъзида унча-мунча майда пуллардан кечиб юборарди. Шокирга ўхшаб ялло қилиб яшамасди. Бошқа томондан ёндошилса, масаланинг моҳияти очилганда яна савол туғилади. Майли, Шокир янглишибди. Булар ўзлари авлиёмидилар? Буларда камчилик йўқмиди? Шокирдан балки булар ўзлари қарздор бўлиб чиқишар? Қиёмат куни ҳақ ва ноҳақ тарозига тортилганда нима бўларкин?

Адиркўчага яна бир машина келиб тўхтади. Машинадан Карима хола билан Маҳлиё тушдилар. Олапар Шарофнинг дарвозаси ёнида ётганди. Нотаниш ҳайдовчи ва Маҳлиёни кўриб қони қайнаб ҳурди. Маҳлиё атрофга разм солиб, рўмолчаси билан елпиниб, қия очиқ дарвозадан жирканганнамо кайфиятда ҳовли ичкарисига мўралади ва ботинмайгина илгари юрди. У чангу тупрокдан ўзини эҳтиётлаб, туфлисини ерга авайлаб босар, ялтироқ кўйлагининг этагини кўли билан бир оз юқорига кўтариб олганди. Пешонаси ва кулоқлари устидан сариққа бўялган сочлари шаршарадай тўкилиб турар, лаблари қирмизи ранг, қора қошлари ингичка қилиб терилган, улама киприклари қайрилма, оқ юзидаги заҳилликни яшириш учун икки ёноғига ҳам қизил бўёқ суртганди. У кириши билан ҳовлига ўткир атир ҳиди таралди. Раҳмон амаки унга қарашдан ҳазар қилиб, юзини кафти билан тўсди. Ойхон ва унинг учта қизи даҳлизда ўтиргандилар, қизиқсиниб дарчадан қарадилар.

– Мана, азизлар! – деди Карима хола. – Илоё мол-дунёни хархашалари курсин. Ҳозир ҳаммаси ҳал бўлади. Маҳлиёхон келдилар.

– Отам раҳматлини сўзлари эсингдами, онаси? – деди Раҳмон амаки. – Оч қорним – тинч кулоғим, дер эдилар.

– Ҳа, нимасини айтасиз, – уф тортиб бир четга чўнқайди хола. – Қариган чоғимизда эл-юртга маймундай томоша бўлдик.

Кичик туман маликаси номини олган гўзал супада ўтирган кишиларга разм солди. У бу ерда эътиборга арзирли бирор тирик жонни кўрмади. Ҳафсаласи пир бўлиб:

– Кароче, – деди сақичини чайнаб. – Мени нега чақирдинлар?
– Маҳлиё, – унга яқинлашди Шокир. – Булар қарзларини қистаб келишибди.
– Ну и что? – эринибгина сўради у.
– Так что, Махлишка, ёрдам бермасанг бўлмайди, не подведи.
– Қанча? – сўради Маҳлиё қошини чимириб.
– Ҳозирча, тўрт юз эллик минг керак, холос.
– Шунча пулни берганмидингиз менга?
– Эсла, азизим?! – ялиниб мўлтиради Шокир. – Ҳозир аҳволим чатоқ, хотин. Олтинларингни сотиб бўлсаям мени қўллаб юбор.
– Олтинларим сотилмайди, эржон! – чўрт кесди аёл. – Ойимнинг қон босимлари кўтарилиб турибди. Мени уйимдан умид қилманг. Уни эпақага келтиргунча бутун топган-тутганим сарф бўлди.
– Нималар деяпсан, стерва?! – ғазабланди Шокир. – Сен қанча пул сарф қилгансан?!
– Мана мен деган крутой болалар орқамдан югурса, келиб-келиб крахборга кўнгил берибман. Умримда бир марта севдим, но хато қилдим.
– Бермайсанми?! – ўз ёғига ўзи қовурилиб бўғилди Шокир.
– Даже не думаю, – гапга якун ясади Маҳлиё.
Ичкарида ўтирган Обида ташқарига чиқди. Ҳамма бурилиб, кўр жувонга қаради. У узум ишкомининг устунини қидириб топиб суяниб олди.
– Маҳлиёхон, – деди аста. – Худодан кўркмайсизми? Сиз аввал гўдакларни ризқини еб, отасидан айирдингиз. Энди эса уларни кўчада қолдирыпсиз. Фафлатдан кўзингизни очинг, виждонингизни ютманг. Беш кунлик дунёни деб, абадий бахтни дўзах оловига алиштирманг. Илтимос, акамни шу балодан қутқаринг. Сизни бир умр дуо қилай.
– Э, бор ўшаққа, кўр! – ғазабланди чайналиб Маҳлиё. – Кундошим гапирмаган гапларни гапириб, нега ортимдан айғоқчилик қилиб юрибсан! Акангдан бир тийин қарзим йўқ!
– Агар худо насиб қилмаса ўзимча кўр бўлармидим, Маҳлиёхон, – деди шўрлик ўкиниб. – Бу қисмат худо битган қисмат экан. Худодан кўрқинг. Ҳар бир зарра гуноҳни охиратда жавоби бор.
– Э, бор-бор! Менга морал ўқима! – жеркиди Маҳлиё.
– Қўй, Обида, – орага тушди Шокир. – Юрагинг сиқилиб қолмасин, синглим.
– Мени юрагим сиқилгандан нарига ўтиб кетди, Шокир ака, – нола қилди Обида аламдан қалтираб. – Ойхонни нимаси ёмон эди? Сизни оқ ювиб, оқ таради. Озингизни оз, кўпингизни кўп демасдан, ҳаммасига сабр қилди. Сизни кўзингиз очиқ эди-ку? Бу хотин тўғрисида бирор кишидан яхши гап эшитмадим. Агар бизларни десангиз, шу аёлни талоғини беринг. Давлатингизни худодан мен сўраб бераман, ака.
– Ха, гап пойламай ўлгур, кўрсичқон! – жавради Маҳлиё олайиб.
– Кўрдингизми, ака, – пайваста қошларини чимирди Обида. – Ёмон оғиздан яхши гап чиқмайди.
Йиғилганлар фаришта билан шайтон ўртасида бораётган суҳбатдан ҳангу манг эдилар. Маҳлиё шу пайт жанжал кўтарилишини жуда-жуда хоҳларди. Ташқарида янги жазмани “Тико”сини тахт қилиб турибди. Агар Шокир уриб юборса, у ер-бу ери кўкарса, жазманни гувоҳ қилади-да, бориб касалхонага ётиб олади. Маҳлиё шу макрни ишга солиш мақсадида яна Обидага хужумга ўтди.
– Менга қара, кўр, – деди у таҳқирли оҳангда. – Сен мени нега ёмон кўрасан? Сени худо яхши кўрганда кўр қилиб яратармиди? Яна ҳомиладор бўлиб олибдилар! Ваҳ-вах! Кўнглимнинг кўчаси!

– Олим ака!... – Бу ҳақоратлардан зулмат дунёси ҳам вайрон бўлган аёл эрини чорлади.

– Обида?! – кўнгли нотинч бўлиб, ғазабнок Олим пайпаслаб супадан тушди. – Обида, мен шу ердаман.

– Олим ака, қаердасиз ўзи?...

Обида гандираклаб қаерга боришини билмай қолди.

– Обидахон, – унга яқинлашди Олим, – мен шу ердаман, азизим.

– Тезроқ бу ердан кетайлик... – деди у ва илк бора оҳиста қарғаниб қўйди. – Яхшиниям, ёмонниям худойимга солдим...

Маҳлиё оғизга аёлни енгиб чиққанидан мамнун бўлиб қилпиллаб қўйди. У агар кўрлар жамиятидаги бирор оғизга, шу қабилда муомала қилганида, оғизларнинг ҳам ким эканлигини билиб олган бўларди. Аммо Олим ва Обида бошқа олам кишилари эдилар. Арзимаган бир адашган кимсани деб, илоҳий нурларга кўмилган оламга ўт қўйиб бўларканми?

– Ҳой, ҳақдорлар, – деди Олим Обидани етаклаб. – Обидахон иккимиз қарзларни бугуноқ тўлаймиз. Ҳозироқ бу ердан кетинглар. Бу хонадонни тинч қўйинглар! Тинч қўйинглар!

Кўрлар етаклашиб, ҳовлидан чиқиб кетдилар. Бу вазият ҳаммани эсан-киратди. Маҳлиё бу ерда тўпланган кишиларнинг аксариятини танирди. Буларнинг орасида ўтирган кўримсиз, юзлари чўтир, сочлари сийрак, нотаниш разборчи Асадиллага эса менсимайгина қараб қўйди. Асадилла Маҳлиёга тикилиб ўз нафратини босолмади.

– Вой-бўй... ёмон экансан-ку, – деди бош чайқаб.

– Тур йўқол, урод! Сенга нима? – унга кўзларини олайтирди Маҳлиё.

– Шунгаям гапирасанми, думба чайнагур... – деб ўз оғзига урди Асадилла ва хомушланиб қолди.

Отаси Ҳаким Эрназаровга тортган чўтир Асадилла, болаликдан ўз юзини ўзи ёмон кўрар, урод, яъни, бадбашара деган сўзни сира ҳазм қилолмасди. Карима хола эса ишнинг бу томонга бурилиб кетганини кўриб юраги эзилди. Олимнинг уй олиш учун йиғиб қўйган пули бор эди. Улар ҳамон ётоқхонада турадилар. Янги уй уларга сув билан ҳаводай зарур. Шу боис онаизор:

– Жон, болам... – деди беҳаё келинига бошини эгиб. – Бу кўрларни уйга тўплаган озгина пули бор, холос. Шуларга ачинмайсизми? Қизим ҳозир оғироёқ, яқинда кўзи ёрийди. Ётоқхонада чақалоқ билан қийналиб қолишди. Раҳмингиз келсин...

– Мениям ойим касаллар, – деди Маҳлиё. – Бизга кимни раҳми келади?

– Илоё онангиз тузалиб қолсинлар... Сизам бахтли бўлинг, ували-жували бўлинг. Онангиз иккингиз асло кам бўлманглар. Озгина ёрдам берсангиз бўлди...

– Кўп вақилламанг, кампир! – жеркиди Маҳлиё. – Бир тийинам бермайман!

– Шунақами! – гезарди Карима хола. – Ундоғ бўлса! Илоё сени туққан фар онанг асло ўнганмасин. Дарди бедавога йўлиқсин! Ўлса гўрига кўндаланг тушсин! Сенам бир умр бало-қазога дуч бўлгин! Асло униб-ўсмагин! Аллоҳу акбар!

– Тфу! Тфу! – қарғиш ёпишган қўйлақларини қокди Маҳлиё. – Илоё ўзинг ўлиб қол! Қарғишинг ёқангга ёпишсин!

Шокир бир сапчиб Маҳлиёнинг олдида борди.

– Тилингни тий, маҳлук! Маҳлук! – деб бақирди.

– Ҳа, урасанми?! Ур! Ур! – уни тезлади ғамгин малика. – Уролмайсан, сўтак!

– Уч талоқ қўйдим сени! – бақирди Шокир ўзини босолмай. – Йўқол бу ердан! Йўқол!

– Ну и что уч талоқ?! Падумаешь! – деди аёл. – Видить вас не хочу!

Махлиё дўқиллаб ҳовлидан чиқиб кетди. Карима хола супадагиларга юзланди.

– Қани, болаларим, сизларам кетинглар! Ҳақингизни оласиз. Бундан кейин сизларниям кўрмай ўтайлик.

– Ҳой, хола! – деди Содиқ қизишиб. – Пичоқ бориб суякка етди!

– Ҳу суягинг билан қуриб кет! Ундай бўлса омин! Илоё сенларниям! – дуои баъд қилиш мақсадида фотиҳага қўл очди эшоннинг келини.

– Бўлди қарғаманг, хола, – сапчиб ўрнидан турди Асадилла. – Мана, кетяпмиз!

Ҳаммаси узун-қисқа бўлиб гулдирашиб ҳовлига чиқишди. Дарвоза олдида турган “Тико” ва “Нексия” машиналари бирин-кетин жўнаб кетди. Олапар ҳамон ўз постида сергак эди, тамойилга биноан, меҳмонларни асфальт кўчагача вовуллаб кузатиб борди.

Ойхон билан уч қизи бир қаторга тизилиб олиб йиғлашаётганди. Феъли айниган Шокир уларга дўқ урди.

– Бўлди қилларинг!

– Биздан хафа бўлманг, – ҳиқиллади Ойхон. – Хурсандчиликдан йиғла-япмиз...

– Нега хурсанд бўласан? – хўрсинди Шокир. – Биз қашшоқ бўлиб қолдик, хотин!

– Махлиёдан қутилдик-ку, бунданам қутулиб кетармиз. Қорнимиз тўйиб, кунимиз ўтса бўлди-да, – авжга чиқиб йиғлади у.

– Бундай кино кўйиб, мени юрагимни эзма! – бақирди Шокир. – Ундан кўра мени қарга! Сенларни шунча қийнадим!

– Ўзингизам қийналаб кетдингиз-да, дадаси. Мен сизни нега қарғай... Ахир бош эгамсиз. Қўлингиздан нон еб, туз ичганман.

Шокир бу сўзларни эшитгандан сўнг кўнгли бузилиб, ўзини тутолмай кўзлари ёшланди. У олдин арзимас бойликни йўқотиб, кейин янги бир бойликни топган кишидай ажиб бир ҳаяжонда қизларини бирма-бир бағрига босди.

– Мени кечиринглар, болаларим, – деди уларнинг қўлчаларини ўпиб. – Мен янглишдим. Қаттиқ янглишдим... Сизларга хамирош ичириб, ўзим кайфу сафо қилдим. Битта ифлос махлуқни қази-қартага бокдим. Олтинга буркадим. Сизларни хонавайрон қилдим. Кўр синглимга ёрдам беришнинг ўрнига, уни уйсиз-жойсиз қилдим! Хато қилдим!

– Раҳмон амаки ўғлининг бошига тушган кўргиликларга чидолмай, кўнгли тўлиқиб йиғлади. Эрта тонгдан бери сукут сақлаб, кўзларини юмиб супада ўтирган мулла Ҳаким оғир хўрсиниб деди:

– Ҳа, ўғлим, Шокиржон, сен исминга мос иш қилмадинг. Бундан кейин кўзингни очиб яша. Худодан ёруғ юз билан ризқ сўра, болам. Худо мушкулнингни осон қилсин... – Мулла Ҳаким жигарбанди Раҳмон амакини қучоқлаб хўрсинди. – Йиғламанг, эшоним. Юрагимни эзманг. Шу болаларга етказганига, шу азобларга дучор этганига рози бўлинг. Ўзингизга аён, мен ғариб бу ёруғ дунёдан тирноққа зор бўлиб ўтдим. Қани эди шундай можаролар меникидаям бўлса... Йўқ... Буни худойи таоло менга насиб қилмади. Ҳаёт дегани шу экан-да, дўст. Кўрсатган кунига шукур денг.

– Шукур, ака, шукур, – хўрсинди Раҳмон амаки кўзёшларини артиб.

Шаҳарлик ҳамкорлар Олим берган манзилга бориб ўз ҳақларини кўр қоридан ундириб олишди. Бу чора-тадбир қайсидир жиҳатдан тўғри бўлса-да, шўрқишлоқча виждонга хилоф эди. Мулла Ҳаким шу масалада ғазабланиб ўйлади: “Инсоф бўлмаса иймоннинг не ҳожати бор...”

Шўрқишлоқ аҳолиси ғазабланганда, хурсанд бўлганда, ажабланганда, кўркканда, хижолат бўлганда, кўйингчи ҳар қандай ҳолатда, турли-туман оҳангларда ишлатадигани "ий-я!" деган хитоб жуда ўзига хосдир.

– Ия-а-а! – деб ҳайратланади Зоҳида. – Кечагина қорлар эриб, баҳор келувди. Бир пасда яна куз келдимми? Ий-я-а-а-а!?

– Ий-я-а-а! – аччиқланади Заҳро эри Шарофни туртиб. – Қачонгача иш қилмай уйда ўтираверасиз?!

Шўрқишлоқча бу хитоб жаҳл чиққанда сал қисқароқ талаффуз қилинади.

– Иях?! – ғазабланади Шароф дўкондор ғижиниб. – Мени тинч қўясанми ё йўқми?!

Эркаклар кўп ўринда бу унли хитобни эсламасликка уринадилар. Хижолатли аҳволларда фақат "и!"нинг ўзи қисқа шаклда ишлатилади. Жон оғриганда, йиғлаганда, бировни кўркитиш мақсадида "и" товуши аянчли чўзиқ оҳангда изҳор этилади.

Салим каптарвоз Мурод оқсочни велосипедда келиб уриб юборади.

– И! Кечирасиз! – деб узр сўрайди велосипедидан сакраб тушиб.

Мурод оқсоч ҳакиллаб, инқиллаб оёғини ишқалайди.

– И-и-и-и! Оёғимни адо қилдинг! И-и-и! – деб Салимга олаяди ва айбдор бўлмиш велосипед гилдирагига бир тепадаи.

Жаҳл чиққанда "иях!" хитоби жуда баланд ва қисқа тарзда талаффуз қилинади.

– Иях?! Мен атайлаб қилмадим-ку?! – кечиримини қайтариб олиб ғазабланади Салим.

Шокирнинг инқирозга учрагани ҳақида турли миш-мишлар юрарди. Мардикор бозорига қатнаётганини эшитиб, ғийбатчилар илҳомланиб кетишди.

– Шокирни ўзиниям қул қилиб сотишганмиш!

– Ийя-а-а!

– У ўла-ўлгунча қора нон еб, лойхандақда ишларкан!

– Ийя-а-а-а!

– Шокирни буйраги билан қора талоғини қирқиб олиб пуллашган дейдилар.

– Вой! Ийя-а-а-а!

Ғанимлар кўчада машиналарини тез ҳайдаб, Шокирнинг юзига лой сачратиб ўтиб кетадилар. Шокир хаёли паришон бўлиб анчагина мунғайиб қолади.

Султон эса адирдаги кафтдек ердан олтин унадигандек, қора терга ботиб ишлагани-ишлаган. У ҳозир ғалати ҳунарларини камайтирган, лекин ҳамон енгил хаёллар суриб, тошкентлик делавойни хотирлар, уни ва ёнидаги мама Розани кутиб, умид сақлаб яшарди. Бундай "нурли" кишилар ёлғон гапиришмайди. Улар албатта сўзларининг устидан чиқадиладар. Шуларни ўйлаган Султон кафтдек ерга парвона бўлиб меҳнат қилади. Ҳосилдан ҳам, делавойдан ҳам ном-нишон йўқ.

Шокир укасини йўқлаб адирдаги шудгорга чиқди. Капада ўтирган Султон акасининг қўлини олиб саломлашди. Иккови капада ўтириб чой ичдилар.

– Нега уйга бормадинг? – сўради Шокир. – Иях, биз сенга нима қилдик?

– Сабзини суғордим, – деди сигарет чекиб Султон. – Делавой Шурикдан хабар йўқми, ака?

– У кўпчиликни алдаб кетибди. Сенга ўхшаб пул бериб чув тушганлар жуда кўп экан. Баъзилардан минг долларгача олган эмиш. Кўп ўзингни четга тортаверма, укаш, – деди Шокир унинг елкасига қоқиб. – Уйга борақол.

– Иях?! – хижолат бўлиб акасига қаради Султон. – Мен шундай қилиб икки юз минг сўмни урдириб юбордимми? Опамдан хабар борми?

– Сенга шуни айтгани келдим, – деди Шокир. – Обидани оғриғи тутиб қолибди. Мардикор бозорига боргандим. Ўша ерда Олимжонни кўриб қолдим.
– Яна боряпсизми, ака? – ачинди Султон. – Борманг ўша ерга...
– Тирикчиликка пул топиб келяпман-да, укаш, – деди Шокир. – Уйда ун тугаб қолибди. Рўзгорга бир оз нафим тегяпти.

Шокир укасига меҳрли термулиб ўтирди. У уйланолмагани, мана бундай аҳволга тушганига ўзини айбдор сезиб афсусланди. Уни елкасидан қучиб бағрига босди.

- Султон?
- Ҳа, ака?
- Мендан хафамисан?
- Иях! Қизиқмисиз, ака, – жилмайди у.
- Мени кечир, укаш, – деди Шокир ўкиниб.

Мардикор бозорида кетмон ва андавасини кўтариб, сувоқчилар сафида мижоз кутиб ўтирган Шокир, шарақлаган таниш кулгу товушини эшитиб, пиёдалар йўлаги томон назар ташлади. Маҳлиё ва официант хотин мардикорлар яқинидан ўтиб боришаётганди. Улар Шокирни таниб қолиб, қадамларини тезлатишди. Маҳлиё анчагина ўзгарибди. Сочларини оқ-сарик рангга бўяб, калта қилиб қирқиб олибди. Қўлида уяли телефон, бўйнида кўш-кўш олтин занжир, кийимлари тоза чармдан, ҳатто сумкасининг ўзи ҳам фалон пул.

Шокир ерга кўз тикиб, у билан кечирган кунларини ёдга олди. Маҳлиё юмшоқ диванда у билан ётар, қирмизи олмани тишлаб, ўз палапонига сув берган қушдек, оғзида унга бир бўлак едириб, иккинчи тишламни ўзи чайнаб ютар ва ўз муҳаббатини таърифлаб лоф урарди.

– Мен сизни осмончалик севаман. Сиз-чи? Мен сиздан айрилсам албатта ўламан. Сиз-чи? А, Шокир ака?

Мана энди ошиғу беқарор ғамгин малика ҳашамдор ҳаётда, осмончалик севилган бойвачча эса мардикор бозорида. Икковлари ажралиб ўлиб қолишмади. Қайтанга икковига “ўл!” дейдиган одам йўқ.

Ўша куни Шокир, бир шаҳарлик савдогарнинг уйида қора терга ботиб ишлади. Савдогар қотмадан келган, тишлари йирик, афти буришган тажанг киши эди. Шокир унга “озғин савдогар” деб ном берди.

– Сиз устамисиз? – деб лойҳандақ атрофида айланди у.

– Йўқ, – деди Шокир лой қориб. – Аммо бунақа ишга уста бўлиш шартмас. Ташвишланманг, ака. Кўнгилдагидай қилиб битказиб бераман.

– Афсус! – тишини тақиллатди озғин савдогар. – Агар ўша ердаёқ шуни айтганингизда бошқа одамни олиб келган бўлардим. Лойни нега бунча кўп қиляпсиз?

– Ўзим боплаб суваб бераман, хўжайин, – гапни қисқа қилди Шокир.

Озғин савдогар кун бўйи тергайвериб тинкасини қуритди. Шокир хаёлга толиб, ўтмишни эслаб ишга уннади. У ўшанда Россияга юк йиғаетган эди. Хўжақишлоқнинг мева сараловчи қизлари қутига сасиган олмани кўшиб юборишибди. Шокир уларни аччиқланиб тергади. Учта ёлланма ишчи қиз йиғлаб юборди. Бири оппоқ, нозик, таъсирчан экан. У шундай маъюс қарадики, нигоҳидаги дардни кўриб бойвачча сесканиб кетди. Шокир унинг совуқдан кўкарган лаблари, маъюс нигоҳини эслагани сайин пушаймон бўлиб, ҳовли деворини сувай бошлади. “Ўша нозик қиз қайсидир собиқ амалдор ёки бой кишини боласи эди чоғи, – деб ўйлади у. – Сен ўша совуқ кунда чўнтагингдан қўлингни чиқармай, шўрлик қизларни тепасига бориб, манави одамдай сайрайверган эдинг. Бойлик, мансаб муҳим нарсас эмас

экан. Нозик қиз қачонлардир тўкин муҳитда яшаган, замона зайли билан ночорлик туфайли арзимаган пулга ёлланиб ишлашга мажбур бўлган. Худонинг борлиги ҳақ экан... Фалакнинг гардиши айланиб, ўша маъсума қизнинг қисмати мана бугун ўз бошингга келди. Қайтар дунё деганлари шу бўлади".

Озғин савдогар девордаги чизикларни кўриб асабийлаша бошлади. Шокирнинг хаёли бўлиниб унга саволомуз қараб қўйди ва девор сувашда давом этди.

– Ҳой, ука! – аччиқланиб уни тергади озғин савдогар. – Бу нима?! Буни-си-чи?!

– Ҳозиргина газчўп тортдим, ака.

– Нима чўп? – тишларини тақиллатди у.

– Газчўп. Кейин андавалайман. Шунда бу чизиклар йўқолади, – тушунтирди Шокир.

Озғин савдогар шомга яқин жавобини берди. Кечки овқатни қизғанди, иш ҳақидан чегириб қолди-да, кўчага чиқариб қўйди. Шокир ҳалига қадар бундай совуқ юзли одамга дучор бўлмаган эди.

У Шўрқишлоққа оч-наҳор етиб келди. Хуфтон чоғида бир коса мастава ичиб, совуқдан дирдираб тўшакка ўраниб ухлашга чоғланди.

– Бундан кейин лойхандаққа тушманг, ҳаво совиб қолди, дадаси, – деди Ойхон ачиниб.

– Хўп... – деди у тишлари тақирлаб.

Унинг танасига иссиқ хуш ёқиб, кўзларини уйқу чулғади. Тасаввuriда тиши тақиллайдиган озғин савдогар жонланди. "Бунча юраги тор ноинсоф одам экан-а. Қандай қилиб шунга рўпара бўла қолдим? – деб ўйлади ва ногоҳ Махлиёни эслади. – Бу махлуқлар ёнингдан ўтиб қўйсаям омад қўлдан кетаркан-а! Эй, парвардигор, яна давлатимни қайтиб берсанг бегона аёлни яқинигаям йўламайман... Шу гўдакларим раҳмини егин илоҳим. Э, худо, кетган давлатимни қайтариб берсанг, ҳар куни савоб иш қиламан. Пул беришсаям бузуқларга яқин бормайман... Минг марта тавба қилдим... Ўзинг кечир... Минг марта тавба қилдим..."

Банкрот бойвачча ғулдираб, бир муддат шу алфозда тавба қилиб ётди ва қаттиқ ухлаб қолди. Унинг меҳнатдан эзилган вужуди ҳам тонг отгунча худога тавба қилди. Ойхон ярим тунда уйқуси қочиб, қулоғига пахта тикиб яна тўшакка ўралди. "Бу эр жониворнинг кетиб қолганиям бир бало, қайтиб келганиям, – дея ўйлади у. – Хуррак тортишини кўринг! Тракторга ўхшаб тариллайди-я. Ий-я-а-а-а!"

Ўн иккинчи боб

Паҳлавон ўғил

Обиданинг матонатига туғруқхона бош врач қайрон қолди. У шовқин кўтармай, тинчгина кўз ёриди. Ожиза аёл паҳлавон ўғил туғди, докторлар ва аёллардан хижолат чекиб, ўзини яшириб уялиб қимтинди. Ҳамма чоратдбир яхши кечди. Фақат... чақалоқ Умиджон кўзини очавермасди.

– Буям кўрмикин? – сўради доя туғруқхона мудирасидан.

– Ҳайронман. Нега кўзини очмайди бу? – кифтини қисди у.

– Кам йиғлаяпти.

Мана шу ҳол дояларни ўйга толдирди. Шифокорлар "бу бола кўр" деб қарор чиқариб, бирор чора қўллашга ботинмадилар. Кўз очмаётганини рўкач қилиб, Обидага болани бермадилар. Сунъий равишда озиқлантириб турдилар. Обида худо ва дўхтирлардан нажот кутиб, кўксига тўлган оппоқ сутни соғиб ташлар, ўзидан нафратланар ва узундан-узун ўй суларди. "Менинг болам кўрармикин ё кўрмасмикин, худойим? – деди у дил тўрида нола

қилиб. – Агар бу дунёни кўрмаса унинг туғилишидан нима фойда? Кўрларнинг дунёга келишидан қандай мақсадинг бор? Бировларга ўрнак қилиш учун, бир бегуноҳ бандангни шунчалар хору зор қилиб, кўр яратасанми, худойим? Бизлар одамлар оёғи остида пайпасланиб юрганимиз озми? Нега зурриёдимга кўз ато этмаяпсан? Нега, меҳрибоним?.."

Қариндошлар Обидани Шўрқишлоққа олиб кетдилар. Умиджонга эса шифокорлар руҳсат беришмади. Карима хола қизини хўрда ичиб, тўшақда ётишга мажбурлади. У кўнгли нотинчлиги боис онасига кулоқ солмади. Баъзан юпун кийимда ҳовлига чиқиб айланиб юрар, ўғлини ва унинг кўриш-кўрмаслигини ўйлаб эзиларди. Обида чилла урфига ҳам амал қилмади.

– Агар аёл киши ёзда туғсаям қалин чопон кияди. Хўрда ичади – деди Карима хола. – Бу қиз мени бошимга битган ташвиш бўлди. Айтганга кўнмайди.

– Янгича хотин-да бу, – кулимсиради Раҳмон амаки.

– Сиз шу болаларни ёнени олавериб буздингиз! – деб уришди хола.

– Ҳадеб мендан кўраверма! – деди тутаклиб Раҳмон амаки. – Замон бошқа-да, хотин.

Чақалоқ кўзини очмагани сабабли қарияларнинг ҳам диллари хуфтон эди. Хонадонга учинчи кўр етишмай турувди ўзи...

Олим ва Обида Шўрқишлоқдаги супали уйда мунгли суҳбат қурдилар.

– Тушимда Умиджонни кўзлари очилганмиш, – деди Обида.

– Илоҳим тушингиз ўнгидан келсин, Обидахон, – унга далда берди Олим.

– Мени, – худойимдан ягона тилагим, фарзандим дунёни кўрсин, – хўрсиди аёл. Шу гўдак кўз очиб дунёни кўрса, худойимни давлати камайиб қолмайди-ку!

– Шукур қилинг, Обидахон... – уни бағрига босди Олим.

– Шукур, шукур, – деди онаизор. – Дунёни ўғлимиз кўрсалар, дунёга бесабаб келиб-кетмаган бўлардим. Дунёни қарғаб ўтмаган бўлардим, пирим...

– Астаффуруллоҳ, – деди Олим. – Ҳар қандай аҳволда ҳам дунёни қарғаманг..

– Йўқ! – деди онаизор. – Худойим мени лоақал шундан ноумид қилмасин! Истамайман! Умиджон мен каби пайпаслаб хору зор бўлишларини сира истамайман! Истамайман!

У ҳомиладорлик чоғида не-не азобларни бошдан кечирмади! "Ўзи кўр бўлса, иккиқат бўлиб олганига ўлайми!" – деган таҳқирларни ҳам кўп эшитди. Бир куни сўқир нотапон, шаҳар кўчаларида ҳожатхона илинжида, нотаниш кишилардан ёрдам сўраб бир ҳовлига кирди. У ҳожатхонадан чиқиб таҳорат олди. Ҳовлида қариоқ кампир яшарди.

– Сизга нима азоб эди-я, болагинам, – деди ачиниб. – Болани нима кераги бор? Ҳозирги болалар ота-онасини бошига етаяпти. Дунёда меҳру вафо қолгани йўқ. Ҳа, тортган азобларингдан сени...

Обида кампир билан хайрлашиб, раҳмат айтиб чиқиб кетди. Унинг сўзларига парво қилмади. "Йўқ, – деди у тишини тишига босиб. – Мен албатта бу боламни туғаман. Уни кўзлари очиқ бўлади. Армонларим битади, орзуларим ушалади. Мен ундан дунё қандайлигини сўраб билиб оламан. Мен бу дунёга келиб ўзимни, ота-онамни, биродарларимни, севган ёримни кўролмадим. Ўз туққан фарзандимниям кўролмайман... Шунча жафосига яраша битта вафосини мендан дариг тутмас... Лоақал туққан болам бу дунёни кўрар..."

Худди шу чоғларда Умиджонни туғруқ палатасидан даволаш бўлимига ўтказдилар. Бош ҳаким ва туғруқхона мудираси чақалоқ тепасида узок суҳбатлашдилар.

- Бола кўзини ҳали очмадимми?
- Ҳа, – деди мудира.
- Ота-онаси туғма кўр, а?
- Ҳа. Айтишларича улар ёруғликни умуман кўрмайдилар.
- Уларни ақлу хушлари жойидами?
- Рисоладагидай кишилар.
- Болакайни қуввати қандай? – чақалоқни яқиндан кузатди бош ҳаким.
- Сунъий озиқлантиряпмиз. Қуввати яхши.
- Онасини эмдими?
- Онасини ҳали эммаган.
- Туғилишда бўғилиш-нетиш бўлмадимми?
- Йўқ. Қайтанга жуда мувоффақиятли туғриқ бўлди.
- Кучли ёруғликка реакцияси қандай?
- Ёруғлик томонга бурилиб оляпти.
- Болакай кўради. Албатта кўради, – деди бош ҳаким. – Бу психологик

дефект. Кўз очиб оламга қараш функцияси ота-онасини кайфиятида йўқ. Шу сабаб чақалоқ оламга кўз очиб қараш зарурлигини билолмаяпти. Кучга тўлғач кўзи очилади. Вақт ҳаммасини ҳал қилади.

Бош ҳаким Умиджонни қолдириб, бошқа беморлар билан алаҳсиб, ўз кундалик назоратини бошлади. У янги тайинланган. Уни ҳамма ҳар турли қабул қилади. Шу қабилдаги олимона суҳбатлар ўтказиб, бўлимдан-бўлимга саёҳат қилиб юради. Беморлар билан сўрашади. Уларнинг бош томонида бир оз ўтиради. Кейин бўлим бошлиғига қараб:

- Бу кишини албатта даволаш керак, – дейди тагдор оҳангда.

Беморлар уни кўришганда она кўйнида ётган гўдакдек яйраб кетишади. Бош ҳаким кўнгил овлашга жуда уста. Аммо, ўзи айтмоқчи, ҳаммани баробар рози қилиб бўлмайди. Ношукур одамлар уни ғийбат қиладилар.

– Дўхтирлар ҳозир фақат гап билан даволашади. Қолган ҳамма нарса беморни ёнидан. Хайриятки, игнани ўзлари санчишади.

Бош ҳаким гоҳ шифокорлик касбини ҳимоя қилиб, таъсирчан ваъз ўқийди. Уни тинглаган кишининг юраги эзилиб, кўзларига ёш қалқийди.

– Ҳамма мухбирлар ғийбатчи, – дейди у куйиниб. – Фақат муаллимлар, профессорлар, врачлар ёки муллаларни ёмонлаб ёзадилар. Қизикчи мас-харабозларам шуларни мазахлайдилар. Порахўр врачлар билан муаллимлар “Оталар сўзи” кўрсатувида, бир минг бир юз марта қораланган. Газеталардаям аҳвол шу. Кимсан фалончи ҳаким порахўр экан. Кимсан фалон муаллим пора олибди! Лекин улар солиқчилар бошлиғи, туман ҳокими, ширкат раиси, прокурор ёки терговчиларни ёзишолмайди. Нега? Чунки, улар қасдлашиб қолишса қамаб қўйишади, ишдан бўшатишади. Ёки бирор нарса ундиргани боришса, мухбир шўрликларни кўчага қоқ-қуруқ ҳайдашади. Мени эса қўлимда на амал бор, на пул бор. Мана шу қўлларим билан ошхонада ош ейман, ишхонада эса бемор ахлатини ушлайман. Иях?! Қани ахир адолат?! Бемор тузалиб чиқиб кетгунча, юрагимни ҳовучлаб ўтираман. У кетгач, эртасига ўрнига янгиси келиб ётади. Юрак ҳовучлаш яна давом этади. Бемор тузалиб кетса худодан кўришади. Ўлиб қолса менидан кўришади. Ҳатто мени шўрқишлоқлик муттаҳамлар келиб, бир марта дўппослаб уришган. Шўрқишлоқдаги Жанжалмаҳаллани биласизларми?

- Биламиз! Биламиз! – деб бош ирғишади беморлар.
- Эшонқўчанинг пастидаги маҳалла-да! – дейди кимдир.

– Ҳа эшонкўчаси билан басар топсин! – хафа бўлади бош ҳаким. – Иях?! Мениям битта нонга қорним тўяди. Ажал ахир худодан келади. Инсонни ўлимдан олиб қолиш мумкин бўлганида, мен ўз отажонимни тупроққа топшириб йиғлаб ўтирармидим? Одамлар медикларни қадрига етишмайди. Рўзғори танг бўлса, қобра хотини гизиллаб, ўхловни ҳозирлаб турса, юраги титраётган бу шўрлик, қандай қилиб ақлини йиғсин, қандай қилиб беморни даволай олсин? Иях?!

– Шунақами?! Вой ийя-а-а?! – деб кўзёшларини артадилар тушакда ётган беморлар, шўрпешона врачларга ачиниб. – Бу дунёда ҳаммагаям қийин экан-да.

Раҳмон амакининг ҳовлисида эса эр-хотин ожизлар ҳамон фарзандларини кутадилар. Супада ўтирган Олим Обидани чопонига ўраб, ёнига ўтқазди.

– Хафа бўлмасангиз сизга бир сиримни айтаман, – деди Олим.

– Қандай сир? – сўради Обида.

– Сизга айтмай юрган каттагина бир сирим бор эди.

– Ана холос, – деди Обида. – Айтинг, пирим, эшитайлик.

– Бу воқеага ўн йил бўлди. Тўлқин тоғам билан Сарвархон янгам отамни мулкини сотиб, пулини тиллага айлантиришганди. Уйланишимдан бир йил аввал тиллани қўлимга тутқазишганди. Ҳозир ўша нарсалар бир жойга яширилган ҳолда турибди. У жуда катта бойлик.

– Бойвачча билан яшабману беҳабар эканман-да? – деди Обида. – Нега бунименга айтмагансиз?

– Бунга ҳожат сезмадим.

– Тиллаларни қаерда сақладингиз?

– Сутбулоқ она мазоридаги сада қавагига ташлаб юборганман.

– Нега ундай қилдингиз?

– Мен ўша бойликлардан нафратланаман, – деди Олим. – Шу бойликларни деб, ота-онам эрта кунда хазон бўлишди. Тўлқин тоғам эса улар кўзингизни даволаш учун бир умр пул йиғишган, иложсиз эканини эшитиб пушаймон чекишган дейдилар. Бир туш эшитилди менга.

– Қандай туш эшитдингиз? – сўради Обида.

– Бир салобатли овоз "бойликларни муҳтожларга бериб, итни дуосини ол, шунда ўзингга керакли нарсани оласан", деди. Ўзимга керакли нарса деб у нимани назарда тутди деб узоқ ўйладим. У менимча ўғлимизни кўзларини назарда тутди. Агар ўз ўрнида турган бўлса, яширилган бойликни Шокир акамга бермоқчиман. Бугун итдан дуо оламиз. Ўшанда мен ўзимга керакли нарсага эришаман.

– Қандай қилиб?

– Итни тўйдириб қўйсангиз дуо қилади. Ҳазрати Баҳовуддин авлиёлик йўлида итдан дуо олганлар.

Улар шу куни тунда бир идишга пиширилган гўшт солиб, етаклашиб Шароф магазинчининг дарвозаси олдида келдилар. Олапар икки ожизни таниди. Олим қўлидаги таомни майса устига ағдарди. Сал нари кетдилар. Олапар вақти чоғ бўлиб, ўлжага ташланди. Мириқиб худойи ошини ура кетди. Олим ва Обида йўл четидаги ариқ лабида ўтирдилар. Олапар очлик азобидан қутилиб, кучга тўлиб ўйноқлай бошлади.

– Эй, худонинг махлуғи, – деди Олим. – Эҳсонимизни еб, боламизни дуо қилгин.

Кўрлар яна катта дарвозадан ўз уйларида кириб кетишди. Олапарнинг вужуди яйради. У шаталоқ отиб ўйнаб, Шўрқишлоқни бошига кўтариб во-вуллаб, адир устига чопиб чиқди. Қишлоқ қабристонини шу адир устида эди.

Индамаслар мамалакати оралаб Олапар қанот ёзиб учди. Узоқ қирларда бўри увиллади. Бунӣ эшитган қишлоқ итлари жунбушга келиб ҳура бошладилар. Олапар кўкрак кериб ҳаммадан ошириб ўзгача куч ва ғайрат ила ҳурди. Раҳмон амакининг дарвозасига мамнун қараб, икки ожизни ёдга олди. Ҳа, ниятингга етгурлар. Бугунги кун жуда яхши кун бўлди-да!

Ўн биринчи куни тушга яқин чақалоқнинг рангу туси ўзгарди. Бош ҳақим қизиқиб яна тепасига келди. Карима хола ва Ойхон шу ерда эдилар. Ташқарида Раҳмон амаки, Шоқир, Султон илҳақ бўлиб кутиб турардилар.

– Кўзини очсаю очмаса олиб кетаверамиз, дўхтир, – деди хола. – Отанасини юраги эзилиб кетди.

– Майли, – деди бош ҳақим. – Лекин ноумид бўлманг.

Улар энгашган чоғларида Умиджон чарақлатиб кўзларини очди. Атрофни худди катта одамлардай кузатди. Бош ҳақимга тикилди.

– Ийя?! Э, худо! – деди бош ҳақим шошиб. – Бу бола мени кўзимга қаради!

– Кўзини очди! – шодланиб хитоб қилди Карима хола.

– Йўқ! – ажабланиб бош ҳақим. – Кақим образом, янги кўз очган чақалоқ мени кўзимга қараяпти? Феноменально! Уникально!

– Худога шуқур! – деди қувониб Карима хола. – Худога шуқур!

– Да-да! – бош ирғади бош ҳақим. – Менам худди шуни айтмоқчи эдим!

Раҳмон амаки ва оиласи шаҳардан хушвақт қайтишди. Ҳаммадан аввал бошқа енгил машинада Султон пачава етиб келди. Эшиқдан кира солиб супада ўтирган опаси ва поччасига хушхабар етказди. У сигаретнинг бўш қутисини микрофон қилиб, худди абжир сухандонлардек жаврай кетди:

– Ҳелло! Хонимлар ва жаноблар! Шахсан ўзим ва қишлоқ аҳли номидан сизларни қутлайман! Мистер Умиджон келяптилар! У киши қадамларига қўйлар сўйилсин! Карнай-сурнайлар чалинсин! Туман ҳоқими қақирилсин! У эшик-пешиқларни супуриб турсин! Жанобни кўнгиллари жуда нозик! Жаноблар! Нега хурсанд эмассиз?!

– Кўзлари-чи? – деди Олим. – Кўзларини очдиларми?

– О, мистер фазер! – уни қучоқлади Султон. – Умиджон бош врачни кўзига тикилиб "сени ишдан ҳайдайман! Яхши ишламас экансан!" дедилар. Бош врач эса ҳайратдан ёқа ушлади. "Умиджон мени кўзимга қарадилар" деди ҳайратланиб! Хуллас, мен Билл Клинтонга хабар беришим керак. У ҳам бешиктўйида қатнашади.

– Султон!? – орзиқиб қақирди укасини Обида. – Кўзи кўряптими?! Шуни айт!

– Умиджон соппа-соғ экан, мэм! У кўряпти! – тантанали қичқирди Султон.

– Аллоҳга шуқур! – хитоб қилди Олим қаҳ-қаҳ уриб кулиб. – Обидахон, эшитдингизми?!

– Алҳамдулиллоҳ! – тўлқинланиб жилмайди Обида. – Ноумид қўймадинг Аллоҳим!

– Мен ўз кўзим билан кўрдим, лэйди энд жентельмен! – сайрай кетди Султон. – Улар ҳозир етиб келишади. Тайёр бўлиб тулинг. Қувончдан миссис Карлсон билан мистер Робинзонлар йиғладилар. Синьор Шуқура билан синьора Айхен ҳам йиғлашди. Умиджонни кўзи очиқ экан. Менам йиғламоқчи эдиму сигаретим тугаб қолганди. Печчо-о Алекс, ақалли сигаретга пул беринг, бўм-бўш қутини кўтариб юрибман.

– Сигаретни кеча олиб келганман, – деди Олим. – Ичкари уйдаги шкафда турибди.

– Суюнчисига бирорта “мўйсафид” қўясиз? – уни кучоқлади Султон. – О, бир оз эрисангиз-чи, печчо-о-о!

– Хўп, кейин гаплашамиз, – им қокди Олим.

Султон уйга сигарет олиш учун кириб кетди. Ҳовлида Олим билан Обида ёлғиз қолди. Уларни ажиб бир ҳаяжон, хурсандчилик қамраб олди. Олим чуқур-чуқур нафас олар, юзида турли имо-ишоралар зоҳир бўлар, ўзича жилмайиб қўяр, бировдан уялгандек бошини эгар, туриб-туриб икки қоши баробар учар, тез-тез қўлларини бир-бирига ишқалаб силкиниб қўярди. Обиданинг юзида эса негадир сўниқ бир ифода пайдо бўлди.

– Пирим, – чақирди Обида.

– Лаббай, Обидахон, – қўлларини ишқалаб қарс урди Олим.

– Бир гап айтсам кўнглингизга оғир келмайдими?

– Бугун сиз учун ҳамма нарсага тайёрман! – деди масрур ота.

– Балки сизам тақдирга тан берарсиз?

– Нима демоқчисиз ўзи? – ҳушёр тортди Олим.

– Умиджонни кўзлари очиқ экан, – деди Обида. – Иккимизни эса кўзимиз кўрмайди. Биз қандай қилиб кўзи очиқ болани боқамиз? Умиджон бир тўда сўқирларни нурсиз кўзига термулиб ўсадиларми?

– Ахир?... Нима демоқчисиз ўзи?! – деди Олим юраги эзилиб.

– Ўғлингиздан кечинг, отаси, – таклиф қилди золима аёл.

– Ахир?... Бу қандай зулм?! – қалтираб қўлларини ҳавода ёйди шўрлик ота. – Биз-чи?

– Биз ҳам хурсанд бўлиб яшайверамиз, – деди у жилмайиб.

Олимнинг юзидаги барча имо-ишоралар тўхтаб, фақат пастки лабидаги сезилар-сезилмас титроқгина сақланиб қолди. Кўз кўнгил ойнаси дейдилар. Кўзлари сўқир шўрпешона Олимжоннинг кўнглидан нималар ўтганини ҳеч ким билолмади.

Раҳмон амаки оиласи янги меҳмон билан Шўрқишлоққа етиб келди. Ҳовли шодиёна қий-чувга тўлди. Ожизларнинг ўзларини тутишлари Карима холаи ўйлантирди. Буларга нима бўлди ўзи? Нега боласига талпинмаяпти?

У Умиджонни кўтариб олган:

– Қаердаман деб хайрон бўляпсизми? Айанай сиздан? – деб тилини яримта қилиб чақалоққа сўз қотарди.

– Қизим, ўғлингни қўлингга ол! – хитоб қилди Раҳмон амаки. – Кўзлари сени қидиравериб толиб кетди боламни. Қўлингга олақол, онаси.

– Кўзларидан ўргилай, – пичирлади сўқир аёл юзини четга буриб.

– Умрлари узоқ бўлсин, – деди титроқ овозда Олим.

– Сизларга нима бўлди? – сўради ташвишланиб Карима хола. – Умиджонни кўзи очиқ экан. У кўряпти. Обида, кел, кўтар болангни!

– Ойи, – деди Обида. – Акамни ўғли йўқ. Биз Умиджонни акамга беришга қарор қилдик. Қўлимизни қайтарманглар.

Орага оғир сукунат чўкди. Чақалоқ бу сукунатдан қўрқдими ёки онасидан айрилганини сездими, чирқираб йиғлаб юборди.

– Юрагимни эзма! – аччиқланди Карима хола. – Худога шукур қилиб, болангни қўлингга ол! Уни эмиз! Болангга меҳринг шуми?

– Меҳрим борлигидан шу қарорга келдим, ойижон... – хўрсинди маҳзуна она.

– Мени қоронғи бағримда бу азизга нима бор экан? Кўксимдаги сут эмас, зардоб... Кулиб турганим билан кўксимни бутун жойи йўқ... Умиджон сизларни бағрингизда яйраб яшасин.

Карима хола ҳўнграб йиғлади. Оила аъзолари унга жўр бўлдилар. Султон мўлтираб:

– Эҳ, Диана хоним... – деди сигарет туташтириб. – Оҳ, жизнь!

– Мана, ҳеч бўлмаса бағрингларга босинглар уни... – деди Карима хола

чақалоқни Обидага узатиб. – Шўргинанг курсин сени, қизим-а... Шўргинанг курсин...

Обида чақалоқни қўлига олиб, узоқ ҳидлади, бармоғи билан юзчасини пайпаслаб олгач, қувонди. Чақалоқ йиғлашдан тўхтади.

– Ассалому алайкум, Умиджон. Оҳ, қанийди шу юзларингизни сўқир онангиз кўра олса... – деди у. – Илоё азизу мукаррам бўлинг. Биз сўқирлардан дилингиз оғримасин.

Бир оздан кейин Обида болани эрига узатди. Олим уни қўлига олиб, авайлаб юзига юзини яқинлаштириб ҳидлаб кўрди.

– Оҳ-оҳ! Умрингиз узоқ бўлсин, ўғлим, – деди у ҳамон титраётган лабини чақалоқ юзига теккизиб. – Сизни роса соғиниб кутгандик. Мана, ниятимизга етдик, Умиджон. Сизам ниятингизга етинг!..

Обида Умиджонни ўз қўли билан Ойхонга топширди. Ожизлар шу куниниёк Шўрқишлоқни тарк этиб, маъюс қиёфада шаҳарга жўнаб кетишди.

– Ий-я-а-а-а! – ажабланиб шўрқишлоқчасига хитоб қилди Карима хола.

Ўн учинчи боб

“Умид”фирмаси

Шокир ва Султон адирдаги сабзини ўтоқдан чиқаришди. Ҳовлига қайтиб келиб мастава ичиш учун супага ўтирганларида, ҳассаси билан дарвозани тарақлатиб, пайпаслаб Олим кириб келди. Қайнилар поччанинг хурматига оёққа турдилар.

– Ташқарида машина кутиб турибди, – деди Олим. – Бир жойга бориб келиш керак. Зарур иш чиқиб қолди.

– Бир пиёла чой ичинг, – деди Шокир. – Мастава тайёр.

– Шопирни қақирайлик, – дея жўр бўлди Султон. – Умиджонни бир кўтариб қўйинг, Олимжон печчо.

– Умиджонни кўтаришга вақт бору чой ичишга вақт йўқ.

– Мастава ичишга-чи? – эзмаланди Султон.

– Астаффуруллоҳ, – бош чайқади Олим. – Чой ичишга вақти йўқ одам, мастава ичишга қаердан вақт топсин?

Олим Ойхон олиб чиққан чақалоқни бағрига босиб ўпиб қўйди. Сўнг уни қайтариб берди.

– Дадага салом бердингми? – чақалоқни эркалатди Шокир.

Улар машинада йўлга тушдилар. Сутбулоқ она мазорига боришди. Шокир ҳамон нима гаплигини тушунмас, Султонга кафтини қисиб қараб кўярди. Олим эса ўз хазинаси бор ёки йўқлигини ҳозирча аниқ билмагани учун, подадан олдин чанг чиқармай жим борарди. Ниҳоят мазорга етдилар. У садага яқинлашди. Ҳассасини сада ковагига уриб, йигитлик чоғларини эслади. Тоғаси Тўлқинбой виждонли киши эди. У бир ҳовуч олтин тақинчоқларни қора халтага солиб, кўрлар мактабига келди.

– Олимжон, – деди тоға жиянининг бошини силаб. – Отангиздан кўп нарсаси қолганди. Сиз қишлоққа қайтишни рад этдингиз. Мен баъзи мулкларни сотдим. Отангиздан қолган ҳовлингиз ўз номингизда. Унга қараб турарман. Аммо мана бу бойликни яшириб қўйинг. Бирор куни камингизга яраб қолар.

Олим бу бойлик ота-онасининг очиқ кўзини кўр қилганини биларди. Уларни соғиниб борган чоғларда, ота-онаси фақат пул санаш билан овора бўларди. У олтинларни Тўлқин тоғага инъом қилди. Лекин тоға рад этди. Олим Сутбулоқ она ҳақидаги афсонани эшитгандан сўнг, кучли таъсирланиб, шу олтинларни ниёз қилиб, дарахт ковагига ташлаб юборди. Лекин бойликлар ҳозирга қадар ўз ўрнида турибдими ё йўқми? Бу унга қоронғи эди.

– Таваккал, – деди Олим. – Шу ковак тубини текширинглар.

– Нега? – ажабланди Шокир.

– Ҳа, почча, нима гап ўзи? – сўради Султон.

– Шу ерга илгари бир нарсам тушиб кетганди... – деди Олим.

Шокир қўлини ковакка тикиб тугунни топишга уринди. Кейин Султон ковакка қўл тикиб кўрди. Ковак туби жуда чуқур эди. Султон сада устига чиқиб ковак ичига мўралади.

– Туби йўққа ўхшайди, – деди у. – Бу дарахтни кесмагунча нарсангизни олиб бўлмайди.

– Бир иложини қилинглар, – деб буюрди Олим.

Султон мазорда куйманиб юрган Ориф шайхга учраб, қаттиқ сим ва фонар топиб келди. Урина-урина ниҳоят дарахт ковагидан қора тугунчани чиқариб олди. Улар машинага ўтириб ортга қайтишди. Уйга етиб келишгач, тугундаги қимматбаҳо буюмларни ёзиб текширдилар. Шокир ва Султон ҳангу манг бўлишди.

– Ана бўлмаса! – деди Шокир хомчўт қилиб. – Бу олтинлар беш миллион сўмлик чиқса керак.

– Сиз бу нарсаларни баҳосини билмас экансиз, – илжайди Олим.

– Шунча бойлигингиз бўла туриб нега ишляяпсиз, почча? – қизикди Султон.

– Бундан менга нима фойда? – кифтини қисди Олим. – Сизларга шуни тўхфа қиламан. Умиджон бахтли бўлишлари керак. Орамизда бўлиб ўтган бу ҳодисани фақат учовимиз билайлик.

– Йўқ, – кескин бош чайқади Шокир. – Мен бунга олмайман. Очимдан ўлсамам олмайман.

– Бунга сизгамас, Умиджонга бердим. Сиз илгари шу оилани боққансиз. Яна ўша ишни давом эттиринг. Агар текинга олишни истамасангиз қарзга олинг.

– Мен қачонгача ўз жигаримнинг қонини ичаман? – деди Султонга қараб Шокир. – Сен тушунтир поччангга!

– Сиз кимни қонини ичяпсиз, ака?... – ўзини соқит қилди Султон.

– Нима, ишлашдан чиқиб қолдингизми? – сўради Олим.

– Йўқ, – деди Шокир. – Шўрқишлоқликни иш билан қочириб бўлмайди. Фақат ўз хатоларимдан ўзим чарчадим, Олимжон.

– Хўш, нима бўпти! – деди топағон Султон. – Умиджон туфайли шундай имкониятга эга бўлдик. Келинглар, “Умид” фирмасини очайлик. Яна қадимгидай олди-сотди билан машғул бўламиз. Бизга ахир бу масалада ҳеч ким бас келолмайди.

– Айтишга осон, – деди Шокир. – Яна нолдан бошлаш керак.

– Ну и что?! – деди кўтаринки руҳда Султон. – Ҳозир халққа давлат ер-сув беряпти. Ер сотиб оламиз. Савдони ривожлантириб, бўрдоқчилик билан шуғулланамиз. Ердан чиққан ҳосилни сотиб, ем-хашакни молга едирамиз.

– Оғиздаги ошмас бу, – деди Шокир.

– Нега қўрқасиз, ака? Илгари мард эдингиз-ку? Ёки Махлиё... а?

– Ҳадеб мендан кулаверма, пачава!! – бақирди Шокир ва дарров ўзини босиб олди. – Султонбой, ҳазилинг жуда қўпол-да.

Дафина хазина анча салмоқли чиқди. Шокир ва Султон яна фаоллашиб, юк ташувчи машиналарни ёллаб, қадимгидай боғ маҳсулотларини Барнаулга олиб бориб сота бошладилар. Олимнинг илтимосига кўра, сир махфий қолди. Раҳмон амаки ҳеч нарсани тушунолмасди. Барнаулдан қайтиб

келган икки ўғилни оғир таёқ билан қаршилади. Карима хола орага тушиб, уларни ажратмоқчи бўлди. Лекин чолнинг авзойини кўриб, ўзини четга тортиди. Раҳмон амаки таёқ билан Шокирни кўпроқ урди. Шокир уятни бир четга суриб, аллақачон кўчага қочиб чиқиб олган олифта Султон ортидан лўкиллаб қочди.

– Э, худо! – зорланди Шокир кўчадаги кишилардан хижолат бўлиб. – Қачонгача мени бошимда ноҳақ калтак синаверади? Мен нима гуноҳ қила қолгандим ўзи?!

Раҳмон амаки уларни тупроқ кўчада қувиб урди. Олапар ҳам вовуллаб кўрди, лекин чолнинг авзойини кўриб, “оббо бу менданам ёмонга ўхшайди,” деб ҳовлисига кириб беркинди. Адиркўчалариклар тўдалашиб кўчага чиқдилар. Тепалиқдаги чойхона айвонида ўтирган чойхўрлар ҳам чопқиллашиб, текин томоша кўришга етиб келишди. Салимнинг каптарлари ғала-ғовурдан ҳуркиб, париллаб осмонга кўтарилди.

– Шу эл-юртни олдида айт, иккаланг! – бақирди Раҳмон амаки. – Мен сенларни ҳаром едириб катта қилганмидим?!

– Йўқ!! – эътироф этишди ўғиллар.

– Яна қаердан пул топдинг, туғилмай ўлгурлар?! Нима, бирор кишини сўйдингми ё бирор омборни ўмардингми?! Менга айт! Кимни пули бу пуллар?!

– Ўзимизники! – деди Султон. – Мистер Робинзон! Шимимни йиртдингиз!

Салим эса кўчада чопиб гаҳ-гаҳлаб югурар, Адиркўча устида давра ясаб учиб, дорходага қайтмаётган каптарларини чақирарди. У алами ичига сиймай Раҳмон амакига ташланди.

– Агар каптарларим қайтмаса тўлайсиз, ака! – деди ҳарсиллаб. – Сизни дастингиздан ҳаммаси ҳуркиб учиб кетди. Буларни ҳали дорходага тўлиқ ўргатмагандим.

– Тўрт сўмлик каптарингни менга пеш қилма! – ғазабини сочди амаки.

– Э, ака! – қизишди Салим каптарбоз. – Булар ҳаммаси узун пайпоқли каптарлар. Битта бўрдоқи қўйга алишганман! Бир ҳафта олдин шаҳардан олиб чиқдим!

– Нима-нима?! – Бу гапни эшитган Зоҳида Салимнинг ёқасидан олиб бақира кетди. – Ҳали буларни пулга олганмидингиз?! Менга бекорга олганман дедингиз-ку? Уйда бир чакса ун йўқ. Бу бўлса қўйни ўғри урди деб, мени алдаб, пулига каптар олиб келибди. Ҳой, мусулмонлар, шунгаям насиҳат қиласизларми ё йўқми?! Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим-ку!

– Ана, Раҳмон ака! – зорланиб жавради Салим. – Касрингизга қолиб сирим очилди. Қачон ақлингиз киради? Кўчани бошингизга кўтариб жанжал қилаверасизми? Тарбия борми?! Бу Адиркўча тинчийдими ё йўқми?!

Ҳамма уй-уйига тарқалиб, кўча сув қуйгандек тинчланди. Дарвозаси олдида мириқиб жанжал томоша қилган Заҳро Олапарни эркалаб бошини силади.

– Кўркма, азизим, кўркма, – деди тилини чучук қилиб. – Бу жиннилардан чўчидингми? Кетди. Ҳаммаси кетди. Кўркма.

– Унингни ўчир! – бақирди Шароф дўкондор дарвозадан бош боқиб. – Шу меҳрингни менга берсанг сахар касал бўлмасдим! Простите деган касал бўлмасдим! Ҳаммаси сени касрингга бўлди! Ҳозир Олапарингни отиб ташлайман!

– Ий-я-а-а!? Олдин мени от, золим! Кейин Олапарни от! – деди у дўриллаб ва итига қайрилди. – Кўркма, поччанг сени отолмайди. У товўқни сўёлмайди-ю, сени отармиди... Поччанг налева-направа адо бўлган.

Октябр ойининг аёзидан баъзи дарахтлар сарғая бошлади. Умиджон беланчақда оёқларини ўйнаб, атрофга қулоқ солиб, қикирлаб кулади. Қаердадир ўзини соғиниб яшаётган икки сўқир борлигини эса билмайди. Беланчақ тебранганда кўз ўнгидаги олам уча бошлайди. Умиджон хоҳлаб-хоҳламай кўзлари юмилиб уйқуга кетади. У ўзи кириб бораётган зулматда танҳо қолишдан қўрқиб, кўзларини очади. Ўз атрофида бир неча бехавотир қувноқ чехраларни кўриб, хотиржам ухлаб қолади. У гоҳо туш кўради, гоҳо кўзи юмук ўй суради. “Бу одамлар нега бемаврид кулаверадилар, йиғлай-верадилар, бакираверадилар? Нега осмон қоронғи бўлади? Нега ёруғ бўлади? Нега мени ҳамма ўпаверади? Нега мени кўтаришаверади? Мен кимман ўзи? Бу ер қандай жой ўзи?”

Шокирнинг қадимги мижозлари, миш-мишлар ёлғонлигига ишонч ҳосил қилдилар. Унга насияга маҳсулот бера бошлашди. Савдо ишлари авж олган ака-укалар сармояси ой сайин кўпайиб борди. Раҳмон эшон хонадони яна меҳмонларга гавжумлашди. Ҳаёт изига тушиб аслига қайтди. Дастурхон нону ошга тўлди. Йўқолган ёру дўст, қавму қариндошлар қайта топишдилар. Мана, ҳар доимгидай ўз вақтида Октябр ибн Партком битта бўш қоп кўтариб кириб келади.

– Салом! Салом! Салом! – деди бидирлаб. – Ҳамма одам дўстларга салом! Сизга Шўрқишлоқ гўзали Назирахоним одамдан алангали салом! У киши одамгарчилик қилиб, бир қоп ун бериб юборишингизни сўрадилар. Мен беш-олти йилдан бери вақтинчага ишламай турибман. Ишга кирганимдан сўнг қарзларимизни албатта тўлайман. Тўлдириб солинг, дадажон одам! Уннинг уволи бор. У ер-бу ерда қолиб кетса сичқонларга ем бўлади. Увол қилманг.

Назиранинг элчиси бир қоп буғдойга эга бўлади. У ҳатто аллақайси таниқли зот номини ўртага қўйиб, ажабтовур дуо ўқийди. Иш битгач, хайрлашиш ҳам эсидан чиқиб, шошилиш жуфтак ростлайди. Бир кундан сўнг Насиба ва Малик келадилар. Бир жуфтгина кўзига пул етмаётганини айтиб, қарз сўрайдилар. Шокир бу пул қайтмаслигини билиб, иккиланиб тайсаллайди. Карима хола Шокирга кўзини олайтиради. Шокир ноилоҳ сўралган пулни санаб беради. Насиба эри Маликни эргаштириб, оғзи қулоғида уйига жўнайди.

– Эҳтиёт бўлинг қуртлардан, – деб кесатади Шокир. – Қуртлар ёмон-да, Насибахон.

– Ҳавотир олманг, ака, – дейди кесатикни тушунмай Насиба. – Дўхтирлар ҳамма қуртларни олиб бўлишди. Келаси сафар рейсдан келганингизда яна бериб турасиз-а?

– Ҳа-а-а! – чийиллайди Султон. – Плиз, мем! Яна қанча керак?!

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай Ёқуб ва Дилбар кириб келадилар.

– Ҳа-а? – деб ҳол сўрайди Ёқуб ҳар доимгидай беғамлик билан. – Қалайсизлар?

ЧОРШАМЪ

Висолинг соғинид

Бўлурман бир гўзал инсон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу,
Сурурман давр ила даврон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Бутун борлиқ мунаввар бир қуёшдай товланур ял-ял,
Юрурман ҳангу манг, ҳайрон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Одамлар ҳам ажаб бахтли, ажаб хуррамга ўхшайди,
Бари соғу бари омон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Солланур мангулик олам муҳаббат, ишққа лиммо-лим,
Борурман ёр сари шодон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Не сўз бўлғай, не ҳол кечғай, билолмасман, ўшал онда,
Кейин бўлғай бари аён, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Яшарман бир умр эл-юрт, Ватаннинг нон тузин оқлаб,
Агар-да, Чоршамъ-эй, ҳар он, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Менга гоҳи ошно, гоҳида ношно бу феъл,
Ногаҳон этгай мени гоҳ гадо, гоҳ подшо бу феъл.

Қийналурман ҳар сори қўйсам қадам панд бергуси,
Кўрсатиб ҳар гўшада ҳар хил ҳунар, нағмо бу феъл.

Бир тутаб қолса ёмон куйдиргуси ақлу ҳушим,
Нақ солиб эл ичраким, турфа, ажаб, ғавғо бу феъл.

Ихтиёрим дермией, номусу орим дермией,
Ҳақ талаб айлаб қилур ҳолимни кўп расво бу феъл.

Қай бобом қонида бир ўтган экан бундай насаб,
Неча минг йилдан кейин менда бўлур пайдо бу феъл.

Йўқ этолмай доғдаман, руҳу рувоним қўймагай,
Оқибат этмоқчидай бир кун мени шайдо бу феъл.

Сабру бардошинг йиғиб, тоқат қилиб юр, Чоршамъ-эй,
Бир умр бошингга кўп солгай ҳали савдо бу феъл.

Дилрабо менга ҳар замон нозу карашмалар қилур,
Жонимга бермайн омон нозу карашмалар қилур.

Сочларини ўнатиб, у ўтгуси гулзор ичидин,
Гоҳи-гоҳи отиб хандон нозу карашмалар қилур.

Нигоҳларининг ўқидин нигоҳларим ҳалок этиб,
Ҳолимни билгани ҳамон нозу карашмалар қилур.

Бундайин лутф ила карам ярашгуси ёрга фақат,
Ажаб-ажаб, равон-равон нозу карашмалар қилур.

Яйраб кетар боғу чаман, соллона келгуси гўзал,
Гўёки жамбилу райҳон нозу карашмалар қилур.

Менда кўнгли бўлса керак деган ўйу хаёл келур,
Кўнглимни яйратиб чунон нозу карашмалар қилур.

Жонимга жон кирар шу дам, омадим бор экан Чоршамъ,
Менга ўша моҳитабон нозу карашмалар қилур.

Овораман бир умр нафсим билан олишиб,
Кўнглимда йўқдур ҳузур нафсим билан олишиб.

У ҳеч мени тинч қўймас, комига тортавериб,
Доим кўрарман жабр нафсим билан олишиб.

Унга қул бўлсам тамом, асло, топмасман омон,
Аранг этарман сабр нафсим билан олишиб.

Яссавийга қанчалар қийин бўлган экан, воҳ,
Касрин туярман ҳар қур нафсим билан олишиб.

Уни енгмасам бўлмас ҳаётимда фароғат,
Энди турарман мағрур нафсим билан олишиб.

Шамширинг қайраб, Чоршамъ, шижоат айла ҳар дам,
Ғолиб бўларман охир нафсим билан олишиб.

Юрагим қон бўлди бировнинг ҳажрида,
Дилим вайрон бўлди бировнинг ҳажрида.

Туну кун ўйлайман соғ-омон борми деб,
Рангим сомон бўлди бировнинг ҳажрида.

Меҳрга ташна бўлган руҳу равоним,
Нетай, сарсон бўлди бировнинг ҳажрида?

Висолинг соғиниб, изларинг ахтариб,
Умрим хазон бўлди бировнинг ҳажрида.

Номини айтишга журъатим етмагай,
Тилим нолон бўлди бировнинг ҳажрида.

Гар тугаса умрим, билингиз, эй дўстлар,
Чоршамъ, қурбон бўлди бировнинг ҳажрида.

Умрим бўйи ҳамроҳим қоғозлару қаламлар,
Тинглар қувончу оҳим қоғозлару қаламлар.

Кеча-кундуз юрарман лойиқ сўзлар ахтариб,
Ёлғизликда паноҳим қоғозлару қаламлар.

Битарман билмай тиним, кўнгил ёришур кейин,
Обод этар даргоҳим қоғозлару қаламлар.

Гоҳо чалғиб қоларман бу алдамчи дунёда,
Кутар бедор ҳар доим қоғозлару қаламлар.

Сиз менинг гавҳаримсиз, олтин, кумуш, заримсиз,
Бошимдаги туғ-тожим қоғозлару қаламлар.

Чоршамъ, ҳаёт эканман, қўлимдан тушмай ҳар дам
Айрилмасин илоҳим қоғозлару қаламлар.

АСАР ЮРАК ҚОНИ БИЛАН ЁЗИЛАДИ

Сухбат

Улуғбек ҲАМДАМ, ёзувчи:

Устоз, негадир кейинги пайтларда адабиётнинг вазифаси тўғрисида кўп ўйлайман. Бундоқ қарасак, бундан бир-бир ярим аср муқаддам адабиётнинг ижтимоий функцияси ҳақида бугунгидек гапирилмаган экан. (Зеро, бунга асоснинг ўзи бўлмаган). XIX аср охири ва, айниқса, XX аср аввалига келиб эса, унинг зиммасида ғоят салмоқдор ижтимоий вазифа пайдо бўлдики, натижада, мазкур жиҳат бир неча ўн йил мобайнида адабиётнинг ажралмас узвига айланди. Вақтлар бўлдики, адабиёт одамларнинг дунёқарашларини, ҳаётга ёндашувларини, кайфиятларини белгилади, уларни йўналтирди. Бугун эса ундай эмас. Демак, давр ва унинг кайфиятига қараб адабиётнинг инсон (ўқувчи) олдигаги вазифалари ўзгариб турар экан-да?..

Наим КАРИМОВ, филология фанлари доктори, профессор:

Тарих XIX аср охири - XX аср бошларида дунёга келган жадид адабиётининг зиммасига муҳим масалаларни юклади. Жадид маърифатпарварлари XVII-XIX асрлардаги ижтимоий-иқтисодий таназзул ҳамда Кауфман, Скобелев, Черняев, Мочаловларнинг ваҳшийлиги ва зулми остида эзилган, қадди букилган, ўз Ватанида эркин яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлган халқни уйғотиш вазифасини қўйди. Жадидлар ўз зиммаларига қўйилган шу тарихий вазифани шараф билан бажардилар. Шунинг ўзиёқ биздан уларга, уларнинг ижтимоий-маърифий ва ижодий фаолиятига катта ҳурмат билан муносабатда бўлишимизни тақозо этади. Менинг бу масалага тўхталишимнинг боиси шундаки, жадидлар адабиётнинг ижтимоий функциясини ошириб юбордилар, бадиий адабиёт елкасига катта ижтимоий вазифани юкладилар. Халқнинг тарихий тақдирини ўзгартириш учун адабиёт, энди, кураш куралига ҳам айланиши зарур эди. Жадидлар шу масалага жуда нозик ёндашиб, дастлаб, маърифатпарварлик ғоялари билан тўйинган асарларни яратдилар. Кейин эса: "Онам, сени қутқармоқ учун жонми керакдур? Номусми, виждон била иймонми керакдур?" деб ўзларининг эрк ва ҳуррият йўлида жонларини фидо қилишга ҳам тайёр эканликларини айтдилар. Маз-

кур сатрлар ёшларнинг илғор қисмида ҳуррият учун кураш истаги ва мақсадини уйғотди.

Шундай “ижтимоийлашган” жадид адиблари қаламкаш биродарлари ижодига ҳаёт ҳақиқатини ҳаққоний акс эттириш нуқтаи назаридан ёндашдилар. Чўлпон “Фарғона фожиалари” пьесасида шу масалада чекинган Ҳамзани қаттиқ койиди. Аммо, жадид танқидчилигининг бундай “ижтимоийлашиш”и замирида халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ мақсад ётган эди.

1917 йилдан кейин, бошқа қўшни миллий адабиётларда бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам жадид адабиёти эришган марралардан ва миллий адабий илдишлардан узоқлашиш, рус йўқсил адибларининг, кейинчалик, рус мумтоз адибларининг шўро мафкурасига зид бўлмаган асарларини таржима қилиш, адабиётни шўро даври ғояларини тарғиб қилувчи минбарга айлантириш жараёни кечди.

Мободо, жоиз бўлса, шу ерда бир лирик чекиниш қилсам. 1921-1923 йилларда Самарқандда нашр этилган “Меҳнаткашлар товуши” газетасига дастлаб Мирсалимов, кейин З. Бурнашева деган татар зиёлилари муҳаррирлик қилишган. Агар биринчи муҳаррир газетадан маҳаллий ходимлар ва мухбирларни четлатган бўлса, иккинчиси муҳаррирлик курсисини эгаллаши билан газетада Бехбудий номининг тилга олинишига йўл қўймаган. У ҳатто: “Яхши бўлган эканким, Бехбудий ўлдирилган экан. Агар Бехбудий бу кунда тирик бўлса эди, Туркистоннинг устига иккинчи Анвар пошшони келтириб, ўзи бирор мансабга эга бўлур эди”, деб ўз хатти-ҳаракатининг тўғрилигини асосламоқчи бўлган. Куни кеча маҳаллий раҳбарлар ва ижодкорлар ёрдамида адабиёт ва журналистикага кириб келган кимсалар тирик ва марҳум ўзбек ёзувчиларини миллатчиликда, совет давлатига қарши кайфиятда айблаб, ишдан ҳайдалиш ёки қамалиш хавфи остида қолган миллий адабиёт намояндаларининг шўро позициясига ўтишларига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Партия турли миллатга мансуб шундай ҳайбаракачилар ёрдамида адабиётнинг советлашиш жараёнини амалга оширган.

Сиз айтганингиздек, бугун адабиётнинг халқ олдидаги вазифаси ўзгарди. Ўзбекистоннинг миллий давлат байроғи ҳилпираб турган ҳозирги даврда адабиёт ҳам ўз олдига халқ ва мамлакатнинг янги тарихи билан уйғун вазифаларни қўймоқда. Бу вазифалар биринчи навбатда, ёш авлодларнинг илғор дунёқарашини шакллантиришга, маънавий оламини бойитишга, фидойи аждодларнинг ватанпарварлик ва халқпарварлик анъаналарини давом эттиришга қаратилса, айтиш мумкин бўлурди.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Устоз, авлодлар алмашинуви – ҳаёт қонуни. Лекин, авлодлар алмашинуви баробарида, дунёқарашлар ҳам ўзгаради. Бунга ҳам бағрикенглик билан қарашимиз керак, албатта. Айтиш чоғда, юқоридаги гапдан “ҳар қандай янги авлод аввалгисидан яхшироқ (тўғрироқ) бўлади”, деган маъно чиқмайди. Чунки ҳар бир авлоднинг ўзига яраша кучли ва ожиз тарафлари мавжуд. Шу маънода, сиз мансуб бўлган адабиётшунослар авлодининг ютуқлари ва камчиликлари нималарда кўзга ташланади?

Менинг назаримда, адабиёт ва санъат ғоят мафкуралашган бир даврда яшаганликлари бу авлод вакиллариининг ижодларига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Натижада, улар қолдирган қимматли меросда айрим мафкуравий чекланишлар сезилади. Адабиёт, аввало, эстетик ҳодиса, санъат эканлиги баъзан унутиб қўйилди. Шунга қарамай, катта авлод вакиллари ҳаётларини ягона ишга бағишлай олдилар. Яъни, сизлар учун адабиёт иши муқаддас иш эди. Сизлар адабиётнинг инсон турмушидаги, маънавий

оламидаги мислсиз ўрнига қатъий ишониб келган авлодсизлар. Алалхусус, мазкур ишонч ўзбек адабиётшунослигининг Бехбудию Фитрат, Чўлпону Ойбек тамал тошини қўйиб кетган пойдеворини янада мустаҳкамлаш йўлидаги фундаментал тадқиқотларингизнинг яратилишига замин ҳозирлади. Назаримда, сизнинг авлод ана шундай шарафли ишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўша билди, тўғрими?

Ана шу айтилганлардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилсак, XX аср ўзбек танқидий тафаккур тадрижи сизнингча, қандай қиёфага эга.

Наим КАРИМОВ:

Камина мансуб бўлган адабиётшунослар авлодининг ютуқ ва камчиликлардан аввал, ўзбек адабиётшунослик фанининг илдизларига мухтасар бир йўсинда назар ташласак. Ўзбек ёзма адабиёти пайдо бўлибдики, унинг йўлдоши сифатида адабиётшунослик фанининг ҳам куртаклари кўрина бошлаган. Ёзувчилар ўзларининг ёки қаламкаш биродарларининг ҳаёт ва ижодлари тўғрисида турли йўллар билан фикр баён қилишган. Тазкиралар тузила бошлаган. Илми аруз, илми қофия, илми бадеа сингари ўзбек адабиётининг назарий масалаларини ўрганувчи “фан тармоқлари” пайдо бўлган. Навоийхонлик, бедилхонлик, фузулийхонлик тўғараклари вужудга келган. Бу фан тармоқлари ва тўғаракларнинг диққат марказида бадиий ижоднинг ўзига хос специфик масалалари турган. Ижодкорларни ҳам, китобхонларни ҳам тасвир маҳорати, бадиий образнинг гўзаллиги ва сермаънолиги, сўз жилолари, поэтик фикр ва шеърининг шаклнинг уйғунлиги сингари масалалар қизиқтирган.

Ўтган асрнинг ўрталарига келиб, ўзбек адабиётшунослиги фан сифатида шаклланиб, янги-янги жанрлар билан бойиди. Ўзбек адабиётшунослигида бадиий ижод табиатини, ижодий жараёни, ёзувчининг ижодий йўлини, бадиий маҳорат масалаларини тадқиқ этувчи асарлар майдонга келди. Камина мансуб бўлган адабиётшунослар авлоди бунга маълум маънода ўзларининг ҳиссаларини қўшдилар. Агар мазкур авлодга Матёкуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Бегали Қосимов, Салоҳиддин Мамажонов, Нуриддин Шукуров, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Бахтиёр Назаров, Нўмон Раҳимжонов сингари замонавий адабиёт масалалари билан, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Ботир Валихўжаев, Абдурашид Абдуғафуров, Суйима Фаниева сингари мумтоз ўзбек адабиёти билан шуғулланувчи адабиётшуносларни мансуб, деб билсак, кўп жилдлик мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихининг, йирик шоир ва ёзувчиларга бағишланган, шеърининг, наср ва драматургия турлари, роман, қисса, дoston сингари жанрлар тадқиқ этилган монографияларнинг яратилиши шу авлод номи билан боғлиқ. Қолаверса, мустақиллик арафасида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихини тарихий ҳақиқат мезонлари асосида ўрганилишида ҳам шу авлод муҳим роль ўйнади. Бинобарин, мазкур авлодга хос хусусиятлар, менимча, фаоллик, кенг ва чуқур билим, нина билан қудуқ қазиш машаққатидан қочмасликдир.

Энди, камчиликларга келсак, бу ҳам етарли. Аввало, бизнинг авлод адабиётнинг ижтимоий вазифасига катта эътибор бериб, ёзувчи ҳам, унинг асари ҳам ноёб бадиий-эстетик ҳодиса эканини унутиб қўйган вақтлар оз бўлмади. Адабиётшунослар баъзан юқоридан туширилган мезонлар асосида, баъзан эса ўзларининг субъектив қарашлари асосида бадиий ижодга ёндашишга мажбур бўлдилар. Қодирий ва Чўлпон адабиёт олаmidан бадарға қилинган даврда Ҳамза ҳаддан зиёд илоҳийлаштириб юборилди. 60-70 йилларда бадиий заиф асарларни юқори баҳолаш оддий ҳодиса

бўлиб қолди. Мавзунинг долзарблиги ва замонавийлиги бадиий ижоднинг асосий мезони сифатида идрок этилди. Шундай мезон тақозоси билан "Ўтган кунлар"га эмас, "Ғолиблар"га, "Наврўз"га, "Ҳамза"га ўхшаш асарлар хирмони кўпайди. Адабиётшунос адабиётнинг гуллаб-яшнашига, танқидчи эса ёзувчининг ижодий ўсишига ёрдам берувчи ижодкор бўлиши лозимлиги унутилиб, бадиий бўш асарларнинг бўшлигини айтишда журъатсизлик авж олди.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Нисбатан ёш авлодлар хусусида нималарни ўйлайсиз? Мазкур авлодлар фикран эркин, ҳар турли информацияга имкондор бўлиши баробарида, нега ўз ишини сизлар қадар яхши кўрмайди? Улар руҳиятидаги тараддуд яна қанчагача давом этиши мумкин? Нега уларнинг кўпчилиги муқаддас иш – адабиёт ишини осонликча бошқа ишга, масалан, тужжорликка алмаша ол(а)дилар? Нима учун уларда адабиёт иши эътиқод даражасига кўтарилмаган? Нега бизнинг ва биздан кейинги авлоднинг адабиётшунослик соҳасида фундаментал тадқиқотларга ҳоли йўқ: бу ердаги асосий сабаб илмнинг етишмаслигими ё хоҳишнинг? (Ва, ёки бошқа нарсанинг, масалан, рағбатнинг?) Ёхуд фундаментал тадқиқотлар, аввало, ўзгариб кетган оламнинг янгидан фалсафий идрок этилиши билан юзага чиқадими? Ундай бўлса, файласуфларимиз қаерда?

Наим КАРИМОВ:

СССРдек ер юзини титратган қудратли давлатнинг тарих саҳнасидан йўқолиши асносида, жаҳон халқлари тарихида янги давр бошланди. Европа халқлари бозор иқтисоди шароитида яшаганликлари, шунингдек, мафкуралашган адабиёт ва санъат булоқларидан сув ичмаганликлари учун уларда маънавий-маданий қадриятлардан узоқлашиш жараёни кўзга ташланмади. Улар ҳаёти бир маромда давом этди ва давом этмоқда. Улар "яшил иблис" қудратига шак келтирмаган ҳолда, зикр этилган қадриятларнинг қадрсизланишига йўл қўймадилар. Бизда эса жараён анча кескин кечди.

Ҳозир ижод қилишда давом этаётган ёзувчилар орасида ниманингдир илинжида қалам тебратишаётганлари талайгина. Агар шу илинж – ё шуҳрат қозониш, ё мукофот олиш, ё асар ёзиб пул топиш илинжи бўлмаса, ижодкорлар сафи анча сийраклашиб қолади. Айтмоқчиманки, Чўлпон, Ойбек, Шукур Холмирзаевга ўхшаб ўз тақдирини бир умрга адабиёт билан боғлаган ва бундан бирор манфаатни кўзламаган ёзувчилар ҳам, адабиётшунослар ҳам бундан кейин анқонинг уруғи бўлиб қоладигандек. Бунинг асосий сабабларидан бири, моддий бойликнинг фетишлаштирилиши, маънавий-маданий бойликнинг, бир замонлар фаровон яшаш омилларидан бири бўлган ақлий ва ижодий меҳнатнинг қадрсизланиши бўлса, иккинчиси эса, "Ўтган кунлар"ни мижжа қокмай ўқиган китобхонларнинг бугун йўқлигидир.

Ана шундай китоб ўқимаслик касали ҳозирги адабиётшунослар авлодини ҳам четлаб ўтмаган. Уларнинг бир қисми Фрейдни, Камюни ҳижжалаб ўқиган бўлса ҳам, миллий адабиётимиз ва маданиятимиз тарихини яхши билади, дейиш қийин.

Улар адабиёт тарихини ҳам, адабий жараённи ҳам яхлит ҳодиса сифатида илғаб олганларича йўқ. Акс ҳолда, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Шайхзода, Усмон Носирлар ижод қилган адабиёт майдонида мардикор ёллаб ёзилган ёки пулнинг кучи билан чоп этилган асарлар оқимиға бепарқ қараб турмаган, ўтган-кетганни ушлаб олиб, ўзлари тўғрисида мақтовдан иборат мақолаларни ёздириб олган ва уларни ёстикдек-ёстикдек тўппам шаклида чоп эттирмаган бўлардилар. Шубҳасиз, бу таънам умумий

жараёнга тегишли. Бугунги авлод орасида виждон амри билан қалам тебратаётган адабиётшунослар йўқ эмас. Лекин, уларнинг аксари, афсуски, диссертациялар ёзишдан нарига ўтмаяптилар. Адабий жараён, Пушкин ифодаси билан айтсам, “соқчилар”сиз қолмоқда.

Мен уруш даврининг фарзандиман. Ўз отамнинг уруш даврида қандай қийинчиликларни бошдан кечирганларини яхши билмайман. (Отам бу ҳақда сўзлашни хуш кўрмаганлар). Аммо, амаким баъзан-баъзан уруш йилларини эслаб, аудиторияга гўё ҳеч нарса бўлмагандек, доим оқ кўйлак устига костюм кийиб, галстук тақиб кирганлари ва дарс берганларини, лекин бу кўйлакнинг фақат ёқасию олд томони ҳамда бошқа кўйлакнинг калта енгини – манжети бўлганини айтар эдилар. Улар мансуб бўлган авлод зиёли номини баланд ушлар, шунинг учун ҳам халқ зиёлиларни астойдил ҳурмат қиларди. Ҳозир-чи, фан доктори дипломи билан бозорда чодир тикиб ўтирган кишилар йўқми? Шеърят ва матбуот оламини тарк этиб, бозордан макон топган кишилар йўқми? Тўғри, уларнинг баъзилари турмуш тақозоси билан шундай йўлни танлашган. Лекин агар улар юрагида ҳам ҳақиқий зиёлининг қони жўш уриб турганида, балки шундай йўлни танламаган бўлармидилар? Ҳар ҳолда, шу нарса аниқки, моддий қадриятларнинг жамият ҳаётидаги мавқеи дафъатан ошиб кетганида, қалам аҳлининг фаровон ва ҳашаматли ҳаётга мойил қисми ўзга йўлни танлади. Бунинг учун уларни коралаш эмас, балки тушуниш лозим.

Масаланинг жиддий томони шундаки, масалан, адабиётшунослик соҳасида қалам тебратаётган аксар ёшларни ҳам ўз соҳаларига содиқ, нина билан қудуқ қазишга тайёр кишилар, деб бўлмайди. Улар билим захираларини бойитишдан, адабиётшуносликнинг жиддий муаммоларини ҳал қилишга чоғланишдан кўра, тезроқ фан номзоди, сўнгра фан доктори бўлишни ўйлайдилар, холос. Фан орқали моддий ёки маънавий имтиёзга эришиш аксар ёшларнинг бош мақсадлари бўлиб қолмоқда.

Улугбек ҲАМДАМ:

XX аср ўзбек адабиётига алоҳида меҳрингиз борлигини яхши биламан. Чунки, айнан шу даврга келиб, мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий, тарихий-маданий, рухий-маънавий тақдирида улкан бурилишлар юз берди. Диний-этиқодий эврилишларни айтмай қўя қолай. Демак, буларни бошидан ўтказган, юрагидан кечирган ижодкор оламни ўзгача кўра бошлади. Унинг атроф-муҳитни бадиий эстетик жиҳатдан қабул қилиш принципида туб истилоҳлар юз берди. Роман, драма, бармоқ вазнидаги шеър – булар ана шу азим ўзгаришларнинг қонуний меваси эди. Улар кўп асрлик ўзбек адабиётида янги ҳодиса бўлиб майдонга тушди. (Албатта, қадим-қадимдан сочма ва бармоқ ўлчовидаги назм, яна роман ва театрнинг бошқачароқ кўринишлари мавжуд бўлгани ёдимизда).

Ана шундай мохиятга эга янги ўзбек адабиёти, сизнингча, яна нималари билан Навоий ва Бобур даври адабиётидан фарқ қилади? Ва, бу давр (XX аср) адабиёти ёнида XXI аср адабиёти қандай тахминий кўринишга эга бўлиши мумкин?

XX аср ўзбек адабиёти мумтоз ва келажак адабиётимиз ўртасида бир кўприк вазифасини ҳам ўтади, ўтамоқда, дейишимиз мумкинми?

Наим КАРИМОВ:

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида икки асрни “олтин аср” дейиш мумкин. Бири – XV аср бўлса, иккинчиси – XX аср. Агар Навоий форс тили ҳукмрон даврда ўз асарлари билан ўзбек адабий тили ва мумтоз ўзбек адабиётининг майдонга келишига тамал тошини қўйган бўлса (бу – Навоий

ва Бобур даври адабиёти), XX асрда Бехбудий, Қодирий, Чўлпон, Фитрат янги ўзбек адабий тили ва адабиётини яратишда, устозлари анъаналарини давом эттириб, жаҳон адабиёти ютуқларини ўзлаштирган ҳолда, ўзбек адабиётида реализм методининг қарор топишига, адабиётнинг реал ҳаёт билан яқинлашишига, бадиий сўзнинг жамият ҳаётига таъсир кўрсата олувчи куч бўлишига, янги замонавий адабий тур ва жанрлар билан бойишига жиддий ҳисса қўшдилар. Сўнгги бир аср давомида дунёга келган авлодларнинг маънавий олами ва дунёқараши уларнинг асарлари асосида шаклланди. Агар Навоий ва Бобур даври адабиёти бизнинг буюк адабий меросимиз бўлса, XX аср адабиёти ҳали узоқ вақт халққа йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади, деб умид қиламан. Энди, XXI аср адабиётига келсак, бирор башоратнамо гапни айтиш қийин. Детектив-саргузашт ва ҳажвий адабиёт китоб бозорларини бундан кейин ҳам забт этишда давом этса керак. Бу эса, китобхонлар оммасининг шунга мослашган диди (яъни, бозор) адабиётни идора этиб туради, деган сўздир.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Менимча, ўзбек насри яқин ўтмишни идрок эта бошлади. Чунки бирин-сирин дилни қувнатувчи асарлар пайдо бўляпти. Улар бир-бирига ўхшамайди, лекин орасида катта истеъдод билан ёзилаётганлари бор. Аҳмад Аъзамнинг "Рўё", Наби Жалолидиннинг "Қурб", Раҳимжон Раҳматнинг "Аросат" каби романлари қўлёзмасини ўқидим – таассуротим бир олам. Энг муҳими, уларнинг барида воқелик қутилмаган, ҳали юрилмаган томондан туриб таҳлил ва тасвир этилган. Эркин Аъзамнинг "Ступка", Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Қичкирик", Нуруллоҳ Рауфхоннинг "Чилла", "Этакдаги кулба", Назар Эшонкулнинг "Баҳовуддиннинг ити", "Қултой", Исажон Султоннинг "Қисмат" каби ҳикоялари ўзбек насри жиддий эврилишлар палласига кирганини кўрсатади. Назаримда, энди, юқоридаги каби асарларни адабиётшуносликнинг аввалги мезонларидан туриб таҳлил қилиб бўлмайди. Бу асарлар адабиётшунослик фанининг ўзида жиддий янгиланишларни тақозо қилмоқда. Мана шу маънода эскича ёндашув ва критерийлар билан бугунги катта истеъдодларни аниқлаш мушкул, деб ўйлайман. Яна шуни ҳеч бир муболағасиз айта оламанки, бугун ҳам сиз номини санаган улуг ижодкорларимиз даражасидаги истеъдодлар бор. Бор, фақат бугун давр бошқа. Бу давр одамлари бир хил иқтисодий-маънавий кайфиятда эмас. Жамиятда ўзининг ҳам моддий, ҳам маънавий даражасига кўра, кўпдан-кўп турлитуман қатламлар юзага келди. XX аср одамларининг психологик кайфияти эса яқинда бўлгани боис, ўша вақтдаги яхши асарнинг таъсир кўлами катта миқёсларда кечган. Бугунги шоир Навоий ҳазратларидек исътедодга эга бўлса ҳам (қани энди), ана ўша қатламларнинг барчасига бирдек маъқул ва манзур ашъор битолмайди. У энг баланд пардаларда куйлаши мумкин. Лекин унга ҳамдардлар ўнлаб қатламларнинг бир ёки нари борса, икки-учтасида топилади. (Бугун Навоийни қанча одам тушуниб, ҳис қиладими?) Ҳазрати Румийда: "Қарға ва лайлак дўстлигининг сабаби", деган ҳикоят бор. Ақли расо бир киши қарға ва лайлакнинг бирга учиб юрганини кўриб, тоза ҳайрон бўпти. Кейин бу жўрачиликнинг тағига етиб қараса, иккала қуш ҳам оқсоқ экан. Қаранг, дардларнинг муштараклиги таналарнинг ҳам-қору ҳамнафаслигига олиб келмоқда.

Ўйлашимча, истеъдодлар, даҳолар вақти-вақти билан туғилиб туради. Фақат уларни муҳит етилтиради, кўтаради ёки, аксинча. Даҳонинг майдонга чиқиши учун қулай муҳит лозим. (Албатта, муҳит деганимиз ҳаётининг комфортдан иборатлиги бўлмай, аксинча, турли хил машаққатларга тўла чиғир-қирлардир). Пешонасида даҳолик сифатлари мавжуд зотнинг агар омади

чопган бўлса, у ўз даврида, уни юксакка олиб чиқадиган чигал муҳитда вояга етади. Бўлмаса, у ҳам бир истеъдод даражасида, истеъдод эса оддий қаламкашдек яшаб ўтади. Шунинг учун ҳам Волков улуғ Пушкин истеъдоди ва муҳит бир-бирига тўғри келиб қолди, дейди. Йўқса, Лермонтовнинг истеъдод даражаси Пушкинникидан асло кам эмас эди. Адабий омад Пушкинга кулиб боқди. Мен шу гапларга ишонаман. Аксинча бўлганда эди, яратганининг қудрати Навоий ёки Шекспирда тўхтаб қолишига иймон келтиришимга тўғри келарди. Бунинг эса мутлақо иложи йўқ. Оққан дарё оқаверади, деган халқимизнинг доно ҳикматига жўр бўлгим келади, устоз...

Наим КАРИМОВ:

Бир замонлар ўзбек адабиётининг том маънодаги кўзгуси бўлган, ютуғини ҳам, камчилигини ҳам ўзида акс эттириб турган “Шарқ юлдузи” журналича оғир аҳволга тушиб қолган эди. Кейинги йилларда адабиётга ҳукуматимиз томонидан кўрсатилаётган эътибор севимли журналимизни ҳам четлаб ўтмади. Сиз журнални бугунги адабиётнинг минбарига айлантириш учун ҳали сиёҳи қурмаган асарларни ўқиб чиқдингиз. Афсуски, менда бундай имконият йўқ. Қолаверса, кўз нури хиралашиб қолган бизнинг авлод, жумладан, мен ҳам ҳозирги адабий жараённи сизчалик изчиллик билан кузата олмайман. Шу сабабли мен адабиётимизнинг бугунги даражасидан сизчалик ҳайратда эмасман.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Мени яна бир бошқа масала кўпдан бери қизиқтириб-ўйлатиб келади. Миллатнинг қандайлиги унинг адабиётига боғлиқми? Ёки адабиётнинг даражаси миллатнинг ҳолига вобастами? Дунёда ҳамма нарсани пул, бойлик ҳал қилади, деган тутумнинг борар жойи қаергача бўлиши мумкин? Техника асрини ортига ташлаб, ахборот даврини бошидан кечираётган замондош зоҳиран нақадар мағрур, нақадар мустақил ва ишбилармон кўринади. XIX аср кишиларига сув ва ҳаводек зарур бўлган адабиёт мазкур Хабародам учун ортиқча юкка айланиб қолмадими? Бутун онгли ҳаётини адабиёт илмига бағишлаган зиёли сифатида сизнингча, Хабародамнинг ҳоли нима кечади? Адабиётсиз, демоқчиман.

Наим КАРИМОВ:

Агар ҳар бир миллатнинг ўз Навоийси, ўз Гётеси, ўз Пушкини бўлмаса, бу миллатни шаклланган миллат, дейиш қийин. Зеро, миллатнинг миллат бўлиши учун унинг миллий адабиёти ҳам бўлиши зарур. Адабиёт – миллатнинг кўзгуси. Шу кўзгуда миллатнинг тарихи ҳам, бугуни ҳам, машъал сиймолари ҳам, фазилатлари ҳам, қусурлари ҳам ўз аксини топади. Бинобарин, миллатнинг қандайлиги унинг адабиётига боғлиқ. Миллат ва адабиёт бир-бири билан узвий алоқадаги ҳодисалардир.

Ҳозирги вақтда пулнинг, бойликнинг фетишлагани миллатларнинг тараққий этаётганини англатмаса керак. Негаки, пул ва бойлик, худди XIX аср охири – XX аср бошларида Фарбда рўй берган “олтин талвасаси”дек, инсонларни довдиратиб қўйди. Айрим аёллар ҳаё деган улуғ фазилатни унутиб қўйдилар. Меҳнатсиз ёки осон йўл билан пул топиш, бойлик орттириш касаллик тусини олди. Жамият бу касалликка қарши самарали чора ва тадбирларни топиши зарур. Шахсан мен бунинг чораларидан бири сифатида ақлий меҳнат кишиларига ва меҳнат фахрийларига бўлган муносабатни ўзгартириш, уларни қадрлаш, уларни осон йўл билан давлат орттирган, аммо, маънавий пуч кишилар олдидаги мавқеини, иззатини жойига қўйиш лозим, деб биламан. Фарзанд бутун умри давомида ҳалол меҳнат

қилиб, на машина ололмаган, на дала ҳовли қуролмаган ота-онасини ҳурмат қила бошласагина ва бошқа ота-оналарга ҳам шундай муносабатда бўлсагина, халқнинг маънавий оламида ўзгариш содир бўлади. Шубҳасиз, жамият бояги касалликдан нажот топиши учун бошқа "ричаг"лардан ҳам фойдаланмоғи лозим.

Ҳозирги воқеликдаги энг катта қусур бу – одамлардаги ўзбекона тантилик, олийжаноблик, фидойилик, катталарга ҳам, бир-бирларига ҳам ҳурмат сингари эзгу туйғу ва фазилатларнинг хиралашиб, одамзоднинг тобора худбинлашиб, ўз қолипига ўралашиб бораётгани. Хабародам бундайлар олдида ҳеч гап эмас. У жамият учун зарарсиз.

Улугбек ҲАМДАМ:

Ҳозирча зарарсиздек туюлиши мумкин. Чунки ахборот даврига энди-энди кириб келдик. Ўйлашимча, биз бугундан эртამиз учун замин ҳозирлашимиз лозим. Шундоқ кўз ўнгимизда фақат телевизор, компьютер, интернет фарзандлари вояга етишиб келяпти. Мулоқотда бўлар экансиз, англайсизки, улар гўё ўзга оламлардан ташриф буюргандек. Сиз боғдан келсангиз, улар тоғдан келади. Гапларингиз қовушмайди. Бу нарса Тургенов ёзганидек, Гассет таъкидлаганидек, фақат оталар ва болалар ўртасидаги тафовут эмас, асло. Бу нарса тамомила бир-биридан фарқ қилувчи икки дунёқараш, икки маданият ва икки олам ўртасидаги фарққа ўхшайди. Яъни, сиз билан биз реал дунёнинг болалари бўлсак, улар виртуал оламнинг жужукларидек. Шу маънода, Хабародам билан ҳақиқий тўқнашув ҳали олдинда тургандек туюлади...

Наим КАРИМОВ:

Мен бир неча кишиларни кўрганман. Уларнинг қизиқиш доиралари, хоббилари кимнинг ишдан олингани, кимнинг қаерга ва ким бўлиб ишга тайинланганини билиш ва шундай билимлари билан турли давраларда мақтаниш, ўзларини гўё шу масалалар ҳал бўлаётган юқорига яқинликларини кўрсатиш бўлган. Улар билимлари эскириб, янги билим ололмаган пайтларида дами чиққан пуфакдек пучайиб, шумшайиб юришган. Улар, нафақат, маҳалла-кўй, балки ўз оилаларида ҳам бирор мавқега эга бўлишмаган.

Хабародам ҳам шундай кишиларни эслатади. Бугунми ё эртами унинг ахборот гирдобидан чиқолмай, телбанамо кишига айланиб қолиши ёки сиҳат-саломатлигини йўқотиб, кўздан айрилиши ҳеч гап эмас. Қолаверса, ҳали "разгон" олмаган XXI аср яна қандай техник мўъжизаларни кашф этиб, Хабародамларни дарёнинг бу қирғоғидан бошқа қирғоғига отиб ташламайди, деб ким айта олади?

Уларнинг бадиий адабиётдан узоқлашиши, шеърят дурдоналарини "Ўтган кунлар"нинг уларга ортиқча юк бўлиб қолиши эса бор гап.

Бундан кейин ҳақиқий адабиёт шинавандаларининг сони камайиб боради. Ҳозир ҳам, кейин ҳам, асосан, катта ёшдаги кишиларгина китоб ўқисалар, ажаб эмас.

Улугбек ҲАМДАМ:

Ўтмишда бирон юртни босиб олган мустамлакачилар негадир ўша халқнинг адабиётини биринчи бўлиб йўқ қилишга ёки хаспўшлашга ҳаракат қилар экан.

Бу сиёсатнинг илдизлари жудаям чуқур сатҳларга бориб тақаладигандек туюлади менга. Ҳаммамизга аёнки, бугун биз жиддий адабиётдан узоқлашиб бораяпмиз. Дўконлар, асосан, олди-қочдию ур-сур муҳрланган китоблар билан лик тўлиб кетди. Буни бошқача ном билан атаб бўлмайди.

Аслида, ташқаридан мафкуравий зуғум йўқ: чоризм, большевизм, социализм йўқ, лекин шунга қарамай, биз миллий маънавиятимизнинг асоси бўлмиш жиддий адабиётга етарли даражада эътибор қилмаяпмиз. Сизнингча, адабиётга эътиборсизлик хавфининг даражаси қандай? Илгари чоризм ва шўро ўз қўл остидаги миллатларни зўрлик ила ўз миллий маънавияти ва адабиётидан маҳрум қилишга чоғланган бўлса, энди, ўзимиз, ўз адабиётимизга беписандмиз. Моҳиятан буларнинг оқибатлари бир эмасми? Эҳтимол, мана шу каби хавф-хатарни олдиндан кўра билгани учун ҳам Президентимиз Ислом Каримов “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” мурожати билан чиққандир.

Наим КАРИМОВ:

Албатта, Юртбошимиз Ислом Каримов ана шу муаммони олдиндан сезиб, “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” деган рисо-ласини эълон қилгани, шубҳасиз. Унда адабиётга эътиборсизликнинг кучайиб бораётганини айтиб, жамият эътиборини шу ўта жиддий масалага қаратди. Модомики, баҳс эътиборсизлик ҳақида борар экан, бунинг баъзи бир илдизларига ҳам назар ташлаш зарур. Сир эмас, адабиётга муҳаббат туйғуси оила билан мактабда тарбияланади. Агар бугун туғилаётган фарзандларнинг ота-оналари нафақат Ойбекнинг “Навоий”сини, балки Қодирийнинг “Ўтган кунлар”ини ўқимаган бўлса, фарзандида ҳам китобга муҳаббат туйғусини уйғотолмайди. Адабиёт дарсликлари масаласига келсак, муаллифлар кўпинча ўз таниш-билишларини аввал дастурга, сўнг дарсликка киритганлари туфайли ва яна шунга ўхшаш кўплаб сабаблар билан улар йил сайин ўзгартирилиб, нашр этилмоқда. Камида тўрт-беш йил ҳалол хизмат қиладиган барқарор дарсликлар ҳамон яратилмаяпти. Бу ҳол шундай давом этаверса, айтингчи, ўқувчиларда китобга муҳаббат туйғуси қандай пайдо бўлади?

Масаланинг шунга ўхшаш томонлари адабиёт тарози паллаларининг вазнсизланиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Сиз айтганингиздек, адабиётнинг заифлашиши, “енгил адабиёт” доирасида қолиши учун ташқаридан кўрсатманинг бўлиши шарт эмас. Ўз ичимиздаги беписандлик қайси кўрсатмадан кам?

Улуғбек ҲАМДАМ:

Ўз вақтида, руснинг улуғ ёзувчиси Достоевский: “Дунёни гўзаллик қутқаради”, деб хитоб қилган эди. Аён бўлаяптики, дунёни муқаррар ҳалокатдан фақат гўзалликнинг бир ўзигина қутқаролмас экан. Агар сизу биз гўзал деб тарғиб этаётган “матох”имиз гўзаллигини англаб, нозик хис қилгувчи, пировардида, қабул айлаб, ўз маънавий мулкига айлантириб, шу руҳ ила ҳаётга ёндашгувчи куч бўлмас экан, гўзалликнинг таъсири нолга тенг бўлаверади. Худди шундай, адабиётнинг қисмати ҳам, асосан, уни тушуна оладиган ўқувчиларга боғлиқ экан.

Устоз, ҳар қандай баландпарвоз гапларни бир четга суриб, дангалига кўчсак, адабиётнинг дунёни қутқариб қолишига умид қилса бўладими? Майли, қутқармасин, ҳеч қурса, унинг равишига таъсири борми? Чархипалакнинг бугунги холидан андак яхшироқ, мурувватлироқ бўлишига хисса қўша биладими? Ва, умуман, дунёни қутқариб қолиш мумкинми ва ўзи керакми бу иш? Агар буларнинг бари мумкин бўлса, асрлар оша, йиллар оша эмас, кун сайин, соат сайин ўзгариб турган дунёда адабиётнинг ўрни қаерларда кўринадими? Балки, бу ўринда, бутун иш яна жадидлар айтгани ва йўлида ширин жонларини тиккани ўша МАЪРИФАТнинг зиммасига тушмаяптимики? Негаки, гўзалликка олиб боргувчи йўл ҳам маърифатнинг қароргоҳидан ўта-

дигандек. Фақат ва фақат маърифатли кишигина гўзалликни, адабиётни нозик ҳис қилиб тушунадигандек.

Наим КАРИМОВ:

Рус жамиятидаги хунрезликларни, қаллобликларни, тубанликларни кўра-вериб, рус халқининг келажаги учун куйинган Достоевский нажот йўлини тополмай, сархуш бир ҳолатда шундай деган бўлса, ажаб эмас. Акс ҳолда, у чоризмни, рус генералларини Ўрта Осиёни босиб олиб, Ҳинд денгизида этикларини ювишга илҳомлантирмаган бўларди.

Шўро мафкураси бизни “адабиёт – дунёни ўзгартирувчи куч”, деб ўргатган, шу фикрни кўнглимизга қуйган.

Агар ёдингизда бўлса, грузинларнинг “Солдат отаси” фильмида ота рус танкчисининг узумзорни пайҳон этаётганини кўриб, ғазабга тўлиб, ёқасидан олади. Димоғи уруш ва қон ҳиди билан тўлган жангчи эса, отанинг бу хатти-ҳаракатидан қаттиқ ранжийди. Унинг учун уруш шароитида, бир-икки ток кўчатининггина эмас, бутун-бутун узумзорларнинг мажақланиб ташланиши оддий ҳодиса.

Бугунги одамзоднинг димоғи пул ҳиди билан тўлган. Унинг кўзлари гўзалликнинг камалак нурларини кўришга ожиз. У узумзорнинг баҳорда, қизлар янглиғ, майин кокилларини ёйиб, бир ишком бўлиб савлат тўкиб туришидан баҳра олмайди. У узумзордан қанча даромад келишини ўйлайди ва даромад пилигини кўтариш йўлларини ахтаради. Ҳали пишиш ҳолига келмаган узум бошларини олтингугурт билан қизартиради. Биз дориланган, яъни, заҳарланган узумни витаминга бой, деб қиммат пайтида сотиб оламиз.

Дунё тугул, биргина одамзодни ўзгартиришга ҳам адабиётнинг кучи етмаяпти.

Жамиятнинг ҳаётий жараёнга таъсир ўтказувчи бошқа институтлари ўз вазифаларини ҳалол бажарсагина, адабиёт, адабий тарбия самара бериши мумкин.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Замон эврилиб, одамларнинг дунёқарашида ўзгаришлар рўй берди. Атрофимиздаги кишиларга Беҳбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби ватанпарвар зотларнинг миллат ва юрт қайғусида жон кечиб яшаб ўтганликлари, шу муқаддас йўлда ҳатто қурбон бўлганликлари бир қадар баландпарвоз, ҳавойи, тушуниксиз бўлиб қолмаяптими? Ўша улуғ боболаримиз амалга оширган қутлуғ ишларни ўз курсоғи атрофидагина айланиб-ўргилиб ўтиб бораётган айрим замондошларимизнинг тутумларига солиштирганингизда, ҳаёлингизга нималар келади? Худди шундай, “Адабиётнинг даври ўтди, китоб ўтмишда қолди”, деган ёзғириқлар нимани англатади? Бу хитоб, айниса, сизнинг, қисман, бизнинг авлод вакиллари учун оғир айбномадек янграмаяптими? Сер солсангиз, бутун ер юзида ёш авлодлар китобсиз, адабиётсиз яшаш қаноати билан ўсиб, шундай яшашга бел боғлагандек кўринади. Аслида, китобсиз ҳаёт йўлига чиқмоқчи бўлган мазкур авлодларга масъуллар, айнан, сиз ва биз эмасми? Чунки улар осмондан тушгани ҳам, ердан чиққани ҳам йўқ, улар сизу бизнинг фарзандларимиз, невараларимиз. Бас, шундай экан, хўш, қаерда хатога йўл қўйдик? Ахир, вори-сийлик деган гаплар бор эди! Авлодлар қаршисида аждодларнинг бурчлари бўларди! Ижтимоий, сиёсий, тарихий силсиланинг қайси бурилишида тойиб кетдикки, натижада, бизнинг жисмимиздан пайдо бўлиб, ўз руҳимиз таълим-тарбиясини олган авлод ўзимизга бегона бўлиб бораётгандек? Бундан чиқадики, инсоният шунча аччиқ тажрибасига қарамай, адабиётнику қўя турайлик, ўз келажагини ҳам бошқара олмайдиганга ўхшайди?

Наим КАРИМОВ:

Бизнинг институтда Машхура Султонова (Оллоҳ раҳматига олган бўлсин) деган жуда маърифатли, китоб кўрса жонини берадиган олима бор эди. Унинг уйига тез-тез бориб турардик. Бир куни бораётганимизда, кўп қаватли уйлардан бирининг олдида бир тўп китоблар уйилиб ётган эди. Чамаси, бу китоблар эгаси ё ҳаётдан ўтган, ё бирор жойга кўчгану китоблар эгасиз қолгани учун кўчага, аниқроғи, ахлатхонага олиб бориб ташланган эди. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг Машхура опа вафот этди. Бир қанча вақтдан сўнг кимдир Машхура опанинг китоблари эски китоблар дўконида сув пулига сотилаётганини айтди. Ҳолбуки, Машхура опанинг уйида унинг тарбиясини кўрган ва ўз қизидек бўлиб қолган жияни яшарди. У рус мактабида таълим олгани туфайли, ўзбек адабиётининг сара асарлари унга ортиқча юк бўлиб қолган эди.

Афсуски, ҳозирги шароитда, ҳатто, “китобхўр” ота-оналар ҳам фарзандлари учун ўрناк бўлмай қолдилар. Ҳаёт дарёси айрим фарзандларни ўз гирдобига тортиб, ҳатто, ота-оналаридан, улар ўсган маърифат боғларидан ҳам узоқлаштириб бормоқда.

Бу муҳим масалада қаерда хато қилдик ва бунга ким айбдор? Шу хатони тузатиб бўладими? Афсуски, бундай саволларга жавоб бериш осон эмас. Хатони қилиш осону уни тузатиш қийин. Айниқса, ҳаёт карвони ўз йўловчиларини узоқ-узоқларга олиб кетганидан кейин.

Менинг ёшлигим ўтган маҳаллага яқин жойда тўртта кутубхона бўларди. Бу кутубхоналарнинг биридан иккинчисига ўтиб, қайси бири бойроқ бўлса, ўша кутубхонага лангар ташлардик.

Ҳозирги айрим ёшлар томдаги ликоп орқали келаётган видео-ахборотдан на руҳга, на ақлга озиқ берадиган кўрсатувларни ёки компьютерга жойланган ўйинларни кўришга азиз умрларининг азиз соатларини бағишлайдилару бадий асарни ўқишга тоқатлари етмайди. Аввалги авлодлар юрагида жўш урган ворисийлик қони ўз кучини йўқотган кўринади. Энг даҳшатлиси шундаки, шундай яшаш йўсинига кўниккан кишилар фикрсизланиб, бошқалар иродасининг оддий ижрочисига, роботларга айланиб қолиши мумкин. Балки шундай жараён оқибатларини олдиндан сезаётганлари учунми, айрим олимлар ер юзини келажакда роботлар бошқаради, деган илмий тахминларни олға сурмоқдалар.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Кунимизга қайтсак. Адабиётга энди-энди қадам қўйиб келаётган, бошловчи ижодкорлар мавзу ва кайфият манзилини қай тарзда белгиламоғи лозим? Яъни, унинг навқадди давр шамолидан эгилиб кетмаслиги, айти дамда, шу шамол суронларигагина ҳамоҳанг асарлар битиб қолмаслиги учун нималарга эътибор қилмоғи даркор? “XX аср адабиёти манзаралари” деган китобингизда улкан шоир Фафур Фулом билан боғлиқ бир аччиқ ҳақиқатдан сўз очасизки, у ҳамма замонларнинг ижодкорлари учун давомли сабоқдек жаранглайди: “Фафур Фуломнинг гражданлик руҳи балқиб турган шеърларида бошқа бир қусур бор. Бу совет даври “қадриятлар”и тасвирига катта ўрин ажратилганлигидир. Худди шундай қусур туфайли шоирнинг ҳатто айрим илиги тўқ шеърлари ҳам, сир эмас, дами чиқиб кетган ҳаво шарларидек бўшашиб қолган” (257 бет). Айти дамда, масаланинг иккинчи томони ҳам мавжуд. Менинг назаримда, ҳақиқий ижодкор ўз даврининг юрак уришига ташхис бармоғини қўйиб турган табибдир. У ҳамма нарсадан олдин ўз даври кайфиятининг самимий таржимони бўлмоғи шарт! Хўш, сизнингча, ўрта, мўътадил йўл қайда экан?

Наим КАРИМОВ:

Абдулла Қаҳҳор бир гапни айтган эди: мен умримда икки буюк истеъдод эгасини кўрдим. Булардан бири Чўлпон, иккинчиси Фафур Фулом эди. Улардан бирини замон жувонмарг қилди, иккинчиси ўзини-ўзи, деб.

Истеъдоднинг харидори кўп бўлади. Қанчадан-қанча истеъдод эгаларини замон темир кишанлари орасига олиб мажақлаб ташлаган. Энди, қалам тебратаётган истеъдодли ёшлар ўз салафлари тақдири қандай кечганидан сабоқ олишлари лозим. Ҳаёт мавзу билан тўла. Агар ёш ижодкор шухрат қозониш, мукофот олиш, фаровон ҳаёт кечириш илинжи билан қўлига қалам олса ва ўз мақсади йўлида изчил ҳаракат қилса, орзусига, албатта, эришади. Лекин унинг ўсиб-унишига, яхши асарлар ёзишига, миллий адабиётимизнинг юксалишига муҳим ҳисса қўшишига умид қилган кишилар доғда қоладилар. Адабиёт шухрат қозониш, кўкраklarини турли-туман нишонларга тўлдириб олиш ёки кекириб яшаш учун бино бўлган майдон эмас. Ҳар бир яхши асар юрак қони билан ёзилади. Йўлчининг вафот этганини ёзаётган пайтида, Ойбек беҳуш бўлиб қолган. Абдулла Қодирий Кумушнинг қабртоши учун марсия сўзларини ёзаётганда, кўзларидан оққан ёшини тўхта-та олмаган. Бальзак Горио отанинг ўлимини ишонарли тасвирлайман, деб қарийб клиник ўлимни бошидан кечирган. Ёзувчи асарни юрак қони ва дил сўзи билан ёзган тақдирдагина, асар умри билан туғилган бўлади. Ҳозир ёзилиб ташланаётган детектив асарларни тўрт-беш йилдан кейин ҳеч ким ўқимаслиги мумкин. Аммо, китобхон зоти озайиб кетган бўлса ҳам ўзида "Ўтган кунлар"га ўхшаш асарларга ташналик сезади.

Ўз даврининг юрак уришларини ҳис этиб туриш – ёзувчининг бурчи. У илҳомни, энг аввало, ўзи гувоҳ бўлиб турган воқеалардан, учрашувлардан олади. Халқ ёзувчидан мамлакат ҳаётида рўй бераётган улугвор ишларга ҳам, жамият равнақига ғов бўлаётган ходисаларга ҳам муносабат билдиришини кутади. Лекин, у бу вазифасини суистеъмол қилиб, календар-шоир даражасига тушиб қолмаслиги керак. Ёзувчи бугун севиб ўқиладиган, эртага қадр-қиммати янада ошадиган асарлар ёзишга интилса, айти муддао бўлур.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Устоз, адабиётимизнинг умидбахш тамойиллари ҳақида гапирсангиз. Ўзбек адабиёти Шарқ адабиёти бўлиши баробарида, умумжаҳон адабиётининг ҳам бир бўғини ҳисобланади. Шундай экан, унинг ўз миллий хусусиятларини сақлаб қолмоғи, айти чоғда, ўзининггина қобиғида қолиб кетмаслиги учун қандай манзилларни кўзлаб, қандай жасоратларга қўл урмоғи лозим кўринади?

Ўтган қарийб йигирма йил мобайнида ўзбек адабиёти модернизм билан "оғриб" олди. Энди эса, ҳавода постмодернизмнинг элчилари учиб юрибди. Бу хил тамойиллар миллий адабиётимизнинг бойиб, кенгайиб ва чуқурлашиб боришига хизмат қиладими ёки, аксинча. Ва, умуман, мана шу жараёнларда адабиётшунос ва танқидчи олимларнинг ўрни ва роли қандай бўлмоғи керак?

Наим КАРИМОВ:

Афсуски, адабиётимизнинг яқин тарихини яхши биладиган баъзи дўстларимиз ҳам модернизмни мутлақо нотўғри талқин қилиб, ҳатто Беҳбудию Қодирийни ҳам модернизм адабиётининг намояндалари дейишгача бормоқдалар. Ҳурматли Пиримқул Қодиров шу масалада уларни жиндек койи-ган эди, кўплашиб уни тавбасига таянадиган қилишди.

Модернизм Шарқ адабиётининг маҳсули эмас. Модернизм бизга Фарб-

дан кириб келган. Аслида, Фарб модернизм адабиёти деганда, янги давр адабиётини назарда тутди. Аммо, тасвирий санъатдаги модернизм кўри-нишларига назар ташласак, уларда кўзи белидан қараб турган ёки боши Билан орти алмашиб қолган одамларни кўрамиз. Бу, одамнинг модернизм оқимиға мансуб рассом нигоҳидаги образи. Фарб тасвирий санъатининг мазкур оқимға мансуб асарларида ҳам шунга ўхшаш воқеликнинг бетак-рор ўзига хос кўринишлари каммас. Фарб шундай санъатни ҳам ёқтиради. Аммо, Фарб рассоми қулоғини шартта кесиб ташлаган бўлса, Шарқ рассо-ми ҳам янгилик деб ундан ибрат олиши нодонликдан бошқа нарса эмас. Шарқ адабиёти доим доно фикр ва заррин ифодалар адабиёти бўлган. Шарқ адабиёти – кишиларнинг бадиий диди ва дилини тарбияловчи нафо-сат мактаби. Ўзбек адабиёти Шарқ адабиётининг ана шу аънаналарини давом эттириб келади. Бу Фарб учун ҳам ёт ёки эскирган ҳодиса эмас. Акс ҳолда, Козлонинг Шарқ адабиёти руҳида яратилган асарлари бугун бутун дунёда машҳур бўлмаган бўларди. Биз ўз маънавиятимизни Фарб андоза-лари асосида бузиб келганимиз етмай, энди фикрсизлик адабиёти бўлган модернизмни ҳадеб пеш қилаверсак ножоиз бўлар. Лекин, бу сўзларим адабиётимиздаги ҳозирги модернистик оқимдан кечиш керак, деган маъ-нони мутлақо англатмайди.

Биз ўзимизни улуғ устозларимиздан ақлли, деб ўйламаслигимиз лозим. Улар Фарб адабиётидан ўзимизда йўқ адабий тасвир усуллари ва жанрла-рини олишган: реализмни, драмани, романни. Аслида, ёзма адабиётимиз-да реализмнинг ҳам, романнинг ҳам унсурлари оз бўлмаган, оғзаки ада-биётимизда эса драманинг ҳам унсурлари сероб. Лекин, устозлар Фарб адабиётисидаги йиллар давомида шаклланган ва синовдан ўтган тасвир им-кониятларидан баҳраманд бўлганлар.

Ҳар ҳолда, юрагимизда аجدодларимиз қони оққанидек, адабиётимиздан ҳам Шарқ адабиётининг ўзига хос гўзал, нафис ва ҳаётбахш таровати эсиб турганига нима етсин?..

Дунёни ҳаракатлантирмоқчи бўлган кимса, энг аввало, ўз мақсадларини амалга оширмоғи лозим.

Сукрот

Тушунмасдан ўқиш фикрни ўтмаслаштиради, ўқимасдан тушуниш адаштиради.

Конфуций

ХУРШИДА

*Бахтнинг рангларики кўра
бошладим*

Муҳаббат, муҳаббат, муҳаббат,
Сирлисан, нурлисан, пок лисон.
Арш қадар юксалган эй дарахт,
Илдизинг заминда бегумон.

Заминда, нақ менинг жонимда,
Кўксимдан ўтар ўқ томиринг.
Озуқанг – қайноқ дил қонимдир,
Қаддинг тик этгувчи омилинг.

Зорлисан, орлисан, хормисан,
Бағрингда гоҳ гумон, гоҳ нафрат,
Ёвмисан, ёрмисан, дормисан,
Мен сенсиз йўқдирман муҳаббат,
Мен сенсиз жонсиз тан муҳаббат?!

Басдир шунча ҳаяжон, титроқ,
Айтаримни айтдим сувларга.
Қайтаримни буюрди қирғоқ,
Ҳожат йўқ деб энди қувларга.

Раҳмат сенга, эй оқар булоқ,
Сирларимни ортиб сийнанга,
Малолидан тутса-да тўлғоқ,
Сездирмадинг мен – кўзи намга,

Ялдо туни ҳорғин ва мудроқ,
Сокин наво чалди муҳаббат.
Ташна дилга ачиндинг, бироқ,
Тилаб кетдинг сабр ва тоқат.

Бахтнинг рангларини кўра бошладим,
Бири ойда экан, бири қуёшда.
Кулгу жарангини илғаб оляпман,
Гоҳо сойдан келса, гоҳида тошдан.

Ойли оқшомларнинг яллаларидан
Савти наво топдим ўйу ҳавас-ла,
Лайло бўлиб бориб ишқ саҳросига,
Висол завқин туйдим Мажнуннафасдан.

Умр тақрибида яйраш сирларин
Беқарор, безавол еллар ўргатди.
Тухмат тошларини енгмоқ турларин
Хазонгир фаслимда селлар ўргатди.

Бахт рангин энди сал англаяпману
Ўзимдек зорларга келар ўргатгим...

Осмон, қуёш, гулзор,
Дарё – жилвакор...
Мендан кўнгил сўраб чирқиллар қушлар.
Сабо юзларимни силар авайлаб,
Япроқлар пойимга пояндоз тўшар.

Борки мавжудотдан тиланмоқ шафқат,
Меҳр излаб топмоқ мумкиндир, аммо,
Сенинг юрагингнинг тафтини туймоқ,
Сенинг тилагингни билмоқ – муаммо...

Умид қандай яхши,
Умид қандай соз,
Кўзга нур, дилга қўр бергайдир гўё.
Умид борки, танда айланади қон,
Умид борки, юздан таралур зиё.

Наботот қуёшга интилган каби,
Уммонга қўшилмоқ дарё матлаби.
Умидсиз манзилга етолмас инсон,
Умиддан яралар ҳаёт мактаби.

Бедаво дардларни енгмоқлик мумкин,
Тўлғин бўлса қалбда умидвор эпкин,
Умид бор, яшайди муҳаббат, орзу,
Умид бор, дил нафас олади эркин.

Бирдан маъюсликка бўлдим дугона,
Бирдан борлигимни қоплади зулмат.
Гарчи, кўрмасам-да, йўқламасанг-да,
Фикратим, сен мени дер эдинг фақат.

Ногоҳ, чалкашдию барча-барчаси,
Ногоҳ, гумон, ўксиш бўлди ҳамроҳим.
Ажаб, бир кунгина ўтдию фурсат,
Бунча тез бурилди сўл ёққа роҳинг?..

Кўксим эзмокда бир бетайин ҳолат,
Номсиз зерикишлар чорлар дилимни.
Иштиёқ, интилиш йўқолди мутлақ,
Бирдан, кўринмас ғов тўсди йўлимни.

Мен даво қидириб келган бу маскан,
Мени алқайтган шифолар нечун?
Мен фақат сен учун яшамоқчийдим,
Йироқ кетган эдим сендан сен учун...

Андижон

Сирожиддин РАУФ

Кўксига ўзликни чўғдек асраган

Ватан

Бу замин дарёю тоғлари билан
Қачон бино бўлган, билмас ҳеч банда?
У мозий шавкати, доғлари билан
Қизиқиш уйғотар кундан-кун манда.

Ўтмишнинг турфаранг қабатларига
Ўйларим бош уриб, қақшайди ёдим:
Ер шарин мана шу сарҳадларида
Илк бор туғ қадаган қайси аждодим?

Азиз бўлиб қай кун қақроқ саҳролар,
Қай замон муқаддас саналган тупроқ?
Не учун қасд айлаб келса Доролар
Ажалнинг кўзига тик боққан Широқ?

У қандай туйғудир, ҳаётдан аъло,
Қалқон қилиб ҳар дам жону жисми,
Ғанимлар бошига солғувчи яғмо,
Юракдан ўчириб қўрқув исмини?

«Бирлашсак, бизники бўлади очун!» –
Ҳайқириб, от суриб ҳам сўлу ўнгга,
Ёвга ташланаркан бамисли лочин,
Ўшал ҳисни туйгандир Алп Эр Тўнга.

«Будуним, Туроним!..» О, ўтли калом,
Қай аср ўйилдинг битиктошларга?
Эл бўлиб, юрт таниш бошланган замон
Алп Тегин бошмиди қутлуғ ҳашарда?

Ватан, яралдингу ҳар бир сония
Юксалдинг, топталдинг чарх ўйинида.
Букилган қаддингни тиклайин дея,
Қон кечди Менгбурни Аму бўйида.

Қонлар силқиб оқди, бағринг доғлади
Мазлумлар охию қилич жарангги.
Улуғ юришларга чорлаб, боғлади
Соҳибқирон Амир Темур ярангги.

Шу шонли курашлар ёритди йўлинг,
Тийра кечмишингнинг кундузи бўлиб.
Етти иқлим аро доврўғ сололдинг,
Мирзо Улуғбекнинг юлдузи бўлиб.

Сен эдинг, шубҳасиз, Шарқнинг гавҳари –
Шеърят, илму фан, бари бунда жам.
Тегрангни дўст-ёрлар қуршаган сари
Кўпайди бадкирдор ғаламислар ҳам.

Жоҳиллар совурди йўғу борингни –
Энг ёвуз ғанимдир ғофиллик асти.
Тупроғингни топтаб, талаб зарингни
Бостириб келди-ку қизил алвасти.

Кажрафтор измида қолди ҳур ўлка,
Борлиқни қоплади тўфон, қасирға.
Ўлим ваҳшатини сочди кўр кўлка
Эрқалаб Чўлпону Усмон Носирға.

Оғир кишанларнинг зангин кўрган эл,
Озодлик кўйида бўлгай адолар.
Тўсиқлар дош бермас тошган каби сел –
Шарқираб оққанда оққан дарёлар...

Кўксида ўзликни чўғдек асраган
Авлодга юксалиш ҳар дам ярашар.
Бу кўҳна маъвога нигоҳ қадаган
Тарих битигидан бохабар башар.

Оқиллик, жўмардлик омондир қонда,
Ҳаяллаб қолмагай нурли келажак.
Мерос ҳуқуқ ила жумла жаҳонга
Ўзбек ўз сўзини яна айтажак.

Асрий синовлардан мардона ўтган
Қаддингга суқланиб қарасам дейман.
Аждодлар кифтида улғайган Ватан
Фарзанддай корингга ярасам дейман.

Асл муддаомиз ишқимиз эди,
Беҳишт боғларида кавсар симирмоқ.
Жонимиз шу ишққа занжирбанд эди,
Бамисли дарёга интилган ирмоқ.

Биздан чекинганди нафси аммора,
Чиннидай ярқираб кўнгил уйимиз.
Тўкинлик рамзидай битта зоғора,
Дилга қувват эди бир дона майиз.

Сиёҳ кокилларга инганди қиров,
Зулмат кечаларни ёритди, дедик.
Забтига олганда жизғанак олов,
Қалбимиз жўнликдан ор этди, дедик.

Бугун лаб тегмаган гулгун шаробнинг
Ботинда яшринган қacroғи алам.
Пайғомлар йўллаган дилбар саробнинг
Либосин ўриши-арқoғи алам.

Азамат тоғлардан чандон баландда
Найза чўққиларнинг тоза қоридек
Шаффоф туйғуларга биз мисли банда,
Бош уриб, топиниб наҳот ҳоридик?

Ишқимиз эдику асл муддао,
Шу ишққа жонимиз эмасми қурбон?
Тентисак тентибмиз, қилмай иддао,
Некбин манзилларда сарсон-саргардон...

Сирли мактуб каби йилларни йўллар
Ва бўшаб боради чархнинг садоғи.
Тусланиб лаҳзалар ўзича аврар,
Беш кунлик дунёнинг йўқ деб адоғи.

Ялт этиб ўтади шодумон кунлар,
Қайғули онларнинг қадами оғир.
Эзгулик ҳамиша яшашга ундар,
Қабоҳатдан юрак симиллаб оғир.

Мўмин солим турар – исён қилмайди,
Қанча чулғамасин ранж-алам доми.
Эрта не кутмоқда, ахир, билмайди,
Машрабнинг дорими ё Жамшид жоми?

Шундан, бу дунёнинг эртаси азиз,
Кўзларга тўтиё тоғу дашти ҳам.
Яхшиям бандаси билмайди ҳаргиз,
Эрта не кутмоқда? Билмас яхшиям...

Бу муҳаббат гарчи кўҳнадир,
Туйғуларим лекин расида.
Мен учунмас, у дoston – дилгир,
Керак эмас ҳатто қасида.

Ҳақиқат шу: ошиб ўттиздан,
Муҳаббатнинг тушдим дастига.
Гинам ҳам йўқ навнихол қиздан,
Кўп улуғ дард – севмоқ, аслида.

Қўрқинч эмас жавобсиз севги,
Ишққа ёрлик ўзи кифоя,
Қалбда жўшиб бир денгиз – севги.
Наҳот ақл бўлолмас доя,
Бу титраган вужудми, соя,
О, юрагим, мен нима девдим?..

Артур ШОПЕНГАУЭР

ҲАЁТ, ИНСОН, ИЗТИРОБ

Онгсизликнинг зулматли тунидан уйғониб, ҳаётга қадам қўйган ирода ўзини шахс, индивидуум сифатида аллақандай чексиз ва чегарасиз оламда, қаерларгадир интилаётган, изтироб чекаётган, адашиб юрган сон-саноксиз индивидуумлар орасида кўриб, худди оғир уйқудан уйғонгандек кўрқиб, саросимага тушади ва тезроқ орқага – онгсизликка қайтгиси келади. Токи у қайтмас экан, уни чексиз, битмас-туганмас истаклар кутади, ҳар бир истакни қониқтириш эса яна бошқа истакларни туғдиради. Нафснинг тубсиз қаъридан отилиб чиқиб келаётган истак ва интилишларни тўла қондирадиган, уларга чек қўядиган бирорта ҳам қониқтирувчи нарсанинг ўзи йўқ. Яна шунга ҳам эътибор беринки, ҳар қандай қониқиш ўзи нимадан иборат: аксарият, бу ўз ҳаётини ночор аҳволда давом эттиришдан иборат, бу эса узлуксиз меҳнат, муҳтожликдан қутулиш учун тинимсиз кураш дегани, келажак эса – ўлим. Инсон бахт деб аталмиш ёлғондан иборат оддий иллюзияга интилиб яшашга маҳкум қилинган. Ҳар бир нарсанинг туб моҳиятида шу қуртак ётади. Шу сабабли кўпчилик одамларнинг ҳаёти ғамгин ва қисқа. Нисбатан бахтли одамларда кўриниш бахтли, холос.

Ҳаётда биз умид қилиб юрган нарсалар, каттами, кичикми, ҳаммаси алдов. Ҳаёт бизни бирор нарсадан умидвор қилар экан, у амалга ошмайди, ошган тақдирда ҳам, умид қилишга арзимас эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, бизни гоҳ умидимиз ўзи, гоҳ амалга ошгани алдайди. Ҳаёт бизга бирор нарсани фақат қайтариб олиш учунгина тухфа қилади. Узоқнинг жаннатсифат мафтункор гўзаллиги эса, биз

унинг макрига илинишимиз заҳоти, саробдек ғойиб бўлади. Шундай қилиб, бахт доимо келажакда ёки ўтмишда бўлади, ҳозиргисини эса қуёш нур сочиб турган текисликда шамол ҳайдаб юрган бир парча қора булутга қиёслаш мумкин: орқаси ва олд томони доимо ёруғ, ўзи эса тинмасдан соя ташлаб туради.

Илдизи индивидуумда, шахсда жо бўлган ақл-заковат олдида истакларимизнинг барча объектлари арзимаслиги яққол намоён бўлади: даставвал – замонда. Нарсалар арзимаслиги, ўткинчи эканлигида кўрилади. Вақт ўтиши билан роҳат-фароғат ва қувончларимиздан ҳеч нарса қолмайди, кейин биз ҳайрон бўлиб, улар қаёққа йўқолди, деб ўз-ўзимиздан сўраймиз. Бинобарин, арзимаслик ўзи вақтнинг ягона холис зуҳуридир. Бошқача айтганда, фақат ана шу арзимасгина вақт, яъни нарсаларнинг ички моҳиятига тегишли вақт эса унинг кўринишидир. Мана шу сабабли вақт биз идрок этаётган ҳодисаларнинг асоси, пойдевори сифатида хизмат қилади: унда ҳамма нарса ўз ифодасини топади, ҳатто ўзимиз ҳам, шу сабабли ҳаётимизни тийин-тийинигача ҳисоблаб чиқилган тўловга ўхшатиш мумкин: бир кун келиб биз ўша қарзларимизни узишимиз керак; кунлар – сариқ чақалар, қарз узиш – ўлим. Зеро, вақт табиат барча мавжудотларига берган сўнгги баҳо: у берганини йўқликка айлантиради.

Ер юзида қудратлиман деган махлуқлар
Яшин урган каби қулар ажал домига,
Яхши эди бундан кўра туғилмасалар... ¹
(Гёте, “Фауст” поэмасидан).

Ҳар бир мавжудот тинимсиз ва шошиб бораётган қарилик ва ўлим – ҳаётга бўлган истак-иродага чиқарилган айблов ҳукмидир: бу ҳукм табиат иродасидир, истак ва интилиш ҳеч қачон мақсадга етиб бора олмайди, деб уқтиради у. “Нимани хоҳласанг, – дейди у – якуни шу: арзийдиган бошқа бирор нарсани танла!” Шундай қилиб, ҳар ким ўз ҳаётидан ўзи чиқариб олган хулоса шундаки, биз нимани хоҳласак, у алдамчидир, улар беқарор ва ўткинчи, қувончдан кўра кўпроқ ғам-алам келтиради, унинг мавжудлиги асоси қуламагунча шундай бўлаверади. Ҳаётнинг ўзи охириги интилишларимиз ва истак-хоҳишларимизга қадар алдов ва хато эканлигини тасдиқлайди:

Қарилик ҳам, тажриба ҳам бизни судрайди,
Сўнгги нафас томонига юр деб бўзлайди,
Сўнгсиз ташвиш ва азоблар чекиб елибмиз,
Топганимиз шуки, бизлар янглиш келибмиз.

Биз бу масалани муфассал тарзда кўриб чиқмоқчиман, чунки айнан шу қарашларим кўпроқ қаршилиikka учраган. Даставвал мен, ҳар қандай қониқиш, яъни ҳар қандай роҳат ва ҳар қандай бахт инсон учун фалокатли, изтироб эса ўз табиатига кўра ижобийдир, деган маънода кўрсатган исботимни тасдиқлаш учун қуйидагиларни келтираман.

Биз оғриқни ҳис қиламиз, аммо оғриқсизликни сезмаймиз, ташвишни сезамиз, ташвишсизликни эмас, хавфни сезамиз, хавфсизликни эмас. Худди шунингдек, истакни очлик ва ташналикни сезгандек

¹Шеърларни Маҳкам Маҳмуд таржима қилган.

сезамиз; аммо бу истак қониқтирилиши биланоқ эсдан чиқади, гўё лукма ютилган захоти ҳиссиётларимизга бошқа таъсир қилмагандек. Роҳат ва қувонч йўқ пайтида биз уларни жудаям истаймиз. Изтироблар йўқлигини, гарчи улар олдинроқ бизни узоқ муддат қийноққа солиб келган бўлсалар-да, бевосита ҳис қилмаймиз, мустасно тариқасида, агар атайлаб мажбур қилинса, улар йўқлигини ўйлаш мумкин. Булар барчаси фақат изтироб ва маҳрум бўлишни ҳиссиётимиз ижобий қабул қилишидадир ва шу туфайли улар ўзлари ҳақида бизга хабар берадилар; фаровонлик эса, аксинча, салбий табиатлидир. Мана шу сабабли ҳаётнинг уч олий неъматлари – соғлиқ, ёшлик ва эркинлик бор экан, биз уларни ҳис этмаймиз, биз уларни йўқотгандагина ҳис этамиз: ахир бу ҳам инкор этиш-ку. Ҳаётимиздаги бахтли кунларни биз уларни йўқотганда, улар ўрнига бахтсиз кунлар келгандагина ҳис қиламиз. Роҳатимиз юксалиб борган сари, уларни қабул қилиш ҳисси шунчалик даражада пасаяди: одатга айланган ҳиссиёт бизга энди роҳат бағишламайди. Ва аксинча, изтироб биздаги қабул қилиш ҳиссини кучайтиради, чунки одат бўлиб қолган нарсани йўқотиш бизни қаттиқ изтироб чекишга мажбур қилади. Шундай қилиб, ҳаётда кўп нарсаларни эгаллаш истаги эҳтиёжларимиз доирасини кенгайтиради, шу билан бирга изтиробни ҳис этиш қобилиятини ҳам.

Вақтимиз қанчалик чоғ бўлса, у шунчалик тез ўтади, аксинча, у бизни қанчалик қийноққа солса, шунчалик секинлик билан ўтади, чунки биз ҳис этаётган нарса изтироб – ижобийдир, унинг борлигини ҳис қиламиз, роҳатни эмас. Худди шунга ўхшаш – зерикканимизда вақтни сезамиз, кўнгил очарда сезмаймиз. Демак, яшаётганимизни сезганимиздан кўра, уни сезмаётганимизда бахтлироқмиз: бинобарин, умуман яшамасак яхшироқ бўларди.

Буюк қувонч ўтмишда кечган буюк мусибатлар натижаси, деб тасаввур қилишимиз мумкин, чунки узоқ давом этаётган мамнунлик ҳолати фақат айрим пайтлардагина иштиёқмандлик ёки беҳаловатлик билангина кечиши мумкин. Шу боис барча шоирлар ўз қаҳрамонларини оғир ва қийноқли аҳволга тушириб қўйишга мажбурдирлар, кейин эса уларни бу аҳволдан қутқарадилар; драма ва эпосда доимо курашаётган, мусибат чекаётган ва эзилган одамлар тасвирланади, ҳар қандай роман – азоб чекаётган инсон қалбининг титроғи ва талвасасини кўрсатувчи панорама. Бу эстетик заруриятни Вальтер Скотт (Шотт) "Қадимий ахлоқ" новелласига ёзган "Хулоса"сида соддадиллик билан баён қилган. Табиат инъом этган истеъдод ва бахтга эришган Вольтер ҳам мен айтган ҳақиқатга ҳамоҳанг тарзда: "бахт – орзу холос, қайғу эса бор нарса", дейди ва бунга яна қўшимча қилади: "Мана, саксон йилдирки, мен буни ўзимда синаб кўраяпман. Бундан мен итоатгўй бўлиш керак, деб хулоса чиқариб олдим ва ўзимга-ўзим айтдим – пашшалар фақат ўргимчакларга ем бўлиш учунгина туғилади, инсон эса қайғу ичидан кемириши учун".

Ҳаёт истакларимизга муносиб тарзда берилган ва ардоқланадиган неъмат, деган гапни ишонч билан айтишдан олдин, ҳаётимизда ақлимизга сиғадиган даражада рўй бериши мумкин бўлган барча қувончларимизни, шу ҳаётимизда ақлимизга сиғадиган даражада учратиш мумкин бўлган барча қайғуларимизга солиштириб кўринг – таққослаб, нукта қўйишимиз унчалик қийин бўлмаса керак. Дунёда эзгулик кўпми ёки ёвузлик деган мавзуда баҳслашиш моҳиятан ортиқча, чунки ёвузлик мавжудлигининг ўзигина масалани ҳал қилиб қўяди.

Эзгуликнинг ёвузлик билан ёнма-ён мавжудиги ёки ундан кейин пайдо бўлиши ёвузликни ўзи билан тенглаштира олмайди ёки йўққа чиқара олмайди. “Мингларча роҳат-фароғат биргина азобчалик эмас” (Петрарка). Минглаб одамларнинг бахт-сурури биргина одамнинг изтироб ва азобларига малҳам бўла олмайди: худди шунга ўхшаш менинг ҳозирги роҳат-фароғатим олдинги чеккан азоб-уқубатларимни йўқ қила олмайди. Дунёдаги барча ёвузликлар ҳозиргига қараганда юз баравар оз бўлганда ҳам оламдаги борлик бизни қувонтириши эмас, балки қайғуга солиши керак, чунки ёвузлик борлигининг ўзи юқоридаги ҳақиқатни асослантириб турипти, буни эса турли оҳанг ва йўллар билан ифода-лаш мумкин, бинобарин, моҳиятан олганда мавжуд бўлгандан кўра йўқлик сари юз тутган маъқулроқ. Бу фикрни Байрон маҳорат билан ифодалайди:

“Ҳаётимизда ғайри-табиий хулқ-атворга эга бўлган аллақандай нарсаси бор: нарсалар оҳангдошлигида бу бўлиши мумкин эмас – бу аччиқ тақдир, тугатиб бўлмас юқумли гуноҳ, бу чексиз чегара, илдиизи заминимизда бўлган, барчани заҳарловчи дарахт, унинг шох ва барглари одамзод бошига кулфат ёғдирувчи булут: касаллик, ўлим, қуллик – булар ҳаммаси биз кўриб турган кулфат томчилари, энг ёмони – тузалмас бемор қалбимизни бизга кўринмасдан, бетўхтов янгидан-янги аламга тўлдираётгани”.

Агар олам ва ундаги ҳаёт ўз ҳолича, ўз мақсади учун яралганда эди, назарий жиҳатдан буни оқлашга муҳтожлик бўлмасди, амалда эса муқофотга ёки тузатишга лойиқ бўларди. Спиноза ва унинг издошлари ўйлаганларидек, улар илоҳ томонидан ўзлигини намойиш этиш учунгина яратилганда эди, у ҳолда яратиш сабабини оқлашга, оқибатини эса тушунтиришга зарурият сезмасди, азоб-уқубатлар эса роҳат-фароғат билан тенглаша оларди (лекин бунинг илоҳи йўқ, чунки менинг чекаётган азоб-уқубатларимни келажакдаги қувончлар ҳеч қачон ювиб кета олмайди – бу изтироблар ўз замонасини тўлдириб тураверади. Чинакам бахтли ҳаётда ҳеч қандай изтироб бўлмаслиги лозим бўларди, ўлим эса умуман бўлмаган ёки мавжудлиги бизга бунчалик кўрқинч келтирмаган бўларди. Фақат ана шундагина ҳаёт ўзини-ўзи қоплаган бўлар эди.

Атрофимиздаги нарсаларга ноҳушлик нуқси ингандек, худди дўзах қаъридан тутаётган олтингугурт исидек, кўнгилсизликни эслатиб турувчи дунёдаги бу ҳолатимиз ҳаёт кечирешдан кўра дунёга келмаганимиз маъқулроқ эканлигини аңлатиб туради; бу дунёдаги барча нарсалар номукамал ва алдоқчи – ёқимли нарса ёқимсиз билан аралаш; ҳузур-ҳаловат доимо чала, роҳат-фароғат ўз-ўзини емиради; енгиллик ҳар доим ўз кетидан оғирликни бошлаб келади; ҳар куни, ҳар соатда турмушимизда бўладиган муҳтожликлардан чиқишга ёрдам берувчи имкониятларимиз ҳар дақиқада бизни тарк этишга тайёр; биз кўтарилаётган нарвон поғоналари тез-тез синиб тушади, турмушдаги катта ва кичик ташвишлар ҳаётимиз табиатини ташкил қилади, бир сўз билан айтганда, дастурхонимиздаги барча ноз-неъматларни булғаб кетадиган сабаблар кўп.

Бунга қарши боришнинг икки йўли бор: биринчиси – эҳтиёткорлик, яъни ақл, олдиндан сезиб, назарда тутмоқ, айёрлик – лекин булар ҳеч нарсани ўргатмайди, ҳеч нарсага эриштира олмайди, улар омадсизликка маҳкум; иккинчиси – тоқатли бўлиш, ҳар қандай ташвишни сабрбардош билан енгил, амалда бу – доимо қулайликка, яхши ҳаётга

интилмасдан, ҳаётни, жирканч бўлса-да, борица қабул қилиш – бу эса бора-бора бизни хумдаги Диогенга ўхшаш “итфеъл” кимсага айлантиради. Ҳақиқат эса шундаки, биз бахтга интимаслигимиз керак ва биз бахтсизмиз ҳам. Одамзод бошига ёғилувчи энг жиддий кулфатларнинг бош манбаи инсоннинг ўзидир: одамнинг одамга бўлган ваҳшийлигидир. Ким шуни эсида қатъий сақласа, дунё унга дўзах бўлиб кўринади; Данте тасвирлаган дўзах бунинг олдида ҳолва – бу ерда бир одам бошқаси учун иблис бўлиши керак, бунга эса, маълумки, ҳар ким ҳам қодир эмас, қобилиятлироғи эса қандайдир босқинчи қиёфасидаги иблисбоши бўлиб, юз минглаб одамларни бир-бирига қайраб: “Сизларнинг пешонангизга ёзилгани шу – қайғу ва ўлим – бир-бирингизга қарши милтиқ ва замбараклардан отинглар”, дея буйруқ беради, улар эса бунга бўйсуниб, айтилганини бажарадилар.

Одамларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларида ёлғон кўп, адолатсизлик авжида, зулмга зулм билан жавоб берилади; фақат истисно ҳоллардагина бунинг акси бўлиши мумкин; худди мана шунинг учун ҳам жамиятда давлатчилик ва қонунчилик бўлиши зарур. Бу фақат муҳокама учун эмас. Давлатчилик таъсиридан ташқаридаги ҳолатларда одамлар аёвсиз равишда ўз яқинларига зулм ўтказа бошлайдилар, бунинг асосида эса инсонга хос бўлган чексиз эгоизм – худбинлик, айрим ҳолларда эса, қаҳру ғазаб ётади. Шакарқамиш ва қаҳва етиштирилаётган ерларда негрларни қул қилиб ишлатишда уларга бўлган муносабат буни яққол кўрсатади. Беш ёшида турли фабрикаларга ёлланадиган ҳар кунги ўн-ўн икки, ҳатто ўн тўрт соатлаб ишлаётганларни кўриш учун Европадан унча узоқлашиш шарт эмас, бу тирикчилик учун жуда қимматли тўлов. Миллионлар тақдири мана шундай, бошқа миллионлар тақдири ҳам шундан қолишмайди.

Жамиятда ўз мавқеига эга бўлганларнинг бошига озгина ташвиш тушди дегунча, ўзларини ўта бахтсиз ҳисоблайдилар; бизни бахтли қиладиган нарсанинг ўзи дунёда йўқ. Ким нима деса десин-у, энг бахтиёр одамнинг бахтли онлари у ухлаган пайтдагина кечади, уйғониши билан эса бахтсиз онлари яна пайдо бўлади. Инсон ўзини бахтсиз деб ҳис қилишининг билвосита далили яна шундаки, кимнидир омади юришиб кетганини билгач, қалбини ҳасад олови қамрайди, бу заҳар уни ич-ичидан емириб, тинчлик бермайди. Одамлар ўзларини бахтсиз деб ҳисоблаганлари сабабли, бошқа бир одамнинг бахтли эканлигини осойишталик билан кузатишлари гумондир: тасодифий бахт нашидасини сурган одам атрофидагиларни ҳам бахтли қилишни истаб ҳайқиради:

– Менинг қувончимдан атрофимдаги барча бахтли бўлсин!

Агар борлиқдаги ҳаёт ўз ҳолича фаровонликдан иборат бўлиб, уни йўқликка алмаштириш ҳолати бўлмаганда эди, бу дунёдан чиқиш эшигига ўлим ва унинг даҳшатидек қўрқинчли посбон кўйиш зарурати бормиди? Агар ўлим даҳшати бўлмаганда, ким ҳам бу дунёда қолиб яшашни истарди? Агар ҳаёт қувончдан иборат бўлганида, ўлим ҳақида ким ҳам ўйлаб ўтирарди?

Ўлимнинг яхши томони ҳам бор, у (мусибатли) ҳаётимизга чек қўяди; турмушдаги қайғуларимизга биз ўлимдан юпанч топмоқчи бўламиз ва бунга эришамиз. Ҳақиқат эса шундаки, ўлим ҳам, изтироблардан иборат бўлган ҳаёт ҳам – бу бир нарса, яъни адашувлардан иборат бўлган лабиринтдир – ундан чиқиш қанчалик қийин бўлса, истак ҳам шу даражададир.

Амалий жиҳатдан олганда, бу дунёнинг борлигидан кўра йўқлиги

маъкулроқ бўларди, назарий жиҳатдан олганда эса унда муаммолар учрамаслиги лозим эди; бу олам мавжудлиги ҳеч қандай тушунтиришга муҳтожлик сезмаслиги, ҳамма нарса ўз-ўзидан тушунарли бўлиши лозим эди, унда рўй бераётган ҳодисалар (оқилона бўлса) ҳеч ким ажабланмасди, уларни суриштириш ҳаёлига ҳам келмасди ёки мавжудлик мақсади ҳамма учун очиқ-ойдин кўриниб турарди.

Амалда эса дунё ҳаёти ҳал қилиб бўлмас даражадаги муаммолардан иборат, ҳар қандай фалсафа ҳам барчасига жавоб топа олмайди, ҳамиша қандайдир парчаланмас кимёвий чўкмаларга ўхшаш, тушунтириш маҳол унсурлар ёки иррационал ифодаларга ўхшаш мужмал нарсалар қолади. Шу сабабли, кимдир, нима учун олам борлигидан кўра йўқлиги маъкулроқ эканлиги ҳақида сўрашга журъат этса, бу саволга оламда жавоб йўқ. Дунё нима мақсадда, қандай фойда учун яратилгани ҳақида жавоб учрамайди.

Менинг назариямга кўра, оламдаги борлик тамойили ҳеч қандай нарсага асосланган эмас, яъни у ҳаётга бўлган кўр-кўрона истак-ирода туфайли туғилган ва бу ирода яратилиш қонунига бўйсунмаган, у ўз ҳолича ичиндаги ичиндадир. Шу сабабли ҳар қандай “нимага?” деган саволга жавоб йўқ. Бу эса олам табиатининг хусусиятига тўла жавоб беради, чунки кўр-кўрона иродагина, худди бизга ўхшаб, ўзини шу аҳволга солади. Истак-иродамиз кўр бўлмаганда эди, жиловлаш қийин интилиш ва курашлардан иборат бўлган, барча куч-қудратларни узлуксиз сарфлаб туришга мажбур қилган, оғир меҳнат эвазига ўз кўлимиз билан эришганларимизни йўққа чиқариб, доимий безовталик, қўрқув ва муҳтожлик билан, индивидуал борлигимизни барбод қилишга олиб борувчи тирикчиликка бунчалик интилиш ўзини-ўзи оқламаслигини биларди. Бутун олам изтироблардан иборат эканлигини тасдиқловчи барча омиллар шунга гувоҳлик берсалар-да, онгимиз билан бошқарилувчи иродамизнинг айрим кўринишларини оптимизм билан бўяб кўрсатиш зарурияти керак бўлиб қолди ва у ўзига ҳимоячилар ва жарчилар ҳам топиб олди. Оптимизм ҳаётни бизга гўё туҳфа этилгандек қилиб кўрсатади, лекин бизга шу нарса аёнки, агар у бизга олдиндан кўрсатилган ё синаб кўриш учун берилганда эди, ҳар қандай одам ҳам жон-дилдан уни рад қилган бўларди: бекорга Лессинг ҳали дунёга келмаган, яъни доялар қисқичлари билан мажбуран суғуриб олганда ҳам яшашни истамасдан у дунёга қайтиб кетган боласининг ақлига бунчалик лол қолмасди. Тўғри, ҳаёт бу синов эканлигини ҳар ким билади, лекин кимдандир сўралса: “Худди мана шунинг учун ҳам хоҳламайман, ҳеч қандай синовга муҳтож эмасман, ҳеч кимлигимча ўз ҳолимга қўйинг”, – деб жавоб берган бўларди. Яна бунга ҳар қандай одам ҳаётининг ҳар бир соати учун ҳисобот бериши зарурлигини ҳам қўшадиган бўлсак, у ҳолда, аксинча, дастлаб бизга ҳисобот беришлари зарур эканлигини, нима сабабдан ҳаловатимиздан жудо қилиб бизни шунчалик даражада бахтсизликка дучор қилиб, қийин ва мушкул аҳволга тушириб қўйганлигини билишга ҳаққимиз борлигини тушунамиз (Оламлар эгаси, Яратган одамлар бахтсиз бўлсин демаган, одамлар бир-бирини бахтсиз қиладилар – тарж). Демак, нотўғри тамойиллар шуларга олиб келади. Инсон борлиги унинг ҳаёти инъом этилмаганидан нишона: аксинча, у бизга берилган қарз, уни узиш эса шарт бўйича мажбурийдир. Бу мажбурият бўйича тўлов биздан кечиктириб бўлмас эҳтиёжлар, қийноқли истаклар, чексиз ғам-аламлар орқали ҳаётимиз давомида олинади. Бу қар-

зни тўлаш учун биз бутун ҳаётимизни сарфлаймиз, лекин шунда ҳам маълум фойизини тўлаймиз, холос, асосий қарзимизни эса ўлим пайтида тўлаймиз. Бу шартнома мажбуриятини қачон биз ўз бўйнимизга олганмиз? Туғилган пайтимизда...

Бир мавжудот сифатида инсон ҳаёти унга берилган жазо ва гуноҳини ювиш учун имконият, деб қаралса тўғрироқ бўларди. Яхудийлар китобини мурасасозлик билан қабул қилишимга сабаб "Занд – Авесто"дан олинган (Бун-Дахишн, 15) – балки бутун иудаизм ҳам шу китобдандир – азалӣ (дастлабки) гуноҳга ботиш ҳақидаги ривоят бўлиб, гарчи у мажозий маънода метафизик кўринишда бўлса ҳам, ҳақиқатга яқинроқдир. Шаҳватпараст гумроҳлик меваси саналмиш ҳаётимизга ўхшайдиган бошқа бирор нарса оламда йўқ. Насронийликнинг "Янги аҳд" китоби гарчи ахлоқий жиҳатдан брахманлик ва буддавийликка яқинроқ бўлса-да, яхудийларнинг оптимистик руҳига ётдир, лекин олий даражадаги доноликдир, шу ривоят уларни бир нуқтада туташтиради.

Мабодо ҳаётимизга сингиб кетган гуноҳларимиз даражасини ўлчамоқчи бўлсак, у билан боғлиқ бўлган изтиробларимизга боқинг. Ҳар қандай кучли азоб, у жисмонийми ёки руҳийми, шунга муносиб эканлигимиздан далолатдир, агар муносиб бўлмаганимизда бошимизга тушмас эди. Насронийлик ҳаётимизни худди шу нуқтаи назардан талқин қилади: "Ғалатларга мурожаат"нинг учинчи бобида Лютер ёзган шарҳларнинг бир жойида шунга далил бор (менда унинг лотинча матндаги бир нусхаси бор): "Бизнинг бутун жисмоний борлигимиз ўзига тегишли нарсалар билан бирга иблисга тобедир, биз эса у эгалик қилаётган дунёда меҳмонмиз, холос. Еб турган нонимиз, ичиб турган сувимиз, кийган кийимимиз, биз нафас олиб турган ҳаво – барчаси унинг қарамоғида". Менинг фалсафамни тушкунлик кайфияти йўғрилган, деб баҳоловчи ҳовлиқмаларга соддагина жавобим шу: келажакда ҳар кимни гуноҳига яраша дўзах азоби кутиб турганлигини тасвирлаш ўрнига, бу дунёда қаердаки гуноҳ бўлса, ўша ерда дўзахга ўхшаш нарса борлигини кўрсатдим: кимдир буни инкор этмоқчи бўлса, вақти келиб буни осонликча ўзида синаб кўриши мумкин.

Бир-бирини ғажиб, еб-йўқотиш билан шуғулланаётган, ур-йиқитлар гирдобида дабдала бўлган, изтироб чекаётган мавжудодлар дунёси бу; тирикчилик эвазига ўзига ўхшаш минглаб йиртқич ҳайвонларни азобуқубатга солиб ўлдирган ва уларнинг тирик мозорига айланган йиртқичлар дунёси бу; билимдонлик билан бирга мусибат дардини тортиш қобилияти ҳам юксалиб бораётган, зиёилик даражаси ошган сайин шунга мослашиб бораётганлар дунёси бу. Мана шу дунёни Лейбниц тизимга солган оптимизмга мослаштириб, энг яхши мукамал дунё сифатида намойиш этмоқчи бўладилар. Ўтакетган бемаънилик!..

Оптимист дунёга очик кўз билан қарашимни, унинг қанчалик гўзал эканлиги, қуёшнинг заррин нурлари билан ёритилган тоғлар, водийлар, дарёлар, ўсимликлар ва ҳайвонот олами билан дунё мунавварлигини таъкидламоқчи ва ҳ.к. Лекин бу дунё томошагоҳ эмас-ку? Бу нарсалар, албатта, томоша қилишга арзийди: лекин томошанинг ўзигина бўлиши – бу бошқа нарса. Кейин теолог (илоҳиётчи олим) келади-да, оламнинг яратилиши доноликка асосланганлигини; сайёралар тўқнаш келмаслиги, денгизлар қуруқлик билан аралашиб бўтқага айланмаслиги, коинот узлуксиз совуқдан қотиб қолмаслиги, иссиқдан куйиб кетмаслиги, эклиптиканинг доимо бир томонга оғиб туриши натижасида абадий баҳор ҳукмрон бўлиб, бирор нарса етиштириб бўлмаслиги ва

шунга ўхшаш ҳодисалар олди олинганлиги ҳақида мақтовлар, ҳамду санолар ўқийди. Лекин булар ва шунга ўхшаш нарсаларнинг барчаси зарур бўлган шарт-шароитлар, холос. Агар қандайдир бир олам мавжуд бўлар экан, ундаги сайёралар, худди Лессинг ўғли каби, туғилиши биланок ўлимга юз тутмасдан, ҳеч бўлмаганда узоқ бир қўзғалмас юлдуз нури унга етиб келгунга қадар туриши лозим бўлса, у ҳолда пойдевори осонгина қулайдиган бундай оламни нўноқлик билан яратишга ҳожат йўқ эди¹. Ўша мақталган оптимизм эришган натижаларини кўриб чиқадиган бўлсак, шу даражадаги мустаҳкам сахнада ўйнаётган актёрларга тикилиброқ қарасак, таъсирчанлик билан бирга изтироблар ҳам пайдо бўлаётганини, зиёилик даражасигача ривожланиб, у билан қўл ушлашиб кучайиб бораётганини, қудрати ўсган сайин очкўзлик ва мусибат ҳам шу даражада ўсаётганини ва ниҳоят, инсон ҳаёти фақат комедия ва трагедия учунгина хом ашёга айланиб қолганлигини кўрамиз, ана ўшанда бирорта инсонда, агар у иккиюзламачи бўлмаса, ҳаётни мақтаб мадҳия ўқишга мойиллик қолмаса керак. Бу дардли дунёга оптимизмнинг ёлғон мақтовлари тўғри келмаслигини, унинг келиб чиқиш манбаларини Давид Юм "Диннинг табиий тарихи" асаридаги 6, 7, 8 ва 13 бобларида, гарчи яширин тарзда бўлса-да, аёвсиз чилпарчин қилади. Худди шу муаллиф "Табиий дин ҳақида диалог" асарининг 10, 11-китобларида мен келтирган далилларга уйғун тарзда, жуда аниқ усуллар билан бу дунёнинг ишлари азоб-уқубатдан иборат эканлигини очиқ-ойдин тасвирлаган, ҳар қандай оптимизмнинг фойдасиз эканлигини кўрсатган ва таг-томири билан яксон қилган. Юмнинг юқоридаги ҳар иккала асари эътиборга сазовор, ҳозирги Германияда уларнинг яхши билмайдилар. Бу ерда эса маҳаллий сўзамолларнинг зерикарли вайсақилигини, ватанпарварлик ҳиссидан келиб чиққан ҳолда, бўрттириб кўрсатиш, ўртачаларини кўкларга кўтариб улуғлаш билан оворадирлар. Ваҳоланки, бу "Диалог"ларни Гаман таржима қилган. Кант уларни кўриб чиққан ва қариган чоғида уларни қайта нашр қилишга ўғлини кўндирмоқчи бўлган, чунки Платнернинг таржимаси уни қониқтирмаган (Ф.В.Шуберт томонидан тузилган Кант таржимаи ҳолининг 81 ва 165-бетларига қаранг). Давид Юмнинг ҳар бир саҳифасидан, Гегель, Герберт ва Шлейермахерларнинг барча фалсафий асарларини жамлаганда ҳам олиб бўлмайдиган нарсаларни олиш мумкин.

Изчил оптимизм асосчиси Лейбниц ҳисобланади. Гарчи бирор марта ҳам унинг уйғунлик ва фарқланмас (нарсалар) ўхшашлик ҳақидаги қарашларини чуқурроқ ўрганмаган бўлсам-да, мен унинг фалсафадаги хизматларини рад этмоқчи эмасман. Унинг "Англаш ҳақида янги тажрибалар"ига келсак, бу – Локкнинг машҳур асарини гўё тузатгандек бўлиб, енгилгина танқид билан суғорилган қисқача баённома, худди Ньютоннинг тортишув тизимига қарши қаратилганга ўхшайди. "Осмон жисмлари ҳаракатлари сабаби ҳақидаги тажриба"га билдирилган омадсиз уринишдек. "Соф ақл танқиди" айнан мана шу Лейбниц-Вольф фалсафасини рад этади: унга нисбатан душманларча муносабатда, ҳатто уни йўққа чиқаради, ҳолбуки у Локк ва Юм фалсафасига нисбатан унинг давомчиси ва ривожлантирувчиси ҳамдир.

Агар ҳозирги фалсафа профессорлари турли йўллар билан Лейбницни, унинг авра-астарини ағдариб қарамасдан, яна оёққа турғазмоқчи, ҳатто кўкларга кўтармоқчи бўлсалар, бошқа томондан эса улар

¹Артур Шопенгауэр бошқа асрларида бу фикрга зид фикрлар айтган (тарж).

Кантни имкон борича камситиб, ўз йўлларида четлатмоқчи бўлсалар, бу – “дастлаб яшамоқ” учун тўла асос яратади: ахир “Соф ақл танқиди” яҳудий мифологиясини фалсафа сифатида кўрсатишга, “руҳ ҳақида” айрим воқеликка ўхшатиб ёки у ҳақда барчага маълум ва тайин шахс сифатида гапиришга йўл қўймайди, балки қандай қилиб файласуфлар шундай тушунчага эга бўлишди ва ундан илмий мақсадларида фойдаланишга ким ҳуқуқ берди, деб ҳисобот талаб қилади. Аммо, дастлаб яшамоқ, кейин эса фалсафа суқмоқ! Йўқолсин Кант! Яшасин бизнинг Лейбниц! – дейдилар.

Лейбницга қайтар эканман, шуни айтишим зарурки, оптимизмни мунтазам тарзда, кенг миқёсда ривожлантирган “Теодицея”си буюк Вольтернинг ўлмас “Кандид”ини яратишга сабабчи бўлганлигидан бошқа бирор хизмати эътироф эта олмайман. Тўғри, Лейбниц ўзи ҳам кутмаган ҳолда, тез-тез тилга олиб турадиган дунёдаги мавжуд ёвузлик учун юзаки кечирим сўрашга асосли баҳона топган: шуни айтидилар-да – айрим пайтда ёмонлик ҳам кетидан яхшилиқни эргаштириб келади деб. Оптимизмга қарама-қарши бўлган бирор нарсага сизиниш учун фақат ростгўй бўлиш кераклиги ҳақида Вольтер қаҳрамонининг номи шунга ишора қилиб турипти. Ҳақиқатан ҳам, гуноҳ, изтироб ва ўлим бир-бирига навбат бермай ўйнашаётган бу саҳнада оптимизм қизиқ бир шаклдаги кўринишда намоёнки, уни ҳазиломуз қабул қилиш мумкин. Гарчи биз унинг келиб чиқишини етарли даражада аниқ билмасак-да, Юм ўша сирли манбани қизиқарли тарзда очиб берди (бу – иккиюзламачилик мақтови билан ифодаланган оптимизм омадининг ҳақоратомуз тарздаги кўриниши).

Лейбницнинг, бу дунё яратилиши мумкин бўлган барча дунёлар ичида энг яхшиси, деган софистик далилига қарши жиддий ва виждонан – бу дунё яратилиши мумкин бўлган барча дунёлар ичида энг ёмони деган далилни келтириш мумкин. Зеро, “мумкин” дегани бу ким нимани хоҳласа ўз фантазиясини ишга солиб, шуни чизиб бериш дегани эмас, балки мавжуд бўлиши ва сақланиши мумкин бўлган дунё ҳақида бу фикр. Дунёмиз зўрға сақланиб туриш даражасида омонат қилиб яратилган, агар бундан ҳам ёмон қилиб яратилганда эди, аллақачон у қулаб тугар эди. Бинобарин, дунёни бундан ҳам ёмон қилиб яратиш умуман мумкин эмас, чунки у ҳолда мавжуд бўла олмас эди, демак, бизнинг дунё яратилиши мумкин бўлган дунёлар ичида энг ёмони. Амалда, нафақат сайёралар тўқнаш келиб қолганда, ҳатто улардан бирининг ҳаракати давомида бошқалари билан номутаносиблик ортиб борган тақдирда ҳам бу дунё тез орада барбод бўларди: фалакиётшуносларга маълумки, сайёраларнинг ўзаро айланма ҳаракатлари даври бир-бирига иррационал боғлиқ бўлиб, тасодифий тўқнашувлар юз бермаслигини ҳисоблаб чиқишган, бунда, ҳар ҳолда табиий ҳалокатлар юз бермай, сайёралар мувозанати сақланиб туриши мумкин. Улар ўз ҳисобларида янглишмаганликларига (гарчи Ньютон бу фикрга қарши бўлса ҳам) ва сайёралар тизимининг бу абадий механик ҳаракати, бошқа нарсалар тўхтаб қолганда ҳам, тўхтаб қолмаслигига умидвормиз. Сайёранинг қаттиқ қобиғи остида улкан куч-қувват мавжуд ва қандайдир тасодифий ҳодиса уни ташқарига чиқариб юборса, қобиқ устидаги барча жонзод ҳалок бўлиши муқаррар: сайёрамизда бундай ҳодиса кам деганда уч марта рўй берган. Лиссабонда ва Гаитидаги zilзила, Помпей шахрининг вайронагарчилиги – булар бўлиши мумкин бўлган табиий офатлар олдида ҳолва. Ҳатто химия фани ҳам аниқлашга ожиз-

лик қиладиган атмосферадаги сезилмас ўзгаришлар натижасида тарқалган вабо, сариқ безгак ва шунга ўхшаш қора ўлатлар миллионлаб одамлар ёстиғини қуритади. Агар бу ўзгаришлар бир неча баробар кўпроқ бўлганида Ер юзида ҳаёт сўнар эди. Атмосфера ҳароратининг кўтарилиши эса барча дарё ва сув манбаларини қуритиб юборарди.

Жониворлар аъзоларидаги куч-қувват улар ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган миқдорни ташкил этади, улар буни сақлаб туриш ва авлодларини давом эттириш эвазига тинмасдан ўрнини тўлдириб туришлари керак. Шу сабабли жониворлар бирор аъзосини йўқотса ёки фаолияти чекланса, аксарият ҳолларда ўлимга маҳкум. Ҳатто одамлардан улар ақлли ва онгли бўлишларига қарамай, ўндан тўққизтаси муҳтожликдан қутулиш учун доимо кураш олиб боради, чоҳ ёқасида, ўлим хавфи остида яшайди, оғир ва машаққатли меҳнат эвазига турмуш посангисини базўр сақлаб туради.

Шундай қилиб, барча жонзот ва ҳар бир жониворга ҳаёт кечириши учун, фақат жонини сақлаб туриш учунгина асқотадиган имконият берилган: шу сабабли уларнинг ҳаёти тинимсиз курашлардан иборат, ҳар қадамида уларни ўлим хавфи кутади. Кўпинча бу хавф-хатардан қутулиш имкони йўқлиги учун табиат наслнинг қирилиб кетмаслигини таъминлайди, шу сабабли жонзотлар керагидан ортиқча даражада зурриёт қолдиради. Сайёрамизда бир вақтлар яшаган, кейинчалик йўқолиб кетиб тошга айланган жонзотларнинг қолдиқлари бунга ҳужжатли далил ва гувоҳ бўла олади; кейинчалик улар мавжуд бўлишига имконият бутунлай қолмаган, бинобарин, улар яшаган олам мавжуд бўлиши мумкин бўлган энг ёмон оламларнинг ҳам ёмони ҳисобланган.

Моҳиятан олганда, оптимизм – ҳақиқий асл-наслимизмнинг ноўрин мақтаниши, яъни ҳаётга айланган ироданинг ўз бунёдкорлигидан мағрурланишидир. Шу сабабли оптимизм нафақат сохта, ҳатто зарарли таълимотдир. Амалда у ҳаётни, гўё биз истаган ҳолат сифатида, биз кўзлаган бахт сифатида тасвирлаб беради. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳар бир одам ўзини бахт ва роҳат-фароғатга сазовор, деб ўйлайди, лекин, аксарият, у насиб этмаса, ўзини адолатсиз тарзда камситилган, ҳаётда мақсадга эриша олмаган омадсиз одам сифатида ҳис қилади: ваҳоланки, ҳаётимиз мақсадини охири ўлим билан тугайдиган меҳнатда, йўқчиликда, қашшоқликда, ғам-андуҳда кўриш тўғрироқ бўларди (браҳманлик, ҳиндувийлик ва ҳақиқий насронийлик шунда кўради), чунки айнан мана шу қийинчиликлар биздаги ироданинг ҳаётга бўлган интилишини инкор этади.

"Янги Аҳд"да қийноқлардан иборат ҳаёт покланиш жараёнига қиёсланади, мусибат – насронийлик рамзи ҳисобланади. Шу сабабли Лейбниц, Шефтсбери, Боллингброк ва А. Поплар ўз оптимизмининг байроқ қилиб чиққанларида кўпчилик ер чизиб қолди, чунки насронийлик оптимизмни чиқиштира олмайди. Вольтер ҳам "Лиссабон ҳалокати" номли шеърида оптимизмга қарши бўлиб, унга ёзган сўзбошисида буни тубдан аниқлаб берди. Бу буюк инсонни айрим сотқин олмон қоғозбозлари ерга урмоқчи бўлсалар-да, мен уни меҳр билан кўкларга кўтараман, у Руссодан анча юқори туради. Вольтернинг фикрлари ғоятда чуқур, бу куйидаги қарашларида намоён бўлади: 1) инсон ҳаётида ёвузлик ва мусибатнинг нисбатан кўплигини англаши; 2) ирода кучи мустаҳкам бўлиши зарурлигига қатъий ишонч; 3) коинотнинг фикрловчи аввали моддийлигининг эҳтимоллиги ҳақидаги Локкнинг ғояларини ҳақиқий деб ҳисоблаши. Руссо бўлса, ўз декламацияларида бунга қарши

чиқади, масалан, "Савоя викарийсининг диний эътиқоди" номли протестант руҳоний- пасторларининг саёз фалсафасини тасвирловчи аса-рида. Худди шу руҳда Руссо оптимизмни кўқларга кўтариб, 1756 йил 18 августида Вольтерга ёзган узундан-узоқ махсус хатида унинг юқорида эслатилган шеърига қарши чиқиб, маъносиз, юзаки, нотўғри мантиққа суяниб хулоса қилади. Руссо фалсафасининг ўқ чизиги ва асосий пой-девори – насронийлик таълимотидаги инсон зотининг бошланиши, азал-ий гуноҳи ва бузуқлиги эмас, балки у азалдан эзгуликка мойиллиги ва камолотга етишиш учун чексиз қобилиятга эга эканлиги, фақат цивилизация ва унинг мевалари уни йўлдан оздирганлиги, деб ўз оптимизми ва гуманизмини шу асосга қурганлигидир.

"Кандид" асарида оптимизмга қарши ҳазил-мutoйиба услубида курашган Вольтер ҳам, ўлмас буюк асари "Каин" (Қобил ва Ҳобил)да бу дунёқарашга фожиа услубида жиддий қарши чиққан Байрон ҳам об-скурант (расмиятчи) Фридрих Шлегел томонидан сўқиш эшитган. Қола-верса, агар мен ўз қарашларимни тасдиқлаш мақсадида барча замон-лардаги донишмандларнинг оптимизмга қарши руҳда айтилган муло-ҳазаларини келтирадиган бўлсам, уларнинг кети узилмасди, чунки улар-нинг деярли ҳар бири бу дунё беҳаловат ва сурурсиз эканлиги ҳақида зўр гапларни айтганлар. Шу сабабли, мен ўз қарашларимни тасдиқ-лаш учун эмас, балки шу бобни безатиш учун шунга ўхшаш кўчирма-лардан бир нечасини келтириш билан якунламоқчиман. Даставвал шуни эслатмоқчиманки, греклар, насронийликдан ва юқориосиёлик-ларнинг дунёқарашидан қанчалик узоқ бўлмасин, ирода ўрнининг қан-чалик даражада кучли эканлигини қатъийлик билан тасдиқламасинлар, ҳар ҳолда улар мусибат борлиқнинг ич-ичига сингиб кетганлигини ан-глаганлар. Трагедияни айнан шулар яратганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Дастлаб Ҳеродот томонидан, кейинчалик бошқа ёзувчи-лар томонидан қолдирилган маълумотларга кўра, фракцияликлар одати бўйича янги туғилган чақалоқларнинг дунёга келишини йиғи-сиғи, дод-фарёд билан нишонлашган, бу дунёда ҳар қадамда ёвузликлар хавф солишини унга айтиб йиғлашган, марҳумни эса, аксинча, бу дунё му-сибатларидан қутулганлигини айтиб, хурсандчилик ва ҳазил-мutoйиба билан дафн этганлар. Бу ҳақда Плутарх ("Шеърят эркинликлари ҳақида") бизгача сақланган ажойиб шеърисида шундай дейди:

"Улар туғилганларни қайғу-алам кутаётганлиги учун йиғлаб кутиб олишган; ўлганни эса мусибатлардан қутулгани учун дўстлари олқиш-лаб, хурсандчилик билан кузатишган".

Халқларнинг қон-қардошлигини кўрсатиш учун эмас, балки ушбу ҳолатни ахлоқан тасдиқлаш учун шуни қўшимча қилиш керакки, мекси-каликлар чақалоқни: "Болагинам, сен сабр-тоқат учун туғилгансан; сабр қил, изтироб чек, сукут сақла", деган сўзлар билан кутиб олганлар. Шу ҳиссиётга бўйсуниб, Свифт (Вальтер Скотт унинг таржимаи ҳолида келтирганидек) болалигидан бошлабоқ туғилган кунини хурсандчилик билан эмас, хафагарчилик билан кутиб олишни одат қилган. Ўша куни у уйида ўғил туғилганлиги ҳақида хабарни эшитгач, отасининг уйида Инжилдан Иов кўз ёши тўкаётганлиги ҳақидаги бўлимни ўқиб ўтирган.

Афлотун "Сукрот аполлогияси"да бу донишманд тилидан, ўлим биз-ни онгимиздан абадиян жудо қилганда биз учун эзгу тухфа бўлур эди, чунки бир кунлик уйқу ороми, ҳаётимиздаги энг бахтли кундан кўра яхшироқдир, деган жойларини батафсил келтириш жуда узоқ вақти-мизни олган бўларди.

Гераклитнинг: “Ҳаёт – номигагина ҳаёт, амалда эса бу – ўлим”, деб ёзади “Ҳаёт” сўзининг катта этимологияси” китобида. Эвстет “Илиада” ҳақида” асарида ҳам шундай деган.

Феогнитнинг машҳур гўзал шеърларидан:

Туғилмаслик – инсон учун энг катта бахтдир,
Кўрмасидан куёш нурин, ёруғ дунёни.

Ё туғилиб, шу заҳоти ерга кирсайди,
Кўрмас эди бу ғам-алам, аччиқ рўёни...

Софокль “Эдип Колонда” драмасида бу фикрни лўндароқ қилиб айтган:

Туғилмаслик – улугъ неъмат экан бизларга,
Модомики туғилдикми, тез кетган яхши.

Эврипид айтади:

О, инсон азоблари, тузалмас дардлар...

Гомер аввалроқ айтган:

Ер юзида нафас олиб, яшаб турганлар
Орасида энг бахтсизи инсонлар экан.

Ҳатто Плиний ҳам: “Табиат томонидан инсонга тухфа қилинган неъматлар ичида ўз вақтида келган ўлимдан бошқа яхшироқ нарса йўқ – бу ҳар бир инсонга берилган қалб давосидир”, деган.

В. Шекспир драмасида қирол Генрих IV тили билан айтади:

Келажакни биз аввалроқ билганда, эвоҳ,
Тушунарлик, ҳаётимиз қадаҳи гоҳо
Шодлик билан тўлар, гоҳо ғам-андух билан.
Қайси бири насиб этар – тасодиф иши,
Орзу қилар энг бахтиёр, муҳтарам зотлар
Ўлганимиз яхши эди бундай хорликдан...

Ниҳоят Байрон шундай деган:

“Ҳаётингда энг қувончли бўлган дамларингни ҳисобла; бесаранжомликдан ҳоли бўлган кунларингни ҳисобла, ҳаётинг қандай ўтган бўлмасин, шуни англагилки, умуман ҳаёт кечирмаганинг яхшироқ бўларди”.

Ва Бальтазар Грациан “Критикон” асарида (1 қисм, 5 фикрлар бошл. ва 7 фикрл. охирида) ҳаёт мусибатларини қора бўёқларда тасвирлайди ва унинг фожиа эканлигини муфассал кўрсатиб беради.

Лекин, ҳозирги кунларда ҳеч ким Леонарди (1798–1837 йй. – ита-льян шоири) каби бу масалага чуқур ва ҳар томонлама ёндошмаган. Бу муаммони ечишга у бутун борлиғи билан киришган; доимий мавзуси – ҳаётимизнинг масхарали ва мусибатли ҳолатларини асарларининг ҳар бир саҳифасида жуда кўп шакл ва кўринишларда, турли-туман образлар орқали ёритиб берганки, бу нарса ҳеч қачон кўнглимизга тегмайди, аксинча, таъсирчан ва жуда қизиқарлидир.

Рус тилидан Абдунаби Абдулқодир таржимаси

Хуррам РАЙИМОВ

Тойчоққинам бирам шўх

Бола билан капалак

Турфа рангли капалак
Ўшар аэропланга,
Енгил қанот қоқиши
Дилга ташлар аланга.

Уни кўрган болакай
Қувиб сира толмайди,
Ловуллайди юзлари,
Ортидан ҳеч қолмайди.

Капалакни тутолмай
Бола бўлар кўп ҳалак,
Бир-бирига ўхшайди
Бола билан капалак.

Кўприк

Катта бўлсам, албатта,
Мен қурувчи бўламан,
Келажакни олдиндан
Нақд кўрувчи бўламан.

Мен қурган иншоотлар
Бўй чўзади кўкка тик,
Дилни-дилга боғловчи
Бўлади улкан кўприк.

Қандимни чой еб кўйди

– Ойи, менга қанд беринг,
Ичайин чойга солиб.
– Ҳозиргина бердим-ку,
Қайга кетди у Толиб?

– Берган ўша қандингиз
Устидан қуювдим чой,
Қандимни у еб кўйди,
Энди нима қилдим, вой?

Печкаси борми?

– Пальтонгни кийиб чиққин
Кўчада қор Азамат,
Иссиқ тутиб сени у
Совуқдан сақлар, албат.

– Ойи, пальтом қандайин
Иситади, билмайман,
Печкаси борми ёки
Ундай бўлса киймайман?

Тойчоққинам

Тойчоққинам бирам шўх,
Унга ўзим қарайман,
Ёллари эринмай
Силлиқ қилиб тарайман.

У бир жойга нигоҳин
Қадаб тураверар жим,
Тойчоқнинг бу ҳолидан
Йўқолар менинг тинчим.

Бўлар эдик у билан
Бундан ҳам ахил ўртоқ,
Тойчоқлиги рост бўлиб,
Бўлмаганда ўйинчоқ.

Биз бахтиёр

Қушлар каби сайроқмиз,
Юлдузлардек чақноқмиз,
Ғам-андуҳдан йироқмиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Ширинтоймиз, оппоқмиз,
Эркатою дўмбоқмиз,
Полвонжонмиз, қувноқмиз,

Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Бийрон-бийрон сўйлаймиз,
Яйраб-яшнаб ўйнаймиз,
Завққа тўлиб қўйлаймиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Гулга тўлган фаслда,
Биз асалдан-асалда,
Темир бобом наслидан,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Ғунчадан ҳам нозикмиз,
Қўнгиллари ёзиқмиз,
Шоду хуррам ўғил-қиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Денов

Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

БЕДОРЛИКДА ЎТГАН УМР

Тақдир мени ўтган асрнинг бир қатор моҳир сўз усталари билан танишиш, мулоқотда бўлиш, ҳатто, оға-ини, сафдош дўст, шогирд, улфат тутишиш бахтига муяссар этди. Илк танишувдаёқ, қалбимда эҳтиром уйғотган адиблардан бири, шубҳасиз, Саид Аҳмад эди. Аллоҳ унга узоқ умр берди, роппа-роса саксон етти ярим йил яшади, бинобарин, ўзи айтганидай, саксон етти қиш, ёзни кўрди, бирини илҳом тўла ижод билан, бирини чилпарчин бўлган умидлар харобаси устида кўзёш тўкиб ўтказди...

Муқаддас китобларда аллоҳ бандасини бу фоний дунёга синаш учун юборади, деган доно ҳикмат бор. Қарангки, у туғилиб кўз очган бу қадим муқаддас юрт аср бошидаги мухорабалар, инқилобий талотўмлар туфайли бузғун-бенаво ҳолга тушган, синфий кураш жазаваси авжига минган, миллатнинг асл зиёли фарзандлари таъқибу таҳдид остига олинган, юрт таянчи – давлатмандларни қулоқ сифатида тугатиш васвасаси авжига чиққан кезлар эди. Сўнг турли-туман жазавали ташкилотлар, сургунлар, қатагонлар. Иккинчи жаҳон уруши, урушдан кейинги машаққатлар, яна қатагонларнинг янги тўлқини... улар қомига тортилган миллионлаб тирик жонлар... Ана шулар орасида Тошкентдек шаҳри азимда тагли-жойли, бадавлат, зиёли оилада дунёга келган Саид Аҳмад номли шўх, оловқалб йигитча ҳам бор эди. Ота томонидан бобоси Дадахўжабой жадидлар билан маслакдош, маърифатпарвар, онаси Зулфияхон эса қозининг қизи бўлгани учун, у дунёга келган оила бошига кетма-кет бало-қазолар ёғилди, аввал, отаси Ҳусанхўжани “халқ душмани” деб қамашди, сўнг Оқилхон, Имомхон деган акалари ҳибсга олинди, Мухторхон деган акаси эса Сталинград жангларида бедарак кетди. “Халқ душманлари” хонадонининг эркатойи Саид Аҳмадни ҳар қадамда камситишди.

Шу хил хўрликларнинг барча-барчасига унинг ўксик қалби дош беролди. Ўша мудҳиш дамларда рассомликка, сўз санъатига шайдолик унинг бирдан-бир овунчоғига айланди. Шиорлар, плакатларнинг куни туққан замон эди, алвонларга шиорлар ёзиб, чойхонаю агитпунктларга плакатлар осиб овунди, кун ўтказди. Айни пайтда, қўлига қалам олиб нималарнидир ёзишга чоғланди. Бора-бора журналистика ва бадиий ижод олами уни бутунлай ўзиники қилиб олди. Бу қутлуғ даргоҳга қадам қўяр экан, унинг қўнғлида бир дунё айтгулик сўзлари, изҳор қилгулик оҳу зорлари бор эди. Бироқ, у кезлари бу хил юрак сўзларини, оҳу зорларини айтиб бўлмас замонлар эди. Шеърлари ёд олинган шоирлар, романлари қўлдан қўймай ўқиладиган адиблар теваарида ҳасадлар урчиётганди. Энг даҳшатлиси, “халқ душмани” деб қатагон қилинадиган қалам аҳли хусусида матбуотда чиқаётган “айбнома”лар эндигина қўлига қалам тутган Саид Аҳмад тақдирига ҳам дахлдор эди. Нима қилиш керак? Шундоқ ҳам оёқ ости қалқиб турган йигитча юрак дардини

қоғозга тушириб, бошини дорга тутиб берсинми? У замона зайлига қараб иш тутди. Бирин-кетин латифанамо, қизиқарли, аммо дил оғриқларидан холи енгил-елпи, олди-қочди ҳодисалар асосига қурилган кулгили ҳикоялар битди, 1940 йили уларни жамлаб “Тортиқ” деб номланган китобча ҳолида нашр эттирди. Бироқ, бу китоб устози Абдулла Қаҳҳорнинг кескин танқидига учради. Рад этиш мумкин бўлмаган танқидий руҳдаги таҳлилу далиллар билан баробар устоз Абдулла Қаҳҳор китоб муаллифининг истеъдодига, ижодий истиқболига катта умид билдирди. Афсус, бу умид-орзунинг рўёбга чиқиши хийла кечикди. Яна ўша иллат асорати – замона зайлига “рассомлик фаолияти” – шиорлар, плакатлар руҳига мос асарлар яшашни давом эттирди. Энди, у журналистика оламига шўнғиди, улкан қурилишлар, пахта далаларининг шунқорлари ҳақида хабар, очерклар, режим раво кўрадиган “юлғич”, “фирибгар”ларни фош этувчи фельетонлар ёзди. Қўлига қалам олгандан буён ўн беш-йигирма йил давомида газета, журнал, радио орқали эълон этилган битиклари тўпланса, умр бўйи ёзганларининг учдан икки қисмини ташкил этадиёв. Тақдир ҳукми шафқатсиз: уларнинг деярли барчаси ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида, радио эфири тўлқинларида қолиб кетди.

Ўтган асрнинг эллагинчи йиллар бошларида Саид Аҳмад ҳаётида яна бир фожиа рўй берди. Урушдан олдин оила бошига ёлган бало, қанчалар эҳтиёткор бўлмасин, энди уни ҳам ўз қомига тортди. У ҳам ота ва акалари каби “халқ душмани” сифатида айбланди. Эндигина оғзи ошга етганида – шоира Саида Зуннунова билан турмуш қурганидан ярим йил ўтар-ўтмас, у ҳам ҳибсга олинди, беш йиллик қамоқ, тергов, лагерь, жудолик азоблари, бу ёқда ёлғиз қолган она, ёш келинчак, унинг бошига тушган ситам-савдолар, оғир дамларда аёл – ёш келин кўрсатган мислсиз ирода, сабр-тоқат, матонат – бутун бир ҳам фожеий, ҳам қаҳрамонона дostonга арзигулик саргузаштлар...

Шунча кўргиликлардан кейин, энди, у аввалгидек яшаши, ёзиши мумкин эмас эди. Биринчи навбатда, ҳақгўй устози Абдулла Қаҳҳор, довурак умр йўлдоши Саида Зуннунова, қолаверса, китобхони қаршисида ёлгон, енгил-елпи нарсалардан асар яшашни ўзи учун энди ор деб билди. Вoz устига, замон ҳам ўзгара бошлади, мустабид тузум таҳдидлари бир оз юмшаб, эркинлик шабадалари эса бошлади. Ўша кезлардаги руҳий ҳолати хусусида ўзи алам билан айтган дил сўзлари юят қимматли:

“Биз ҳаммамиз, жами ижодкорлар офтобда куйиб, кечалари чивинга таланиб, қум бўронларида юз-кўзини дока билан ўраб ишлаётган юпун одамларни юрак амри билан ватанпарварлик бурчини адо этгани келган, чинакам фидойи, онгли, илғор совет граждaнлари, азамат чўлқуварлар деб таърифладик”. Адиб: “Аслида шундаймикин?” деган савол қўяди ва шундай аламли мушоҳадаларни ўртага ташлайди: “Бу тўғрида бирон дақиқа бўлсин ўйлаб кўрмадик. Қайтага уларни бахтиёр, тўкин совет оиласи, деб таърифладик. Ҳатто, чўл шамолларидан қорайиб сополга ўхшаб кетган юзларини гўзаллик тимсоли, деб тасвирладик. Кетмондан қадоқ бўлиб кетган қўллари “олтин қўллар” дедик”. Энг ачинарлиси, “Ичингда шунча гап бор экан, нега миқ этмай юрибсан, деб ҳеч ким сўрамади...” Унингча, аслида: “Ижоднинг онаси – изтироб. Ижод – изтироб фарзанди. Биз буни жуда яхши билардик. Билиб туриб куймай, ёнмай ёзардик...”

Ижодкор учун бундан ортиқ кўргилик – фожиа бўлиши мумкинми? Адиб фожианинг асл сабабини ҳам дангал айтади: “Чунки пролетар адабиётига шеър эмас, шиор керак эди. Социалистик реализм методи қўл-оёғимизни, ҳатто тилимизни ҳам боғлаб қўйганди. Бизда очлар йўқ, очлар чет элда, деса

ишонганмиз. Бизда камбағал йўқ, камбағал инқилобнинг нари ёғида қолиб кетган, деса чиппа-чин ишонганмиз. Ўғриликка, талончиликка муҳтожлик сабаб эканлигини очиқ айтишга тилимиз боғлиқ эди... Биз ана шунақа забун ижодкорлар эдик”.

Булар ёзувчи бош асари “Уфқ”қа қўл уриш арафасида кўнглидан кечган мушоҳадалар. Энди, у бутунлай бошқача, яъни, фақат ҳақиқатни ёзишга, одамларнинг ичидаги дардини, юрагини ўртаётган армонларини рўйирост кўрсатишга чоғланади. Аммо, шу пайтга қадар ҳақиқатни ёзиб ўққа учганлар ертўлалардаги яккахоналарда офтоб кўрмай оламдан ўтганлар, Сибирь қаҳратонларида умрини поёнига етказган валломатлар қисмати бир дам бўлсин кўз олдидан кетмайди. Боз устига, дилидагиларни қоғозга тўкаётганида ўз бошига тушган кўргиликлар асорати уни тинч қўярмикин – темир кишанлар суяк-суякларигача эзиб ташлаган қўллари қалтирамасмикин? Аммо адиб аҳдида қатъий. Яратгандан мадад сўраб биринчи саҳифанинг бошига мумтоз адабиётимиз анъанасига кўра, “Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм” деб ёзадию беихтиёр атрофга бир аланглаб олади. Бу муқаддас жумла роман тугагунга қадар илк нусхасининг илк саҳифаси бошида машъалдек порлаб туради, фақат асар нашр учун кўчирилган нусхада замон тақозосига кўра тушириб қолдирилган. Бутун асар давомида адиб аллоҳ олдидаги аҳдига – ҳақиқатга содиқ қолади. Уч китобдан иборат трилогиянинг “Ҳижрон кунлари” деб номланган илк китоби иккинчи жаҳон уруши даври, аниқроғи, муаллифнинг ўзи бевосита шоҳид бўлган, яқиндан билган лавҳалари – кишиларимизнинг фронт орқасидаги ҳаётини, урушнинг уруш ортида қолганлар тақдиридаги асорати, урушдан қайтганлар қисматини ифодалайди. Ёзувчи уруш туфайли алоҳида шахслар, бутун миллат, Ватан бошига тушган оғир савдолар, жудолик дард-аламларини, фашизм ҳарбий жиноятининг мудҳиш оқибатларини рўйирост кўрсатади. Уруш туфайли бола отадан, ота боладан, маъшуқа ошиғидан жудо бўлди, биров умрбод майиб бўлиб тўшакка михланди, биров касб-коридан, севган санъатидан жудо бўлди. Уруш тўзони ота билан болани бир-бирига рақиб этиб қўяди, муштипар она нобоп ўғил қилмиши туфайли уят, ор-номус исканжасида оламдан ўтади, бошқа бир она жангда ҳалок бўлган ёлғиз ўғли доғида телба бўлиб қолади... “Дод, деб йиғласа бўладиган ишлар ўтди бошимиздан”, дейди чуқур изтироб билан асар қаҳрамонларидан бири.

Бир вақтлар ёзувчининг илк китоби “Тортиқ” ҳақида кескин танқидий мақола билан чиққан устоз Абдулла Қаҳҳор орадан чорак аср ўтиб шогирдининг бу романига чуқур эҳтиром билан фикр билдиради. “Уфқ”қа бағишланган мақоласини “Илҳом ва жасорат самараси” деб атайти, ўзи ҳам илҳом ва шавқ ила тўлиб-тошиб дилидагиларни тўкиб солади: “Бу – соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир, шу билан бирга гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини “тошдан” қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир”.

Асарни адабий танқидчилик ва китобхонлар ҳам илиқ қарши олди. Бундан илҳомланган адиб, трилогиянинг “Уфқ бўсағасида”, “Қирқ беш кун” китоблари устида илҳом билан ижодий ишларини давом эттирди.

“Уфқ” устида иш олиб борган ўн беш йиллик давр Саид Аҳмад ҳаётининг энг тотли, шукуҳли йиллари бўлди. Умр йўлдоши Саида опа оилада адиб учун ҳамма шароитни яратиб берди, трилогиянинг “Қирқ беш кун” китоби Андижонда, Катта Фарғона канали бошланиш қисмига яқин боғ ҳовли-

да ёзилди. Асарнинг қўлдан чиққан ҳар бир саҳифаси, бобларини Саида опа кузатиб, ўқиб, адибга раъбат, мадад бериб борди.

“Уфқ”дан сўнг Саида опа тириклигида адибнинг “Келинлар қўзғолони” драмаси дунёга келди.

Афсус, шундан кейин орадан бир йил ўтиб чархи кажрафторнинг бандасини доғда қолдирадиган яна бир шеваси рўй берди, кутилмаганда, Саида опа оламдан ўтди. Адибнинг шундан кейинги ўттиз йиллик умри жудолик-танҳолик изтироблари ичида кечди. Адиб бу йилларни қишин-ёзин устоз Абдулла Қаҳҳордан мерос қолган Дўрмондаги боғ ҳовлисида ўтказди. Тенгдош ижодкор дўстлари, садоқатли шогирдлари уни ёлғиз қолдирмасликка ҳаракат қилдилар. Салкам ўттиз йил давомида бу даргоҳдан дўсту қадрдонларнинг, шогирдларнинг қадами узилмади, бу масканда кечган мароқли “мажолис-ун нафоис”лар, ҳазил-мutoйибалар эл орасида ёйилиб кетди.

Шахсан камина ҳам улардан баҳраманад бўлганлардан бириман. Ўша йиллари Саид Аҳмад юртимиз бўйлаб кетма-кет сафарларга чиқарди, фақат ўзи эмас, яқин дўст, шогирдларини ҳам ёнида бирга олиб юрарди. Сафарларда, турли давралардаги гурунглarda кўп кузатганман: суҳбат йўналиши ҳаёт жумбоқларига, қалтис масалаларга, айниқса, сиёсатга келиб тақалганда, устоз дарҳол гапни бошқа ёққа, ҳазил-мutoйибага буриб юборарди. “Бизнинг ўтиришимиз политбюро мажлиси эмас, бунақа масалаларни ҳал этишни давлат арбобларига қўйиб берайлик, сизу биз яйраб олди-қочдилардан гаплашайлик”, дея ҳазил-мutoйибалар дафтарини варақлашга тушарди. Бирдан даврада кулги-қийқириқ янграр, латифалар латифаларга уланиб кетарди...

Кўнглим сезиб турарди, ҳаётда, айти шундай давраларда бир оғиз қалтис сўзи учун боши кетганларни у кўп кўрган, кўриб юрак олдириб қўйган, ўзини ҳам, яқинларини ҳам аяш мақсадида, айти шундай йўл тутарди, беозор кулги, ҳазил-мutoйиба унинг учун, эҳтимол тutilган бало-қазолардан

асраш-асраниш учун қалқон вазифасини ўтарди. Бир гал Саид Аҳмад иккимиз суҳбатлашиб ўтирганимизда бирдан сардафтарини – бошдан кечирган мусибатларини сўзлай кетди. Ўша пайтга қадар бунақасини сира эшитмаган эдим. Лол бўлиб қолдим. Шунча кўргиликлар, хорлик, разолатни бошдан кечириб бу хилда қувноқ, шўх-шодон ҳолда юриш, ичак узди, хушчақчақ асарлар ёзиш... Бунинг боисини сўраганимда, шундай жавоб қилганди: “Чамамда, мени айни шу нарса – ҳазил-мутуйибага ўчлик, юмор ҳиссининг кучлилиги сақлаб қолди. “Яратганнинг ўзи дард-офат билан бирга унинг давосини ҳам беради”, дейишади-ку! Агар менда айни шу кулгига ўчлик бўлмаганида, аллақачон ғам-кулфатлар қуюнида ғарқ бўлиб кетардим. Эҳтимол, шу ғам-кулфатларни унутиш учун ҳам хушчақчақ нарсалар ёзгим келгандир. Пайти келганда, айтиб ўтай, кулги орқали одам боласи ҳар қандай бало-қазолардан, ҳатто ўлимдан ҳам ғолиб келганлигига кўп бор иқрор бўлганман...”

Устознинг мени лол қолдирган яна бир хислати – ундаги бедорлик. Сафарларда, ёз ойлари Дўрмондаги боғ ҳовлисида кўп бора шоҳид бўлганман. Тунлари уни мириқиб ухлаб ётганини деярли кўрмаганман. Ҳар гал бехос уйғониб кетганимда, Саид Аҳмадни сигарет тутатиб, хаёл суриб ўтирган ҳолда кўрардим. Бир гал у: “Сенлар маза қилиб уйқуни урдиларинг, шундай чиройли тунни бекор ўтказдиларинг, мен эса миямда битта чиройли ҳикояни пишириб қўйдим, қани энди, шу дамда машинкам ёнимда бўлса, ярим соатда уни қовозга туширардим”, деганди. Устоз баъзан бедорликда ўй-мушоҳадалардан толиққан чоғлари кўнглига энг яқин оладиган шогирдлари – Йўлдошали ёки Тўланбойни уйғотиб тонггача секингина гурунглашиб ўтирарди. Баъзан эса, шумликка ўтиб Эркин, Ўткир ёки каминани уйғотиб бехос саволга тутарди. Бир гал мендан сўраб қолди: “Белинскийнинг маъшуқаси ким бўлган – исми ёдимдан кўтарилибди?” Эртаси тун ярмида Эркинни туртиб уйғотиб: “Клара Цеткин қачон туғилган?” дея безовта қилганди. Камина ҳам, Эркин ҳам кутилмаган саволга жавоб излаб, устозга қўшилиб тунни бедор ўтказган эдик...

Бу хилдаги бедорлик устоз учун туғма хислатмикин? Қўрқув салтанати ваҳми, таҳлика авжига минган йилларнинг адиб шуури, руҳиятидаги асо-ратларимикин? Ёки ижодий ўй-мушоҳада, тасаввур учун берилган имкони-ятмикин? Барча тахминларда қандайдир даражада асос бор. Шуниси қизиқ-ки, бошқалардан фарқли ўлароқ, устозда кун бўйи тунги бедорликнинг ҳеч қанақа салбий оқибати сезилмасди. Бутун ҳаёти давомида уни ҳазил-мutoй-иба, юмор туйғуси билан баробар, айна шу бедорлик хислати бало-қазолар-дан асраб қолган, деб бемалол айтиш мумкин. Бир суҳбатда у: “Жуда кам ухлайман, доим тетик бўлишга ҳаракат қиламан”, деганди. Умрининг аксар қисми сафарларда, одамлар, дўстлари орасида, ижодкор устоз, тенгдош, шогирдлар даврасида ўтган, ҳамиша давраларга ўзгача руҳ, шавқ бағишла-ган Саид Аҳмад айна шу жўшқин давраларда асарлари учун бой хазина йиққан, тунги бедорлик чоғлари эса улар кўнглида бадиий шакллар тусини олган, сўнг қоғозга тушган. Адиб асарларини ўқиганимда, давраларда, қувноқ гурунгларида айтилган лутф, латифа, ҳазил-мutoйибаларнинг акс-садосини шундоққина кўриб, ҳис этиб тураман. Жумладан, адибга катта шуҳрат кел-тирган, миллий комедиямизнинг “Майсаранинг иши”, “Шоҳи сўзана”дан кейинги энг юксак намунаси дея эътироф этилган “Келинлар қўзғолони” ҳам айна шу тарзда қувноқ, жўшқин давраларда туғилиб, бедорликда шакл-шамойилини топган. Асардаги ўта халқчил, пишиқ-пухта бадиий ифода-нинг, сеҳрли кулгининг бош омили, замини ана шунда.

Комедиядаги кулги роят сержило. Унда, бир жиҳатдан, қаҳрамонлар та-биатидаги айрим қусурларни чимдиб ўтиш бор. Айна пайтда, бу кулги одам-га одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик, меҳр-мурув-ват туйғуси билан йўғрилган ҳаётбахш кулгидир. Шу билан баробар, одамни ўйга толдирадиган шўх ва ҳазин кулгидир. Томошабин саҳнада Фармонби-би, унинг ўғиллари, келинлари хатти-ҳаракатини кўриб, кузатиб кўзидан ёш чиқар ҳолатда хандон отиб кулади ва театрдан шу одамлар билан дўст тутиниб чиқади. Айна чоғда, танги, мағрур “пошшо хотин”нинг пироварди-да мағлуб ҳолатидан қисман ўкинади. Бугина эмас, синчиклаб мушоҳада қилинса, асар фақат шу хилдаги шўх ва ҳазин энгил ҳазил-мutoйибалар-дангина иборат эмаслигига амин бўласиз. Ўша ҳазил-мutoйибалар замирида авваллари биз пайқамаган жиддий маъно мавжудлигини – комедиядаги қувноқ ҳазил ва кулги билан йўғрилган комик ҳодисалар ифодасида асар ёзилган, саҳнага чиққан кезлардаги жиддий бир ҳодисага – барчани тенг-лаштиришга, одамларни бир қолипга солишга йўналтирилган сиёсатга – “совет ҳаёт тарзи” ва унинг инқирозига ишоралар борлигини ҳам пайқаш қийин эмас.

Истиқлол йилларида адиб ижодининг яна янги қиррлари намоён бўла бошлади. Истиқлолга эришганимизда Саид Аҳмад етмиш икки ёшда эди. Кекса бўлишига қарамай, аввалги “қуш уйқусини” ҳам тарк этиб, бутунаси илҳом ва ижод оғушида яшади. Мана шу йиллари у кўпдан бери юраги дов бермай келган яқин кечмиш тарихимиздаги, ўз оилавий ва шахсий ҳаётида-ги, Қодирий ибораси билан айтганда, “энг кирлик қора кунлар” фожиасини қаламга олишга чоғланди. Бирин-кетин “Сароб”, “Борса-келмас дарвозаси”, “Тақдир, тақдир”, “Офтоб ойим” каби лагерь ҳаётига оид туркум ҳикоялари майдонга келди. Аммо уларни қоғозга тушириш осонликча кечгани йўқ. 2000 йил 5 май санаси билан “Халқ сўзи” газетасида эълон этилган камина-га йўлланган очиқ хатида адиб бу туркум ҳикояларнинг яратилиш чоғидаги руҳий ҳолати, изтироблари хусусида шуларни ёзади:

“Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда “Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!” деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?”

У воқеаларни ёзмоқ учун ҳаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-уқубатларни қайтадан бошимдан кечиришим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, “Борса келмас дарвозаси”га нуқта қўйдим. Ўрнимдан тураётганимда бошим айланиб ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб қўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200га 130.

Биламан, бу инсульт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гўё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

“Сароб” деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим. Ўшанда, мени шу Маҳмуджон ўлимдан сақлаб қолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйимизга телефон қилиб дадасига аҳволимни айтганида, у гўё Қибрайга учиб келган эди. “Тез ёрдам”ни чақириб касалхонага оборган.

“Сароб”да ҳам лагерь, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кўтаролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим.

Ўқиб кўринг, маъқул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С.А.

2000 йил 5 май”

Саид Аҳмаднинг ушбу мавзудаги ҳикоялари ҳам ўзбекона миллий руҳга йўғрилган ҳолда ўзбекона нигоҳ билан идрок ва талқин этилган. Чунончи, “Борса келмас дарвозаси”га “халқ душмани” қизининг йиғлаб айтган қўшиғидан шундай сатрлар эпиграф – бош сўз қилиб келтирилган:

*Бу Ватан қандай Ватандир, ҳар гўшасида турмалар,
Қўнгани бир ер тополмай осмонда йиғлар турналар.*

Ватаннинг ўша йиллардаги манзарасини фақат Саид Аҳмадгина шу тарзда ўта миллий, жонли, бетакрор тарзда ифодалаши мумкин эди.

Ҳикоя яна ўша “халқ душмани” қизи куйлаган қўшиқдан олинган қуйидаги мисралар билан якунланади:

Сиз асир бўлган қафасни тишларим бирлан бузай,

Бузмасам маҳшар кунни бағримни армон тирналар.

Бу байт адибнинг ушбу туркум ҳикояларидаги бошқа бир ғоят муҳим жиҳатга ҳам ишорадир. Асарларда қаламга олинган бири-биридан мудҳиш, маломатли, ғам-ғуссага, мусибатларга тўла лавҳалар замиридан қандайдир одамга далда берадиган умид, унинг бошини “тошдан” қиладиган қудрат, зулматни ёритадиган сирли-сеҳрли нур барқ уриб туради. Ёзувчининг беназир юмористик истеъдоди туфайли мусибатлар маконида ҳам кулги, ҳазил-мутойибалар учун ўрин топилади. Энг муҳими, деярли ҳар бир ҳикояда ўзлигини, қалбидаги имон-эътиқод, она-юрт, ўзгаларга ҳиммат, мурувват туйғусини йўқотмаган “боши тошдан” яралган матонатли инсонларга дуч келамиз. Жумладан, асарлардаги ҳикоячи – ровий (яъни, муаллиф) образининг ўзи ана шундай сиймодир.

Адибнинг йигирманчи аср охирида чоп этилган “Йўқотганларим ва топ-

ганларим” китоби ҳам адабий-маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Ўз устозлари, тенгдошлари, издош-шогирдлари ҳақидаги эссе ва бадиалардан иборат мазкур китоб ижодкорларимиз машъум замонларда қандай оғир ша-роит, вазиятларда яшаб ижод этгани, ўшандай замонларда ҳам ноёб бадиий дурдоналар яратишга эришгани тўғрисида ҳаққоний тасаввур беради. Китоб муаллифи ижодкорларни қуруқ ҳимоя қилиш, нуқул улар шаънига ҳамду санолар ёғдириш йўлидан бормаиди, уларни ҳаётда қандай бўлса, шундайи-ча кўрсатади, шахсиятидаги, ижодидаги ожиз, зиддиятли ўринларни, улар-нинг инжиқликларини ҳам рўйирост айтади. Кези келганда, бу борада, ўзини ҳам аямайди. Бу ҳол ўқувчига асло малол келмайди, аксинча, ўша улкан сиймоларга бизнинг ҳурмат-эҳтиромимизни янада оширади, уларни тўғри тушуниш, асарларидаги заиф, зиддиятли жиҳатлар боисини англашга ун-дайди. Аслида, адабиёт илмининг бош мақсади шу. Айни шу фазилати би-лан илмийликка асло даво қилмайдиган ушбу китоб баъзи саёз “соф” илмий тадқиқотлардан кўра, илмийликка кўпроқ дахлдордир. Адибнинг “Киприк-да қолган тонг” (2003 й), “Зилзила” (2005 й) китобларига кирган хотирала-рида ҳам шу руҳ давом эттирилган.

Шу тариқа, истиқлол йилларида адиб ўзини чинакамига эркин ҳис этди, узоқ йиллар кўнглига бетиним ғулгула солиб келган “қўрқув салтанати” ваҳмларида халос бўлиб, дилидаги оҳу зорларини тўкиб солишга эришди. Боз устига, адибнинг адабиёт, эл-юрт олдидаги хизматлари муносиб тақ-дирланди. “Буюк хизматлари учун” ордени, “Ўзбекистон Қаҳрамони” ун-вонлари билан мукофотланди.

Қисқаси, эл-юрт ардоғидаги суюкли адиб – Саид Аҳмад аллоҳ инъом этган узоқ ва машаққатли ҳаёт йўлидан мудом бедорликда омон ўтди, жа-мики синовларга сабр билан дош берди. Асарлари қаҳрамонлари каби ўзи-нинг ибратли ҳаёти, беназир шахсияти, суҳбатлари билан ҳам халқимиз, адабиётимиз тарихи, замондошлари хотирасида ёрқин из қолдирди.

Бир ишга киришмай туриб, ундан қутилиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўй.

АМИР ТЕМУР

Ўйлаш осон, уни амалга ошириш қийин. Инсоннинг хаёлларини ҳаётга тадбиқ этиш дунёнинг энг қийин ишидир.

ГЁТЕ

Ақлли одам ақлини ишлатади. Доно одам бошқаларнинг ҳам ақлини ишлатади.

БЕРНАРД ШОУ

Ойша ТУРОЛ

Җаётимнинг оташидир борлигинг

Ёниш

кун дарахтга тегди
гул ёнди...

гул япроққа тегди
сув ёнди...

ишқ кўзга тегди
вужуд ёнди...

кўл тупроққа тегди
рух ёнди...

Кўзимда маржон донаси

бу сахар
соатимни чалмиш чайкалар
тўлқинларда
сочларнинг ифори йўк
юрагингга пардалар
тортгансан...

сўлгин гул япроқлари
бехабар лаб буришимдан
кўзимда икки маржон донаси...

Тун билан кундуз

тингла боқ
тун билан кундуз
қандай севишар тинимсиз...

сен
сирли юрагимнинг
даъватсиз меҳмони...
хуркак ёлғизлигим ичра

ранжиган қиз болани
қандай қилиб овутдинг...

қанотларим кўпайди
етти қават фалакда
паришон нигоҳларинг
ҳозир мени қучсин самимият-ла...

жароҳатим янги ҳануз
ўқий олмасам севгинг ҳарфларин
ҳижжалашимни кут...
қалбим қалбинг зарбига
яқинда кўникар ранжима
чўлимнинг қизиган қумлари
саробларга ҳомиладор...

Унсиз фарёдим

сен
дудоқларимда унсиз ноламсан
юрагимда ҳаяжон
жаётимнинг оташидир
борлигинг...

сен
буғдирсан
бир оз кейин ҳаволаниб
кетадиган
ёноғимни силаган шамолсан
қайғумсан воз кечолмаганим...

исёнимсан замонга
тушуна олмаган туйғуларимсан
унсиз фарёдим қолажаксан
ҳатто сўнгги нафасимда ҳам...

Бир шаҳарни ташимок

бир кентни
қўлимда бир даста ясмин ила
таший оларман эҳтимол...

момақаймоқзорларда
очилди очилажак ҳузуни...

сенсизликни
бир дарё янглиғ симириб
ортидан
чуқур нафас билан
учириб юбормоғим керак
йироқлар қадар...

оғриган бир еримда
сиёҳранг гуллар очилар истаксиз
очилмай сўлар япроқлари
сўлиб тўкилар...

бу кентни
артилган юзинг-ла
яна кезмоғим керак
аммо бу сафар
қўлимда алвон чиннигуллар ила...

Тушунтир менга

ёлғизлик қандай тақсимланар
тун узатаркан қўлларин саҳарга...

бир бўлак нон сингари
бўлишиларми қоқ ўртасидан...

сатр оралиғида нечун паноҳламас
синиқ шиша ҳузуллар...

ёмғирсиз булутлар не ишга ярарки
кўзёшидан сувсаган эса юраклар...

англаб менга илтимос
бўлинган соатлар ўртасида
сенинг ишинг не...

Бу кўча

бир жажжи қиз
тушларини тўплар булут мисоли
фалақдан...
севинчлари билан кўзгу тутар
юрагига
беқарор куз туфайли
ҳузуллар тўкилар қўлларидан...
оғзини ҳеч очирмаган
бир қайғу айланар тилида
мажбурлар эшикларин...
бу танҳолик ичра топарсан мени
мен учун очилар бу кўча...

Ҳали сен борсан

йўқлигингда
яна қанча оқшом ўтажак
эшигимдан
аҳволимни сўрамасдан...

фикрларинг торлиги
мени умидсизлик ичра қолдирди...
бир куни
ичимда кечадан яширин
эрта тун таъқиқли
мингларча калима
зерикади кутмоқдан...

кечикмай
бир ҳовуч ёғдум бўлармисан...
қўлларимга
мовий мунчоқ ясадим...
юрагим қанотида
сен ҳануз борсан...

Турк тилидан Алишер ТУРСУНОВ таржимаси

Отабек ЖҲРАБОЕВ,
филология фанлари номзоди

ЛИРИКАДА ТАРИХ ТАСВИРИ

Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадиий адабиётдир. Адабиётни инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларни эса инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас...

Ислом КАРИМОВ

Адабиёт инсоният тарихи давомида фикрий ва қалбий тушунчалар ифодаси тарзида кишилар шууридан ўрин олган. Аждодларимизнинг эътиқодий, маънавий ва руҳий қиёфалари бадиий адабиётда, хусусан, мумтоз адабий асарларда ўз аксини топган. Бадиий адабиётнинг бош вазифаси инсонни, гўзалликни ва ҳақиқатни васф этиш бўлиб, тарихий воқелик эса, бадиият замирида тасвирланади. Шу билан бирга, адабиёт моҳияти тақозосига биноан, тарихни, жумладан, тарихий воқеа-ҳодисаларни ва реал воқеликни тўлигинча тасвирлашни мақсад қилиб олмайди. Лекин адабий манбаларда у ёки бу тарих ҳодисаси ва унинг тасвири бирмунча тўлақонли ва жозибали берилишини ҳам унутмаслик керак. Бошқача айтганда, ижодкор тарихий ҳодисаларга ўз руҳияти ва ғоясидан келиб чиққан ҳолда, бадиий бўёқлар бериши мумкин.

Албатта, мазкур масалага у ёки бу даражада турлича муносабат билдириб келингани ҳам эҳтимолдан холи эмас. Биз эса, унга, асосан, Қўқон адабий муҳити мисолида бир назар ташлашни ният қилдик. Негаки, мумтоз адабиётимизнинг XVII-XIX асрлар даври адабий муҳитлар теграсида ривож топган ва уларни изчил ўрганиш адабиёт тарихи тадқиқотчилари зиммасида турган кўплаб саволларга жавоб бўлади. Худди, шунингдек, муҳит ижодкорлари томонидан яратилган асарларда тарихий маълумотларнинг нечоғлик акс этгани ҳамда уларнинг бадиий қиммати ва аҳамияти кабилар шулар жумласидан. Диққат марказига олмоқчи бўлганимиз эса лирик турдаги шеърлардир. Лекин масаланинг моҳиятига кириш учун, аввало, мазкур муҳитда яратилган тарихни акс эттирувчи бадиий асарларнинг мавзу кўлами ва жанр хусусиятига кўра таснифни келтириш лозим. Улар қуйидагилардан иборат:

Тарихий-бадиий дostonлар;
Адабий наср намуналари;
Мумтоз лирик турдаги шеърлар.

Тарихий-бадиий дostonлар.

XIX аср давомида Қўқон хонлигидаги айрим ижтимоий-сиёсий воқеалар тарихини бадиий тарзда ифодалаган бир неча дostonлар яратилгани маълум. Мисол сифатида Абдулкарим Фазлийнинг “Умарнома”, Увайсининг “Воқеоти Муҳаммадалихон”, Мутрибнинг “Шоҳномаи девона Мутриб”, Ан-

далибнинг “Шоҳномаи девона Андалиб”, Абдулғафур Исматийнинг “Зафарномаи Худоёрхон”, Умидий Марғилонийнинг “Мактубчаи Хон” сингари достонларини келтириш мумкин.

Мазкур достонлар маснавий жанрида ёзилган бўлиб, уларнинг ҳажми ҳам турличадир. Шуниси аҳамиятлики, улардан Фазлий қаламига мансуб достонгина форс тилида бўлиб, қолганлари ўзбекча ёзилган. Шубҳасиз, мазкур достонлар ўз даври воқеа-ҳодисаларини ёритишда қимматли маълумотларни берувчи манбалар ҳисобланади. Масалан, Увайсийнинг асарида Муҳаммадалихоннинг Қошғар юришига чиқиши тасвирланган. Гарчанд, бу достон тугалланмаган бўлса-да, у ўша давр ва сўз юритилаётган воқеани ўрганишда ҳамда тарих ҳақиқатини ёритишда ёрдам беради. Ёки, Умидий Марғилонийнинг «Мактубчаи Хон» достониди Худоёрхон ҳукмронлигининг сўнгги йиллари бадиий аснода ҳикоя қилинган. Асар муаллифи, истеъдодли шоир – Умидий мазкур воқеаларнинг кўпига ўзи шоҳид бўлган ва уларни реал тасвирлашга ҳаракат қилган. Масалан, бир ўринда шоир, рўй берган кўп қирғинларга сабабчи – Мусулмонқулнинг қатл этилишини тасвирлар экан, унинг ўғли Абдураҳмон (Офтобачи)нинг ҳолатини шундай ифодалайди:

Йигит гўдак эди Офтобачи бил,
Ажал етмай, тириклай қолди ул йил.
Хўқандлик илкида қифчоқдин ўн минг
Тамоми бош кесилди, хок ила тенг.
Қолиб Офтобачи дилда ниқори,
Кўнгил оинасида бир ғубори.
Қасосин хондин олмоқ эрди бир кун,
Адоват кўнглида эрди анингчун...

Ушбу мисраларда муаллиф, келажакда отасидан ҳам ўтказиб жаҳолат, хиёнат ва разолатга борадиган Офтобачининг кўнглидаги адоватни ҳаққоний равишда ёритиб бера олган.

Адабий наср намуналари.

Айнан хонлик тарихи билан боғлиқ бўлган наср йўлида ёзилган тарихий асарлар кўп (40 тача) эканлиги маълум. Аммо, кам бўлса-да, шундай прозаик асарлар ҳам борки, уларни шу муҳитда яратилган бадиий насрнинг ўзига хос намуналари, десак янглишмаган бўламиз. Улар жумласига: “Тазкират ул-авлиё”, “Маълумоти Соқибий”, “Тазкираи Қайюмий”, “Қўқон тарихи ва унинг адабиёти”, Фурқатнинг айрим асарлари ва Муқимий мактубларини киритиш мумкин.

Абдулазиз Мажзубнинг “Тазкират ул-авлиё” (ёки “Тазкираи мажзуб”) ёдномаси манқабавий асардир (ЎЗР ФАШИИ фонди, 2662 рақамли қўлёзма, форсча, 132 варақ). Унда XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида, асосан, Туркистонда яшаган авлиё, олим ва ижодкорлар ҳақида турли ривоят ва ҳикоятлар берилган, шунингдек, тасаввуфнинг баъзи масалаларига ҳам тўхтаб ўтилган. Масалан, Махдуми Аъзам Косоний-Даҳбедий, Мусохон Даҳбедий, Шариф Хожа Тошкандий, Мирмақсуд Хожа Эшон, Офоқ Хожа Эшон, Домла Исо Охунд, Халифа Ҳусайн, Мавлавий Намангоний, Мавлавий Жабалий, Халифа Ашур, Мулло Лутфуллоҳ Чустий, Халифа Абдуқаюм ва ҳоказо. Яна, Сўфи Оллоёр, Машраб, Мирзо Жони Жонон, Мирзо Бедил каби машҳур шахслар ҳаёти ҳақидаги қайдлар ва айрим тарихий воқеаларнинг мавжудлиги ҳам асар мундарижасини бойитган. Шу билан бирга, асар муалли-

фи ўзи кўрган ва билган тасаввуф билан боғлиқ воқеалардан ташқари, айрим муҳим тарихий фактларни ҳам ҳикоялар воситасида келтириб ўтади. Мисол учун, Қўқон тарихига бағишланган аксар асарларда хонлиkning айнан XVIII асрдаги тарихига оид маълумотлар нисбатан кам учрайди. Хусусан, бу даврдаги ҳукмдорларнинг ижтимоий-маданий фаолияти ҳақида манбалар деярли “индамайди”. Ушбу тазкирада эса хонлардан – Абдулкаримбек, Абдулрахимбек, Эрдонабий ва Норбўтабий билан боғлиқ айрим воқеалар ҳам сўзланади. Мисол учун, асарнинг бир ўрнида 1751-1752 ва 1753-1766 йилларда тахтда ўтирган Эрдонабий (Абдулқажумхон)нинг саройида бўлиб ўтган бир маснавийхонлик ҳақида маълумот бор. Унда хоннинг Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарини шарҳловчи улуғ олим, Мирмақсуд Хожа Эшонга юксак эҳтироми, у билан кўп бора ҳамсуҳбат бўлгани ва унинг маърифатли хон сифатидаги сиймоси акс этган.

Маърифатпарвар ва адабиётшунос Пўлатжон Қайюмовнинг “Тазкираи Қайюмий” асари гарчанд, ўзбек адабиётининг қадимги даврларидан то XX аср бошигача бўлган жараёнини, алоҳида шахсларни саралаш асносида ёритилган, антология тарзидаги асар бўлса-да, адабий ҳодисалар ва шоирлар ижодиётини баҳолаш давомида, айрим тарихий воқеаларга ҳам муносабат билдириб ўтилган. Домланинг яна бир асари “Қўқон тарихи ва унинг адабиёти”нинг қиммати эса унда Қўқон тарихига оид баъзи бир нодир маълумотларнинг берилишидир. Асар уч қўлёзма дафтардан иборат бўлиб, тарихий маълумотлар биринчиси (“Тарихий маълумотлар” қисми)дан ўрин олган. Масалан: “*Хўқанд шаҳарининг дарбозалари*”, “*Хўқанд шаҳарида бўлган тарихий бинолардан мадрасалар тўғрисида*”, “*Қўқон хонларининг авлоди*”, “*Саййид Султоннинг хон кўтарилиши*”, “*Қўқоннинг таниқли кишилари*”, “*Ўзбек уруғлари*”, “*Ўзбек элидан етишган машҳур шайхлар*” сарлавҳалари остида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Ушбу мақолалар у қадар катта эмас. Лекин, қисқа, аммо аниқ ва пухта бу маълумотлар муҳим факт бўлиб, тасвирланган воқеаларнинг бир қисмига муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлгани билан аҳамиятлидир.

Мумтоз лирик турдаги шеърларга эса биз алоҳида аҳамият бермоқчимиз.

Биринчи галда, “таърих” дея номланувчи хронограммаларни таъкидлаш зарур. Бундай асарларнинг энг ёрқин намуналари Имомали Қори Қундузийнинг “Тавориhi манзума”сида мужассам. Унда хонлар ва айрим давлат арбобларининг вафотлари, мансабга келишлари ва яна бошқа воқеалар шеърӣ йўл билан қисқача тасвирланиб, абжад ҳисоби билан чиқадиган таърих айтилган. Яна бошқа Қўқон шоирлари томонидан ҳам бу жанрда ижод қилинган. Масалан, Акмал Хўқандий қаламига мансуб бир форсча таърихда шундай дейилади:

Бар он хатм шуд мансаби сарварӣ,
Ба Абдулкарим он шаҳи бобурий.
Бино кард шаҳре ба ин обранг
Ки, зад шишаи ҳафт кишвар ба санг.
Аз он табъи аҳли сухан шод буд
Ки, таърихи у Мазоҳиробод буд.

Мазмуни:

Сарварлик (подшоҳлик) мансаби
бобурий шоҳ Абдулкаримга хатм қилинганда,

(У) сув рангидек (шаффоф) шаҳарни бино қилди.
Бу билан етти кишвар (етти иқлим мамлакатлари)нинг
шишаси тошга урилди.
Бундан сўз аҳлининг табъи шод бўлиб (айтдилар),
Унинг таърихи Мазоҳиробод бўлди.

Мазкур парчада таърих моддаси “Мазоҳиробод” сўзи бўлиб, ундан аб-
жад ҳисобида чиқадиган 1154 ҳижрий қамарий санани милодийга айланти-
рилса, 1741 йилга тўғри келади. Бу эса, Қўқон шаҳрининг ҳозирги ўрни
янгидан бино бўлиб, иморатлар солинган санадир. “Мазоҳир” калимаси “ашё-
нинг кўриниши ва чиққан жойи” маъносини билдириши билан бирга, яна
“шарафланмоқ” мазмунини ҳам беради. Яъни, зукко шоир Акмал Хўқандий
ўз шаҳрини “пайдо бўлиши ва чиққан жойи билан шарафланган, обод мас-
кан”, деб тарихга муҳрлаган. Шунингдек, унда яна Қўқон хонларининг ке-
либ чиқишини Заҳириддин Муҳаммад Бобурга боғланишига ҳам ишора қилин-
моқда. Демакки, Қўқон хонлари шажарасини темурийларга боғлаш, айрим
тадқиқотчилар таъкидлаганидек, XIX аср бошларида эмас, балки ундан қарийб
бир аср аввалроқ ҳам мавжуд эканлиги аёнлашади.

Ёхуд, Хусайнқули Муҳсиний девонида ҳам ўндан ортиқ таърихлар бор.
Улардан бири қўқонлик машҳур нақшбандия шайхи Ҳакимхон халифа ва-
фотига айтилгандир. Унинг охири шундай:

...Суруши ғайб дедики, Муҳсин:
“Ба фавти таърих лак қазолик.
Қаронғулиғдур муридларига
Ки, бирдин ўчти чироғи солик”.

“Чироғи солик” бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида ҳарф-
лар рақамга айлантирилганда 1315 чиқади. Энди, “ки, бирдин ўчти чироғи
солик” мисрасига кўра, солик (тариқат йўлчиси)нинг чироғи ўчирилса, яъни,
“чироқ” сўзидаги 1 сонига тенг “алиф” ҳарфи олинса, Ҳакимхон халифа-
нинг вафот санаси келиб чиқади. Яъни, 1315-1=1314 (милодий ҳисобда 1897
йил).

Бу ерда тўғри шаклга эга “алиф” ёнаётган чироқ пилигини билдириб,
“чироқ” сўзи ўртасидан “алиф”ни олиб қўйилса, бу сўз чиқмайди, яъни,
“чироқ ўчади”. Шоир бу ўринда, Ҳакимхон халифани ўз даври тариқат
аҳлининг йўлини ёритиб турган чироқ-ёруғлик сифатида тасвирламоқда.
Ҳамда, ул зотнинг вафоти билан ана шу нур ҳам сўнди, деган фикрни чи-
ройли тарзда ифодалай билган. Муҳсинийнинг бу йўсин фикрларини Ҳаким-
хон халифа вафотига бағишланган бошқа (Ҳазиний ва Фидоий) таърихлар
ҳам тасдиқ этади.

Яна, мумтоз лирик турдаги асарлар – ғазал, мухаммас, мусаддас каби-
лардан ҳам унча-бунча тарихий асарларда берилмаган ёки эътибор қилин-
маган фактни илғаб олиш мумкин, деб ўйлаймиз. Ўрнак тариқасида уч та-
халлусда (“Нодира”, “Комила”, “Макнуна”) ижод қилган Қўқон маликаси
Моҳларойим шеърларига мурожаат қилсак. Унинг ўнлаб асарлари турмуш
ўртоғи, шавкатли хон ва истеъдодли шоир Муҳаммад Саид Амир Умархон
ёди ва унга бағишланган фироқномалардан иборат. Аммо, Нодиранинг кей-
инчалик ёзган бир неча шеърларида ўғилларига мурожаати ҳам ўрин олган.
Уларда биринчи галда Муҳаммадалихонни – Хон дея тилга олинади. Сўнгра,
набираси (Муҳаммадалихоннинг ўғли) – Муҳаммадаминни ва ундан кейин-

гина кичик ўғли Султон Маҳмудхонни эслайди. Бироқ, кўп ўринда, унга Валинаъм ёки Валнаъм Султон деб мурожаат этади. Баъзи мисраларида эса, Султон Маҳмудхоннинг чечак касали билан узоқ муддат бетоб бўлганидан қайгу чеккани ва унинг тузалганига шукронасини билдиради:

Лиллаҳил ҳамд ки аз хосияти давлати Хон,
Офият топди чечакдин Валнаъм Султон...

Албатта, онанинг фарзандига қайғуриши табиий ҳол. Лекин, ўша давр ҳукмдор табақасининг бир-бирига муносабатини ва хонларнинг аҳволи билан боғлиқ бундай ўринларни лирик кайфиятдаги шу каби шеърлар восита-сида ҳам билиб олса бўлади.

Мавриди келганда, яна бир муҳим масалага муносабат билдириш ўринли. У ҳам бўлса, мумтоз адабиётга мансуб бирор лирик асардаги у ёки бу ибора ёхуд ўхшатишни айнан бирор-бир воқеа-ҳодисага тақаш. Чунки, бадиият намунасида, хусусан, лирик асарда аниқ ном ёки ишора (адресат) кўрсатилган тақдирдагина, маълум бир хулоса чиқарилса ўринли ва тўғри бўлади. Мисол учун, ўтган асрнинг олтинчи йилларида Муқимийнинг жуда гўзал ёзилган баркамол асарларидан бири – “Ахтаринг” радифли ғазалини шундай сиёсий тус бериб таҳлил этилган эди. Ўша талқинда жумладан шундай дейилган:

“Рамзлар, кинояли иборалар билан ёзилган бу шеър мазмунини диққат билан ўрганиш шуни кўрсатдики, Муқимий қандайдир бир “жиноят”да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочишга, яширинишга мажбур бўлган...” (Муқимий ҳаёти ва ижоди. –Т. 1970. 77-бет).

Бундай ғалат талқинга эса ғазалнинг қуйидаги матлаъси сабаб:

Подшоҳ йўқлатсалар ногаҳ, гадо, деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг...

Ваҳоланки, шоир таржимаи ҳоли юзасидан олиб борилган энг сўнгги тадқиқотлар бундай воқеа аслида бўлмаганини кўрсатмоқда. Мазкур шеърда эса ошиқнинг маъшуқасига нисбатан мурожаати ва висолга етолмаганидан афсус надомати акс этган, холос.

Ёки, шоирнинг яна бир машҳур – “*Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман...*” дея бошланувчи дилбар ғазалидан мувашшаҳ санъатига кўра чиқадиган “Адолхоним” исми ва:

...Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,

Шул эрур айбим, Муқимий, мардumi Фарғонаман, – дея тугалланадиган мақтаъсидан келиб чиқиб, Муқимий ва Муҳйи ўртасидаги “совуқчилик”га сабаб қидириш баҳси ҳам бундан бир неча йил муқаддам кўтарилган эди (Ўз АС, 21.06.1996).

Бизнингча, аввало, ким нима дея фараз билдиришидан қатъи назар, “Мулки Ҳинду Марвдин” иборасидан шоир Муҳйининг исми – “Муҳйиддин” сўзи араб ёзуви талабларига кўра чиқмайди, мисрада муаммо санъати ва унга ишора ҳам йўқ.

Иккинчидан, мазкур исм чиқмагач, аслида, ғазал Муҳйи билан боғлангани ва унинг Адолхонимга аталиб, шу аёл туфайли икки ижодкор ўртасидаги муаммонинг қўйилиши ҳам асосланмайди.

Мувашшаҳ масаласи эса анъана билан боғлиқдир. Маълумки, XIX аср иккинчи ярми мумтоз адабиётимизда мувашшаҳчилик кенг урф бўлган. Масалан, ўша давр ижодкорларидан Ҳазинийнинг йигирма, Қорийнинг ўттиз, Фурқатнинг қирқ, Муҳйининг эса қирқдан ортиқ ва, ниҳоят, Муқимийнинг ўзида етмишдан зиёд мувашшаҳ бор. “Адолхоним” мувашшаҳ-разали ҳам ана шулар сирасидан бўлиб, шоирнинг кўп сонли мухлисларидан бирининг илтимоси ёхуд таклифига биноан ёзилган. Бундай дейишимизга сабаб, ўша даврдаги аксар мувашшаҳлар, бирор-бир шеърият ихлосмандининг ўзи ёқтирган киши номига атаб шоирдан шеър ёзиб бериш ҳақидаги сўровига мувофиқ яратилар эди.

Учинчидан, Муқимийнинг бу шеъри 1880 йиллар охири, 1890 йиллар бошидаги ижод маҳсулларидадир. Ҳақиқатда яшаган Адолхон эса бу икки шоирдан анча ёш бўлиб, баҳсга сабаб шеър дунёга келганида, у тахминан 7–8 яшар қизалоқ бўлганлиги, эҳтимол. Чунки, Адолхонга дугона дея таъкид этилган халқ артисти, моҳир санъаткор Лутфихоним Саримсоқованинг ёши билан қиёслаганда ҳам, бу ўринда бир англамсизлик бор. Устига-устак, Муҳйининг ўзи ҳам Муқимийдан 15 ёш катта эди. Энди, унинг Адолхондан қанча ёш улугъ эканлигини бир чамаласак ҳам, бу “муҳаббат учлигини” тасаввур этишнинг ўзи мантиққа унча тўғри келмайди. Балки, бу Адолхон Муқимий шеърида номи мувашшаҳ қилинган шахс эмасдир.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан, мунозарага сабаб бўлиб, тадқиқотчиларни ўзига бу қадар жалб этган асосий жиҳат назаримизда, ғазалдаги сўнгги байт, яъни, мақтадир. Шоир унда бошқа бир ердан келиб эътибор топиш мумкинлигини ва ўзининг “айби” “мардуми Фарғона” эканлигини “афсус-надомат” билан билдиради.

Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай мотив, яъни, ўз-ўзини қайсидир маънода маломат қилиш ва нолиш оҳангги, Муқимийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам учрайди. Тўғрироғи, бу жиҳат мумтоз шеърият услуби учун анъанавий хусусиятлардан биридир. Масалан, ўша XIX асрнинг биринчи чорагига қадар яшаб, ижод қилган Ғозий Хўқандий ҳам бир мухаммасида шундай ёзади:

...Ўзга ердин келсам эрди, ортар эрди иззатим,
Ғозийё, айбим будурким, шоири Хўқандийман.

Шу билан бир қаторда, кўплаб Қўқон шоирларининг конкрет ва реал ижтимоий воқеликни тасвирлаган ғазал ва мухаммаслари борки, унда ўша даврдаги халқнинг ҳаёти, баъзи хонларнинг сиёсатидан норозилиги каби ҳодисалар акс этган. Айтайлик, Махмур сатиралари бунга мисол бўла олади. Ёки, кейинги даврдаги Қорий, Муқимий, Завқий, Зорий, Ёрий каби шоирларнинг баъзи шеърларида мустамлака шароитида Қўқон ва унинг атрофида яшаётган халқнинг аҳволи, жамият ҳаёти ва тарихий воқелик акс этган. Масалан, Муқимий ҳажвиётининг воқеалари ва қаҳрамонлари айнан юқорида тилга олинган халқ вакиллари ва тарихий шароитдир. Унинг замондоши Завқий шеъриятида ҳам ижтимоий-сиёсий мотивлар яққол сезилади. Айниқса, шоирнинг бир неча мухаммас, мусаддас ва маснавийларида Қўқонда рўй берган тарихий ҳодисалар тилга олинади ва уларга муносабат билдирилади. Масалан, “Қиссаи Фарғона” шеърида:

...Куюб икки тараф Хиштлик масжиддин ҳавли, дўконлар,
Билинг, то бу тараф Хишткўфруку ҳам Жомеъ, Каффонлар,

Асар йўқ расталардин, куйдуруб бу номусулмонлар,
Куюб кул бўлди беҳад кўп “Далойил” бирла “Қуръон”лар,
Худодин ўзга билмас, бу нечук асрор, Фарғона...

Парчада келтирилган Қўқондаги мавжуд жой номлари асар ёзилган вақт – 1918 йил, февраль ойида шаҳар босқинчилар ҳужумидан қай аҳволга тушганини билдиради. Бу ишларнинг сабаби ва “номусулмонлар” кимлигини эса Завқий шундай изоҳлайди: *“Мусаллат қилди ноҳақ феълимиздин болшувикларни...”*

Бу каби узвий ва аниқ тасвир ва таҳлил эса, ҳамма шоирлар ижодида ҳам кузатилавермайди. Шу ўринда, бир муаммога диққатни қаратсак. Ижолкорнинг воқеликка муносабати ихтиёрийми, мажбурийми ёки тақлидийми?

Албатта, ҳар қандай ижодкор ўзи хоҳлаган вақтда, истаган асарини ёзади. Аммо, мумтоз адабиётимиздаги айрим тарихий-ижтимоий мавзудаги асарларнинг яратилишига эътибор қилинса, доим ҳам биз айтгандай бўлавермаган чиқади.

Маълумки, XIX асрнинг сўнгги чорагига келиб бадий адабиётда туркум шеърлар яратиш ўзига хос тарзда урф бўлган. Мисол учун, Муқимий, Завқий, Зорий, Қорий, Рожий ва Ғурбатнинг фирибгар Виктор Ахматов ҳақидаги “Бектур”, “Бектурбой” ҳажвларини эсласак. Ёки, Худоёрхон тақдири билан боғлиқ манзумалар Фурқат, Завқий, Зорий, Муҳаййир ва Котиб томонидан қаламга олинган.

Эътиборни қаратмоқчи бўлганимиз яна бир катта туркумга сабабчи бўлган воқеа 1902 йил 16 декабрь куни Андижонда рўй берган даҳшатли зилзила эди. Муҳйи, Муқимий, Зорий, Писандий, Ҳазиний, Камий, Иброт, Насимий, Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабири, Шоҳий, Олим Нурий ва Ҳамза (Ниҳоний) каби шоирлар бу фожиа таъсирида ғазал, мухаммас, мусаддас ва таърихлар битганлар. Туркумни Муҳйи ва Насимий бошлаб берган, дейиш мумкин. Муқимийнинг бу ҳақдаги шеъри эса вафотидан сал аввалроқ “Туркистон вилояти газети”да босилган (1903, №15). Умуман, ўша – 1903 йилнинг январь-май ойлари оралиғидаги “ТВГ”нинг бир неча сониди шу туркумда турли шоирларнинг асарлари кетма-кет босилиб турган.

Муқимийнинг таъкидланган асарни ёзиш тарихига назар солсак, қизиқ бир жиҳат равшанлашади. У жиянига юборган сўнгги (сана қўйилмаган, тахминан, 1902 йил охири ёки 1903 йилнинг аввалида ёзилган) мактубида шундай дейди:

“...Ва яна ушбу Фарғона мамлакатлари ичра Андижон деган бир шаҳримиз бўлур эрди, бунда зилзила бўлди. Баъзи одамлар илтимоси бўйинча, ночор бетоб одам бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтуруб, таърих бўлиб эрди. Бойларга ўқуб эшиткизилса, керак бўлур, деб хатга қўшиб юбордим...”

Эътибор қилинса, шоир негадир “баъзи одамлар илтимоси бўйинча” демоқда ва жиянига ҳомий бўлган Москвадаги “бойларга ўқуб эшиткизилса” дея “хатга қўшиб” юбормоқда. Муқимий, бу тахлит мактубларига кўра, умрининг охириги йилларида кўп касал бўлган ва беҳолликдан ижод қилишга ҳам қўли бормаган. Бундан эса шоирнинг бетоблик ҳолида ночорлигидан деярли шеър ёзмаётгани ва ушбу таърихни ҳам ўз хоҳиши билан эмас, балки, айнан “илтимос бўйинча” битгани англашилади.

Биз бошқа шоирларнинг мазкур – “зилзила туркуми”даги асарларини яратиш тарихига доир маълумотга эга эмасмиз.

Аммо, даврнинг яна бир истеъдодли шоири Абдуллажон Насимий Хўқандий ҳам “Бечора андижонлик” шеърида зилзила воқеасига ўз муносабатини билдиргани маълум (“ТВГ”. 1903, №8). Бироқ, сўнгги изланишларимиздан аниқланишича, шоир мазкур воқеа билан боғлиқ яна бошқа асар ҳам яратган. У дастхат мусаввада (қоралама)сида бу шеърига шундай кириш сўзи ёзган:

“Таърих санаи 1320 йилда гурраи моҳи шавволда эрди. Хўқанд шаҳрини “Жомеъ” сига азбаройи намози Ийди рамазон учун йиғилган мардум ҳузурларида мазкур Хўқанд шаҳрини қўрбошиси – Қўрбоши Додҳоҳ лутфу марҳамат узасидин камоли маъюслик даражасида жаноби Ҳазрати Вожибул Вужуд даргоҳига зорев ва тазарру бирла бош уруб, Андижон мамлакатидоги бечораларни, бу юрган бенамоз, шаробхўр, фосиқларни инсофин тилаб, жумла мўъмин бандаларни ушбу замони ибратнамонинг офатидин сақлагил, деб қўл кўтариб дуо қилгонларида мазкур жамъ бўлгон мардум “омин” деб, йиғлаб турганларини камина Хўқанд шаҳрида баққоллиг рас-тасида турғувчи фақирул-аҳқар Мулло Абдуллажон батахаллуси Насимий назм силкига тартиб берди” (Насимий мусаввадаси, 107^а varaқ).

Йигирма байтдан иборат мазкур маснавий шундай бошланади:

Қўрқаманким ер ютар деб элни бул афъолиға,
Кўб хиёнат содир ўлди амлаку амволиға...

Шеър давомида эса одамларнинг йиғилиб дуо қилгани, мусибатга учра-ганларнинг тавба қилишлари лозимлиги қабилар баён этилган. Ва, у қуйи-дагича якунланади:

...Эй Насимий, тавба қил, тақдир ишиға чора йўқ,
На ёзилмиш, банда кўргай сафҳаи девониға.

Кузатишимизга кўра, Абдуллажон Насимий Хўқандийнинг ушбу масна-вийсидаги воқеага ёндашув “Бечора андижонлик” шеъридагидан ўзгачароқ.

Албатта, унинг қай бир шеърини аввалроқ яратгани ҳақида қатъий бир нарсa дейиш қийин. Лекин, муаллиф сўз юритаётган воқеани ва шу шеър тарихини “1320 йил гурраи моҳи шавволда” деб кўрсатишига қараганда, “Ийди рамазон” намози ўқиладиган шаввол ойининг боши, яъни, биринчи куни ёзган. Агар, зилзила ўша йил рамазон ойининг ўн тўртинчи куни (16 декабр)да содир бўлганини назарда тутсак, шоир айтаётган воқеа бундан 15 кунча кейинроқ, аниқроғи, 1903 йилнинг 2 январига тўғри келади.

Демакки, Абдуллажон Насимий Хўқандий олдин ушбу маснавийни, сўнгра, “Бечора андижонлик” шеърини ёзган (“ТВГ”. 1903, №8) ва унда аввалги фикрини бирмунча ўзгартирганини кузатиш мумкин. Чунки, бу шеърни шоир ўзи ихлос қўйган устози Муҳйининг шу туркумдаги “Андижона” радифли мухаммаси йўналишида яратади. 18 банд (90 мисра) ҳажмдаги каттагина ушбу мухаммасида Муҳйи даҳшатли зилзила воқеаси учун Андижон халқ-ига итоб қилмаслик, бу тақдирнинг иши эканлиги, шаҳар зилзиладан аввал обод ва яхши эди, қабилдаги фикрларни таъкидлайди (“ТВГ”. 1903, №3). Мана, унинг дастлабки банди:

Таън айламанг азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлган ҳамвор Андижона,

Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,
Доим дуо-у ҳайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат зинҳор Андижона...

Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг шу туркумдаги “Этма” радибли мусаддаси-да аса, буткул бошқа кайфиятни кўради. Шоир руҳиятига хос мискинлик ва хоксорлик ила яратгандан бандаларнинг гуноҳини тилаш шеър моҳияти-ни ташкил этган. Туркумга оид яна шундай мусаддасни Ҳамзанинг “Ниҳо-ний” таҳаллуси билан, 1906-1914 йиллар давомида ёзиб борган, мумтоз жан-рдаги шеърларидан иборат девонида ҳам кўриш мумкин. Ҳар икки шоир шеърининг бошланғич бандлари шундай:

Ҳазиний

Гуноҳимни, худоё, рўзи маҳшарда ҳисоб этма,
Манга мушрику кофирлар қаторида азоб этма,
Жаҳаннам оташига куйдуруб жисмим кабоб этма,
Санга қилдим тазарруъ, ноумид айлаб итоб этма,
Ўзинг раҳм айлагил, Фарғонани зеру туроб этма,
Бу дорулмулкни Тошканд, Андижон янглиғ хароб этма...

Ниҳоний

Худоё, ҳолимизни ушбу кундин ҳам батар қилма,
Балолар тийғи келса, бошимизни бесипар қилма,
Биза бу зиндаликни оқибат бир кун заҳар қилма,
Бу беш кунлик жаҳондин ҳасрато бирла ўтар қилма,
Илоҳо, Андижондек зилзила бирла хабар қилма,
Бизи Фарғонани ҳам бир куни зеру забар қилма...

Шу муносабат билан таъкидланган эдики: “Табиий офатларнинг одам-лар хулқ-атворида алоҳиси йўқлигини тушуниб етмаган ёш шоир Ҳамза ҳам устозларига эргашиб ёзган шеърда мавжуд жамиятда ёмон кишилар кўпайиб кетганлиги, ноҳақлик авж олганлиги туфайли зилзила бўлганлиги-ни қайд қилади...” (Ўзбек адабиёти тарихи, 5 том, —Т, 1980, 387 бет).

Албатта, бу фикр ўша давр мафкураси, яъни, собиқ шўро тузуми туфай-ли юзага келган ҳам дейлик. Лекин, шундан кейинги мулоҳаза илмий нуқ-таи назардан мунозаралидир. Унга кўра: “...Андижон зилзиласи 1902 йил декабрь ойида бўлган. Демак, Ҳамза 14 ёшларида, Муқимий тирикчилигида у билан бир шаҳарда, бир руҳда ижод қила бошлаган ва демократик адаби-ётнинг ёш вакили сифатида адабиётга кириб келган...”

Биринчилан. Ҳамза Муқимий билан ҳамшаҳар бўлганидан фахрланган ва ундан ўрганганлиги табиий ҳол. Аммо, бу унинг “демократик адабиётнинг ёш вакили” бўлди дегани эмас. Негаки, “Девони Ниҳоний”нинг “демокра-тик” йўсиндамас, балки анъанавий мумтоз адабиёт таъсирида яратилгани аниқ. Хусусан, сўз мавзуи бўлган асари ҳам.

Иккинчилан. Ҳамзанинг Андижондаги зилзилага бағишланган шеъри, гарчанд бир хил мавзуда бўлса-да, Муқимий асаридан тубдан фарқ қилади. Ва, юқорида кўриб ўтганимиздек, у Ҳазиний шеърининг “қолипи”дадир. Айтиш мумкинки, Ҳамза ушбу шеърни ёзишда, бошқа шоирларнинг бу тах-лит асарига эмас, айни жанр ва бир хил вазнда, Ҳазинийга назира қилган. Яъни, таъкидланган туркумдан Ҳазиний услуби ва анъанасига амал қилиб асар яратган. “Девони Ниҳоний”даги ушбу ва яна бошқа бир қатор шеър-ларда ҳам Ҳазинийга эргашиш кучли. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш зарур-

ки, аслида, Ҳамзанинг руҳиятида Ҳазиний каби ғам ва мунг сезилмайди. Чунки, ижодкор Ҳамзанинг кўнгил олами ва кайфиятида жўшқинлик ҳамда ҳақпарастлик яққол намоёндыр.

Учинчилан, Ҳамза ушбу шеърини айнан 14 ёшларида эмас, 17 ёши (1906 йил)да ёзган. Бунга доир ҳужжатни шоир ўз қўли билан тузган (Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви, №590 ҳужжат).

Муаллиф “Девони Ниҳоний”ни тартибга солаётган 1914 йилда Ҳазиний нафақат Фарғона, балки бутун Туркистонда “шоири оташзабон” сифатида танилган, унинг асарлари “машҳур ва марғуб” эди. Шунингдек, шоирнинг тўплами – “Баёзи Ҳазиний” 1910 ва 1915 йиллар давомида пайдар-пай саккиз маротаба Тошкентнинг Орифжонов, Лахтин ва Порцев матбааларида босилиб турган, кўплаб шеърлари куйга солиниб, қўшиқ қилинган эди. Ҳазиний шеъриятидан таъсирланиш масаласи ҳам айнан шу жиҳат билан алоқадордыр. Фикримизча, янгиликка интилувчан ёш Ҳамза Ҳазиний шеърларидан ўрганган ва унга маълум маънода тақлид ҳам қилган. Буни эса, шаклланаётган ижодкор учун, табиий ҳол дея қабул қилиш керак.

Шундай қилиб, Андижон зилзиласи ҳақидаги асарларнинг яратилиши билан боғлиқ айрим жиҳатлар борасида, қуйидаги мулоҳазаларга келиш ўринлига ўхшайди:

1. Муқимийнинг зилзилага бағишланган шеърида фожиадан хароб бўлган халқ ва унга ёрдам берувчилар тавсифланган эди. Фикримизча, бу тахлит асарлар орасида энг реал ва аниқ тасвирлар ҳам айнан Муқимий шеърида мужассам;

2. Гарчанд, мавзу бир хил бўлса-да, унга ёндашув, тўғрироғи, муаллифнинг қай ҳолатда воқеадан нечоғлик таъсирлангани муҳим ўрин тутган;

3. Бир хил тарихий мавзуда Муқимий каби “илтимосга биноан”, Муҳйи каби таассуф билан, Ҳазиний каби мусулмонлар учун қайғуриб, Абдуллажон Насимий Ҳўқандий каби замона аҳволи, воизнинг маърузаси ва устоздан таъсирланиб, Ҳамза каби эса устозларга тақлидан асар яратиш мумкин экан.

Албатта, бу муаллифларга заррача бўлса-да, итоб қилиш эмас. Фақат, бадиий асардаги тарихий воқеликнинг тасвирланиши биринчи галда ижодкорнинг аҳвол-руҳиясига боғлиқ эканлигини таъкид этмоқ, холос.

Адабий манбалар, хусусан, лирик асарларда, тарихий ҳодисаларнинг тасвирланиши ҳақида яна кўплаб бошқа ижод намуналари мисолида ва яна ўзгача бир тур нуқтаи назар билан ҳам талқин қилиш мумкин. Аммо, юқорида таъкидлаганларимиздан, **хулоса қилиб айта оламизки, Қўқон адабий муҳити доирасида яратилган айрим бадиият намуналари, жумладан, баъзи лирик жанрлардаги асарлар, хонлик ва кейинги мустамлака даври тарихи билан боғлиқ бир неча фактларни беради ёки бирор реал воқеага аниқ муносабатни акс эттиради.**

Уларни атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш эса, тарихни тўлақонли акс эттиришда ёрдамчи манбалардан бири бўлиб қолиши, шубҳасиздыр. Адабиёт доимо ўзининг энг олий вазифаси – инсони комилни васф этиш ва таърифлашдан тарих давомида чекинмагани аён бўлиб бораверади. Улуғ ижодкорларимизнинг адабий меросларига ёш авлод муҳаббатининг баландлиги ва улар билан доимо фахрланмоқлик туйғуси эса, янгидан-янги изланишлар сари етаклаши ҳам шоёни ҳақиқатдыр.

Малика ИБОДУЛЛАЕВА

Кўзларимдан сени ахтарар йўллар

Шамшоддек қаддимга мажнунтол ғурур,
Тушларим эшитиб оролда сув йўқ.
Кўзгумда кўпаяр ажини ғудур,
Шамол сочим тортиб қилаверар дўқ.

Кўзларимдан сени ахтарар йўллар,
Кийилиб бормоқда зулфимга аза.
Йиртиқ юрагимни пардамга илдим –
Қаттиқ соғинибди сени дераза.

Қари-и-и-б қолди бувам,
Қатқалоқ даладай юзи серажин.
Дўппилари ярашар бирам,
Тагида яшириб қўргошин изин.

Бувамнинг кўзлари – Сир, Аму,
Дил тоғ. Дард муз.
Зўрға сизар томчи ёш.
Тупроққа ҳурмати бувамнинг –
Аллоҳни зикр айлаб, ерга қўяр бош.

Тош юмшатган қўллари қадоқ,
Белбоғи – дастурхон, чопони – кўрпа.

Нигоҳидан яшнар ҳар гиёҳ,
Бувам – замин. Фалак суянган ўра.¹

Шу устун бешиги синмасин,
Ҳануз тушунмайман ўзимни, бироқ,
Бўлсайдим бувамнинг ҳассаси
Ёки дўпписига қалампирмунчоқ.

Уни кўрсам, юрагим ёниб,
Туйғуларим кўзин ёшлайди.
Юрак қурғур ўз хонасидан
Отилгудай ура бошлайди.

Эшитмайман. Сўзлайсан ҳамон,
Сабр косам секин ҳўплайман.
Дардинг тугаб, кетганинг замон
Юрагимни ердан чўплайман...²

Дайди соғинч хаёл қушида
Умид ила излайди сени.
Тентак қалам тили учида
Кўрсатишга уринар мени.
Ҳар куни...

Ҳар куни...

Ҳар куни....

Ой тўлса ҳам кетмайди доғи,
Мен – хазондан куч олган дарахт.
Гўшанганг ҳам хотирам боғи,
Ғамларимга келин бўлган бахт.

Малика Ибодуллаева. Хоразм вилоятининг Қўшкўпир туманида туғилган. Ҳозирда Урганч Давлат университети филология факультетининг учинчи босқич талабаси. Шеърлари журналда илк бор нашр этиляпти.

¹Ўра – устун маъносида.

²Чўппамоқ – бир-бир териб олмоқ маъносида.

Ҳакимжон КАРИМОВ,
профессор

БУГУНГИ НАСРНИНГ ХУСУСИЯТИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳаёт ва жамиятдаги барча ўзгаришларнинг асоси инсон тафаккуридир. Аёнки, тафаккур руҳият тадқиқи бўлган адабиёт асносида юксалади.

Маълумки, бадиий ижоддаги муайян йўналиш ўз-ўзидан юзага келмайди. Унинг ҳам ўз асоси, тарихи бўлади. Истиқлол даври ҳикоячилигидаги янгиланиш ва тамойилларнинг вужудга келиши худди шундай омилларга боғлиқ. Яъни, унутилган қадриятларнинг тикланиши, маънавиятнинг асоси бўлган динга эътиборнинг кучайиши, давлат бошқарувида демократик йўналишнинг пайдо бўлиши, бозор иқтисодининг таркиб топиши сингарилар. Бу ўзгаришлар одамларни бошқача ҳаракат қилишга ундади. Аниқки, бундай саъй-ҳаракатнинг барчаси онг, тафаккур орқали бошқарилади. Зеро, шундай экан, тафаккурдаги эврилиш адабиётда ўз ифодасини топиши муқаррар ва табиийдир. Хўш, бу ўзгаришлар истиқлол даври ҳикоячилигида қандай янгилик ва тамойилларни юзага келтирди? Булар қуйдагилардир: жанрда ғоявий-тематик кўлам кенгайди; ижтимоий, ахлоқий, маънавий, оилавий масалага эътибор кучайди; гуманистик мазмун ва руҳий таҳлил теранлашди; миллий ўзига хослик кенг қулоқ ёйди; инсоннинг ҳаётдаги ўрни, яшашдан мақсади каби масалалар моҳияти фалсафий йўналишда очиқ берилди.

Бадиий адабиётда миллийлик деганда, аксарият адабиётшунослар бунини урф-одатда, миллий либосда, фаолиятда, саъй-ҳаракатда, нутқда кўришадилар ва шу ҳолатларда ўз мужассамини топади, деб билишади. Тўғри, бу ҳолатлар миллийликни белгилайдиган омиллар ҳисобланади. Лекин мазкур восита ва омиллар ўзида миллийликни тўлиқ ифода қилмайди, деб бўлмайди. Чунки булар миллийликнинг зоҳирий кўринишларидир. Маълумки, зоҳирийлик бу шакл. Шакл эса ҳеч қачон масала моҳиятини белгиламайди. У белгилашга хизмат қиладиган воситадир. Миллийлик биринчи навбатда, руҳиятда ўз мужассамини топади. Миллийликни белгилайдиган бошқа хусусиятларнинг барчаси унга боғлиқ, ундан келиб чиқади. Руҳият эса инсоннинг табиатини ва ўзлигини белгилайдиган илоҳий куч, маънавий озиқдир. Руҳияти кучли одам тўғри йўлдан тоймайди, эътиқодидан воз кечмайди. Кўп манбаларда қайд қилинган, таъкидланган миллатга хос бўлган хусусиятлар, яъни, жамоа бўлиб яшаш руҳининг устунлиги; ота-она, маҳалла-кўй; умуман, жамоатга юксак ҳурмат-эътиборнинг кучлилиги; она тилига муҳаббат; каттага ҳурмат ва кичикка иззат; аёл зотига эҳтиром; сабр-бардош ва меҳнатсеварлик; ҳалоллик, меҳр-оқибат кабилардир. Бу хусусиятларнинг барчаси миллий руҳиятнинг маҳсулидир. Чунки, мазкур фазилатлар инсоннинг жисмидан эмас, туйғусидан келиб чиқади. Бугунги кун адабиётининг қаҳрамони мана шу хусусиятга эга.

Шундай асарлардан бири Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Маҳзуна" номли ҳикоясидир. Ҳикояда оилани муқаддас санаш, унга гард юқтирмаслик аёллик бурчи эканлигини ич-ичдан ҳис қилишлик, шунингдек, ташқаридан кириб келган баъзи бир "маданий" ҳолатларни миллий руҳга ёт деб билиш ёрқин акс эттирилган.

Одамларнинг турли тийнатга эга бўлиши барчага маълум гап. Лекин бу нарсанинг бежиз эмаслиги кўпчиликка аёнмас. Улуғ аллома Беруний бу ҳақда шундай дейди: "Одам табиати жиҳатидан бир-бирига зид аъзолар қўшилмасидан таркиб топган мураккаб танага эга бўлганлиги боис, унинг ҳолати ўз характериға кўра, хилма-хил ва турли-туман бўлади". Шундан борлиқдаги ҳар бир инсон ўз зоҳирий ва ботиний дунёсига эга. Жаҳон адабиётида мангуликка дахлдор асарларда шундай ёзилган. Бироқ, шўро даври адабиётида кишиларни синфларга, типларга ажратиб, тийнатларини бир хиллаштиришга ҳаракат қилиндики, албатта, бу жараён хато эди. Бугун адабиёт ўз ўзанига тушди. Яъни, инсоннинг ўзлигини инкишоф қилиш орқали кишини ўзини ўзига рўпара қилишга эътибор қилинмоқда. Киши кўзгуга қараганда, албатта, бирор зоҳирий "камчилигини" тузатади, ўзига ўзи рўпара келганда эса, ўзини ботиний иллатлардан халос этади. Чунки, француз ёзувчиси Стендаль айтмоқчи: "Адабиёт – катта йўлга қўйилган кўзгу". Унда кишининг борлиғи намоён бўлади.

Ҳар бир давр ўзининг янги қарашлари ва тамойилларини юзага келтириши табиий ҳол. Модерн руҳидаги асарларнинг юзага келиши ва бирмунча жонланиши шунинг маҳсулидир. Тўғри, модерн, умуман олганда, адабиётда янги йўналиш эмас. У Фарб адабиётида аллақачондан бери мавжуд. Лекин у ўзбек адабиётида янги тамойилдир. Бизнинг адабиётга унинг кеч кириб келишининг объектив ва субъектив сабаблари бор. Объектив сабаби шундаки, модерн руҳидаги асарлар замирида ғайритабиий психологик ҳолат бўлиши билан бирга, воқеа-ҳодисалар рамзий тасвирларда, рамзий маъноларда ифодаланлади. Маълумки, тоталитар жамият бунга йўл қўймасди. Субъектив сабаб эса модерн хусусиятини, унинг йўналиши ва моҳиятини ўзлаштирган ижодкорнинг етишиб чиқмаганлиги. Бунинг сабаби тузум сиёсати ва мафкурасига бориб тақалади. Бизнинг адабиётда модерн мустақилликдан сўнг анча ривожланди. Назар Эшонқулнинг "Маймун етаклаган одам", "Тўзон", "Оғриқ лаззати" ҳикоялари шу сирага мансуб асарлардир. Буларнинг барчаси модерн талабига жавоб беради, яъни, кучли рамзийликка эга. Ёзувчининг "Тўзон" ҳикоясида ўз даври учун дастуруламал бўлган китоб ҳақида гап боради. Китоб борасида сўз юритиб, ёзувчи, жумладан, шундай дейди: "Китобда айтарли ҳеч воқеа йўқ, тил ҳам занглаган косов каби қуруқ, жозиба ва нафосатдан холи, дағдаға ва ваҳм тўла манзаралар жой олган, кўримсиз, айтиш мумкинки, ғоятда дағаллик билан ёзилган зил-замбил жумлалардан иборат эди".

Бу китоб ўша даврда барча билиши зарур бўлган, лекин шуурга шуур қўшиш ўрнига мияни ғалвирак қиладиган "КПСС тарихи" ва "Илмий коммунизм" дарсликлари дир. Мазкур китобларни мияхўр деса ҳам бўлади. Чунки у онгдаги илмий фикрларни, илм ҳазинасини парчалаб ташлайди. Оқибатда, мияда фикр ўрнида тўзон ўйнайди. Бу тўзон кўп нарсани домига тартади. Унда фикрловчи одамнинг омон қолиши душвор.

Бугунги ҳикоянавислик янги номлар эвазига ҳам бойияпти. Улар асосий эътиборини дунё воқеаларини қайд қилишга эмас, инсоннинг ботиний оламини таҳлил этиш орқали дунё, замон воқеа-ҳодисаларига муносабат билдиришиб, умумбашарий фалсафий ҳақиқатни илгари суришлари, уни инсон қисмати инкишофида онгга сингдиришлари кишини хурсанд қилади. Нарғиз Фуломованинг "Ёмғир қўшиғи" ҳикоясида шу ҳолни кўриш мумкин. Ҳикоя қуйидагича бошланади: "Тун бўйи ёққан ёмғир тонгга яқин оз-моз шаштидан тушгандек бўлди, аммо тинишни ўйламади". Маълумки, табиат мукамал, унда ҳамма нарса уйғунликда яратилган. Ёмғир табиатга ҳаёт

бахш этибгина қолмай, оламни ғуборлардан ҳам тозалайди. Шундан, ёмғирдан сўнг олам равшанлашади, ўзгача тароват касб этади. Бу ҳол давомлиликка эга. Агар инсонда шу ҳол кечса, унинг ҳаёти, турмуш йўли ҳамisha оидин ва нилуфарий айвон бўлади. Ҳикояда ушбу ҳақиқат Баҳодир ва Мухаббат образларида ғоят ишонарли ва асосли тарзда очиб берилади.

Аристотелнинг катарсис таълимотига кўра, ўта фожиавий ҳодиса кишини қаттиқ изтиробга солади, ўз навбатида, кишини руҳан поклайди, ноҳақликка, адолатсизликка, зўравонликка қарши киши қалбида исён туйғусини юзага келтиради.

Ҳикоячиликдаги хусусият ва тамойилларни қиссачиликда ҳам кўриш мумкин. Чунки ҳикоя насрда биринчи босқич бўлиб, ундаги ўзгаришлар катта жанрларда кенгайтирилган йўсинда ўз тасвирини топади. Қиссачиликда маънавий-ахлоқий ва фожийлик масаласи анча кенг бадиий ифодаланади.

Ички кечинмалар, туйғулар, ҳислар инъикоси орқали инсон қиёфасининг тўла намоён бўлиши бадиийликнинг муҳим мезонидир. Бу ҳол, ўз навбатида, истиқлол адабиётининг ўзига хослигини белгилайди. Нормурод Норқобилонинг "Қоялар ҳам йиғлайди", "Тоғ одами" қиссалари бунинг ёрқин мисолидир. "Қоялар ҳам йиғлайди" қиссасининг қаҳрамони Эрнар полвоннинг ҳар бир ҳаракати, қадам босиши, ўтириши, атрофига нигоҳ солиши, гапириш йўсини мақсад сари йўналтирилган, яъни, бу нарсалар у қандай шахс эканлигидан далолат беради. У ўз эътиқоди ва ақидасига эга шахс. Унингча, жўмардликнинг асоси оила, шундан унга қилча хиёнат аралашини керак эмас. Шундагина насл тоза бўлади. Насли тоза инсон ғўшасига меҳр қўяди. Уни муқаддас деб билади. Иродаси кучли, руҳан соғлом бўлиб етишади. Унинг етти пушти шу ақидага амал қилган ва бу ақидани узиш унинг аждодлари руҳига хиёнатдир. Лекин ўғли Ўсар бу ақидани бузади. Ҳатто отасига қўл кўтаради. Бундан қоялар ҳам ғазабга келиб, кўчкисини кўчиради, қалъадай тошлардан бири уни йиқитади, сўнг, чоғроқ харсанг белидан босади. Қисса ҳаётий ҳақиқатнинг бадиий талқини воситасида инсоний фалсафадан сабоқ беради, кишини кўп нарсадан огоҳ қилади.

Ҳаётда инсон қўли билан яратилган, юзага келтирилган барча нарсани йўқотиш ёки барпо қилиш мумкин. Лекин ноҳақлик ва адолатсизлик туйфайли инсоний ғурур ва шаънининг топтилиши оқибатида, қалбда юзага келган сувайдони йўқотиб ҳам, ўчириб ҳам бўлмайди. Чунки у инсоннинг вужудига жойлашади. Уни йўқотиш ўзини ҳам жисман йўқ қилиш демакдир. Табиийки, сувайдо юракда бўлгач, кишини безовта қилади. Башарти инсоннинг инсонийлигини белгилаб берадиган шу туйғу устидан кулинса, мазах қилинса, бу ҳол дунёдаги барча ёвузликлардан кўра ҳам ёвузликдир. Кўнгил туйғулари пора-пора қилинган қалб изтироби эса, барча азоблардан ҳам азоблидир. Чунки унда инсоннинг кўнгил майли билан маънавий олами, одамийлик ва инсоний қисмат, тақдир юзма-юз келади. Албатта, бундай хусусият барча одамлар учун эмас, балки жўмард инсонларгагина хос хусусиятдир. Бу нарса Нормурод Норқобилонинг "Тоғ одами" қиссасида ўзининг бадиий ифодасини топган.

Инсоният олами ҳамisha икки – маданият ва маънавият мукамаллигига талпинади. Негаки, маданият фароғатли турмушни юзага келтирса, маънавият инсон комиллигини таъминлайди. Лекин бу нарса ўз-ўзидан юзага келмайди. У инсон фаолиятига боғлиқ. Инсонни англаш, унинг барча жабҳа ва пучмоқларининг қаърига кирмоқ демакдир. Сабаби, инсоннинг аъмолисиз ҳаёт – жамиятда (табиатда эмас) ҳеч нарса содир бўлмайди. Бугунги адабиётнинг замирида худди шу ҳақиқат ётади. Абдуқайом Йўлдошнинг "Тимсоҳнинг кўз ёшлари" номли қиссаси бунга яққол мисолдир.

Қисса қаҳрамонларининг барчаси зиёлилар. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, мазкур қатламнинг соғлом фикрлаши, адолат учун кураши жамиятнинг халқ манфаатига қаратилган тўғри йўналишини белгилайди. Агар улар-

нинг ҳаётга қараши, уни идрок этиши ҳақиқатдан йироқ, шахсий манфаатига қаратилган бўлса, ҳаёт-жамият олға силжиш ўрнига, тобора таназзулга юз тутиб боради. Қисса қаҳрамонлари мана шу иккинчи тоифага мансуб шахслар. Ёзувчи бу ҳақда гапирмайди, деталларда ва тутган ишида кўрсатади.

Киши онггида, дунёқарашида ўзгариш бўлмас экан, ҳаётида, турмуш тарзида, табиатида ҳам ўзгариш бўлмайди. Бундай шахслар нурли чўққилар сари кўтарилмайди, балки зулмат ботқоғи тубига бота боради. Қалбида инсонликни таъминлайдиган туйғулар сўниб, куфр уруғи сепила бошлайди. Бу ҳол инсониятнинг ўзинигина эмас, жамиятни ҳам тараққиётдан қолдиради. Чунки барча ўзгариш инсоннинг саъй-ҳаракатига боғлиқ. Шойим Бўтаевнинг "Бир кунлик меҳмон" номли қиссасида худди шу нарса ўзининг бадиий ифодасини топган. Қисса сюжетини бир кунлик воқеа ташкил қилади. Ана шу бир кунлик воқеа тасвирида, умуман, тараққиётдан орқада қолган қишлоқ ва унинг одамларининг қиёфаси гавдалантирилади. Асар шаҳарда вазирликда кичик бир лавозимда ишлайдиган Саидмурод Олимовнинг қишлоқдаги курсдоши Холмўминнинг йўқлаб келиш воқеасидан бошланади. Сиртдан қараганда бу одатдаги ҳол. Лекин у мақсад сари йўналтирилгани учун аҳамиятлидир. Ёзувчи бу мақсад ҳақида бир оғиз ҳам гапирмайди, балки ҳолатни тасвирларда аниқ кўрсатади.

Кейинги давр адабиётида воқеа-ҳодисалар, ижтимоий муаммолар тасвиридан кўра, инсоннинг руҳий олами, руҳий кечинмалари, дард ва изтиробларини тасвирлаш етакчилик қияпти. Чунки барча ҳаётий масалалар, муаммолар инсон хатти-ҳаракатига бориб тақалиши бор ҳақиқатдир. Бу борада, айниқса, инсоннинг инсонийлигини белгилайдиган эътиқод, ҳалоллик, поклик, ахлоқий масалалар муҳимдир.

Детектив йўналишдаги асарларнинг кўпайиши ҳам бугунги насрнинг хусусияти ва тамойилларини белгилайди. Детектив асар воқеалари жуда катта мантиқ асосига қурилмоғи ва унинг моҳияти кучли фалсафий тафаккур орқали очилмоғи даркордир. Ана ўшандагина, асар жиноят хусусида ёзилган лавҳа, бадиий ва ҳужжатли очерклардан фарқ қилиб, бадиий асарга айланади. Лекин бу сирада юзага келган барча асарларда ҳам бунга риоя қилинган деб бўлмайди. Детектив саналиши учун биринчи навбатда, асар сюжети сирли воқеа асосига қурилиши, тугун ортидан тугуннинг юзага келиши, онг сирни очиш, тугунни ечишга йўналиши, мияни "чатнаш" даражада фаолиятга ундаши, тасвир суръатининг шиддаткорлиги, фош этишда тафаккурга суянилиши, буларнинг барчаси жиноятни очиш жараёнида рўй бермоғи даркор. Муҳими, асарнинг замиридаги ғоя жиноятчиликка қарши курашнинг бадиий-эстетик қуролига айланмоғи керак. Яна бир хусусияти, асар ички оламидаги интеллектуалликнинг кучлилиги, яъни, жиноятни фош қилишда тафаккурнинг беқиёс имкониятларини ишга солиниши, шунингдек, ички туйғу асосида мантиқий тафаккурга таяниб хулоса чиқариш ҳолати устунлик қилмоғи лозим. Алишер Ибодиновнинг "Латофат" дўконидаги қатл қиссасига шу нуқтаи назардан ёндашсак, қатор эътирозлар туғилади. Қисса детектив талабига риоя қилинмай, яъни, жиноят тугуни ўрнига қишлоқда баҳоли қудрат тирикчилигини ўтказиб юрган, ширингина оиласи ва икки фарзанди бўлган Аҳроржоннинг шаҳардаги ишбилармон, бадавлат тоғаси таклифи билан шаҳарга келиб, ташқариси сунъий оқ мрамор кошин билан безатилиб, пештоқига ҳозирги ва араб имлосида "Латофат" дея ёзилган дўкон хизматчисига айланганидан бошланади. Ундан кейин Аҳроржоннинг Латофатни севиб қолиш тарихига ўтилади.

Латофатнинг фожиаси ҳам ишонарли кучга эга эмас. Чунки ўшандай шармандали ҳолдан сўнг, ҳеч бир аёл ўзига кўнгил қўйган одамдан умидвор бўлолмайди. Зероки, шундай экан, унинг дўконига келиши атайинликдан бошқа нарса эмас. Аслида, унинг ўлдирилишида ҳам асос йўқ. Хулоса қилиб айтсак, мазкур асар юқоридаги асосларга кўра, детективлик талабаларига жавоб бера олмайди.

Ёзувчининг кейинги, хусусан "Деразангни чертганида ёмғиру шамол", "Бу қаро тун-дунё" қиссаларини ўқиган китобхон бир нарсани, яъни, қиссадан қиссага ўтган сари детектив асар талабларини ўзлаштириб бораётганини, ҳатто замон хусусиятидан келиб чиқиб, янги ифода йўналиши топанлигини яққол сезади.

Мустақилликдан кейин ёзилган романларда ҳам янги хусусият ва таъмоиллар юзага келди. Бу тарихий шахслар сиймосини яратишга эътиборнинг ортиши; воқеа-ҳодисалардан кўра, инсоннинг ўзига эътибор кучайиши; инсоннинг руҳияти ва қалбини кашф қилишга таъмоилликнинг авж олиши; инсоннинг саъй-ҳаракати, табиати, ҳаётининг мантиқ асосида батафсил тасвирланиши; модерн йўналишдаги романларни юзага келиши кабилардир.

Мустақиллик шарофати билан тарих ва тарихий шахсларга муносабат ўзгарди, яъни, тарихий жиҳатдан тўғри ёритила бошланди. Шундай асарлардан бири Бўрибой Аҳмедовнинг "Амир Темур" роман-хроникасидир. Хўш, роман-хроника киши онгига қандай қадриятларни сингдиради?

Биринчидан, Соҳибқирон хусусидаги турли қарашларга барҳам берди. Маълумки, Амир Темур хусусида бир-бирига зид фикрлар бадиий асарлардагина бўлмай, ўз замондошлари томонидан ёзилган тарихий манбаларда ҳам кўзга ташланар эди. Хусусан, Ибн Арабшоҳ ўзининг "Темур тарихидан тақдир ажойиботлари" китобида Амир Темур Чингизхон қонунлари ва йўл-йўриқларини Мухаммад пайғамбар шариатидан устун кўрганлигини ёзиб, ғайридин-мўғулга чиқариб қўяди. Шунингдек, унинг Соҳибқирон Боязидни асир олгач, унга бўлган муносабатлари хусусида ёзганларини ўқиган китобхон Амир Темур шахсияти ҳақида аниқ бир хулосага кела олмай, иккиланиши табиийдир.

Иккинчидан, Амир Темур юришларининг асл моҳиятини инкишоф қилиш билан бу ҳаракатнинг асл сабаби кўп манбаларда ёзилгандек, бутун дунёга, ҳеч бўлмаса унинг ярмига ҳукмрон бўлиш эмас, балки жумлаи жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳ ва мурсидлардан (фасодчи, бузғунчи) ҳимоя қилиш, "бозоргон ва зиёратчиларни йўлтўсар босқинчиларнинг таъадди ва зулмидан қутқариш," феодал тарқоқликка барҳам бериб, марказлашган давлат барпо этиш орқали ўзаро низоларни йўқ қилинганлигини англатади.

Учинчидан, куч адолатда эканлигига ишонтиради.

Тўртинчидан, Амир Темур ва унинг даврининг ҳақиқий аҳволи, маданияти, одамлари ахлоқи, урф-одати, сиймолари хусусида аниқ тасаввур уйғотади.

Бешинчидан, Амир Темур барпо этган Мовароуннаҳр давлатининг қудратини тан олиб, Испания, Италия, Франция ва Англия каби йирик Ғарб мамлакатлари маданий ҳамда иқтисодий алоқалар ўрнатиш учун ҳаракат қилганликлари, шу ниятда ўз элчиларини юборганликлари аниқ ҳужжат асосида инкишоф қилинади.

Асарда фаолият кўрсатган, воқеалар тизимини ҳаракатга келтирган об-разларнинг барчаси тарихий шахслардир. Уларнинг бажарган иши, ўй-фикри, кимлиги, қандай зийнатга эгаллиги бир шахс фаолияти билан белгиланади, яъни, Амир Темур саъй-ҳаракати орқали бир шахс кўпчилиكنи ҳаракатга келтириб, уларнинг шахс сифатини, ҳаётдаги ўрнини, халқи, Ватани тақдирда тутган ролини кўрсатса, қисмати, фожиаларидан кишининг ўз келажагига тегишли бир хулоса яшашга ундаса, ўз навбатида, буларнинг барчаси Соҳибқиронни бутун борлиги билан киши кўз олдида гавдалантиришга хизмат қилади.

Қайсики бадиий асарда инсоний ички кечинмалар жараёни, изтироблари моҳияти ўзининг фалсафий талқинини топса, ўша асар ҳар қандай жамият ўзгаришида ҳам умрини тугатмай яшаб қолади. Пиримқул Қодировнинг "Она лочин видоси" номли янги романи ҳам шундай фазилятга эгали-

ги билан китобхон қалбини забт этади ва маънавий оламини бойитиш орқали, ўз ҳаёт йўлини тўғри белгилашга имкон туғдиради. Бу нарса эса, ўз навбатида, жамиятнинг инсонийлашувига, демократиянинг янада кучайишига асос ҳам бўлади. Чунки халқи комил бўлган жамиятдагина адолат ва инсон манфаатларига йўналтирилган қонун ҳукм суради. Демак, роман инсон камолотига хизмат қилади. Хўш! Асарнинг бундай ижобий таъсир кучи нималарда кўринади?

Биринчидан, тарихий воқелик инсон фаолияти, қисматидан айри ҳолда эмас, балки чамбарчас боғлиқ тарзда тасвирланганлигида. Иккинчидан, инсон изтиробларига боис бўлган вазиятнинг келиб чиқиш сабабини таҳлил қилиш борасида бизга таниш бўлган сиймоларнинг – Шохруҳ Мирзо, Гавҳаршодбегим, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абулқосим Бобур, Абусайид Мирзо, Ёдгор Мирзо, Алоуддавла, Абдулатиф ва бошқа тарихий шахсларнинг қандай инсонлар эканлиги изҳор қилинганлигида ва уларга нисбатан аввалги мафкуравий қарашларга аниқлик киритиб, олдинги тасаввурларни ўзгартирганида. Учинчидан, инсоний изтиробга дучор этган воқеалар моҳиятини очиб бериш борасида, шахснинг ботиний дунёсини кўрсатишида. Тўртинчидан, энг муҳими, одамийлик, маънавиятнинг замини, илдизи илмда эканлиги ҳаётий шахслар тимсолида ўз исботини топганлигида, асарнинг бу фазилатларини китобхон воқеалар оламида англаб олади. Бунга у мушоҳада қилиш орқали эришади. Чунки ёзувчи тарихий воқеликка бўлган ўз нуқтаи назарини оғзаки баён қилмаган, романнинг сюжет чизиги замирига сингдирган. Асар воқеаларини шу тарзда қуриш ёзувчи маҳоратидан далолатдир.

Истиқлол барча воқеаларни тўғри англаш ва тўғри ёритиш, тарихий шахсларни эса давр сиёсати, мафкураси нуқтаи назаридан эмас, балки ҳаётий ҳақиқат ҳамда тарихий жиҳатдан ҳаққоний инкишоф қилиш имконини берди. Муҳаммад Алининг "Улуғ салтанат" тетралогиясида шу нарса ёрқин ўзифодасини топган. Бадиий асарда, албатта, воқеаларни ҳаёлий яратиш, қўйиш, олиш ҳодиси бўлади. Мазкур тетралогия ҳам бундан мустасно эмас. Лекин улар ёзувчи ғоясини ифодалашдан ташқари, тарихий руҳини бериш билан воқеаларни аниқ манзарасини нақшлантирган, замон ва маконини белгिलाган, шунингдек, қаҳрамонлари қиёфасининг ёрқинлигини, жонлигини юзага келтирган. Чунки тетралогияда воқеалар тасвирида тарихийликдан чекинилмаган. Бундай жиҳат барча, яъни, етакчи образлар қаторида эпизодик персонажлар тасвирида ҳам ўз ифодасини топган.

Бу воқеалар тарихдан бир лаҳза ҳам узилмайди, доимо давр руҳи "қуршовида" берилади. Маълумки, инсонийликнинг муҳим белгиларидан бири, дўстликка садоқат, ўрни келганда, улардан кўмагини аямасликдир. Амир Темур шундай қилади.

Романда Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода бегим ҳаёти билан боғлиқ бўлган тасвирлар киши қалбини яшнатиб юборади. Бир-бирига мос, бир-бирига интиқ ёшларнинг қовушиши кишини қанчалик хурсанд қилса, йигирма яшар шахзоданинг касалдан кундан-кунга сўлиб бориши ва фарзандини қўлга олишга мадори етмай, бурнидан қон отилиб, жон таслим қилиш ўринлари Хонзода бегим бағрини қанчалик кўйдирса, киши қалбини шунчалик вайрон қилади. Булар тетралогиянинг биринчи китоби – "Жаҳонгир Мирзо"да инкишоф қилинган.

Тетралогиянинг иккинчи китоби – "Умаршайх Мирзо" деб аталади. Асар Олтин Ўрда хони Ўрусхоннинг машварати, унга сўз қайтарган Тўхтамишнинг отаси Тўйхўжанинг ясоққа ётқизилиши воқеалари билан бошланади. Шу воқеа муносабати билан чингизийлар авлоди, хусусан, Ўзбекхон, Ўрусхонлар ҳақида анча кенг тушунчага эга бўламиз. Ва, кўп тарихий воқеаларни очиб бериш баробарида, тарихий шахсларнинг, жумладан, Амир Темурнинг табиатини, шахсиятини инкишоф қилишга, шунингдек, сюжет кўламини кенгайтишига имкон берадиган Тўхтамишхон характери кириб келади.

Лекин романда реал тарихда бўлмаган, ҳаётий мантиқ инкор қиладиган ўринлар ҳам мавжудки, соф тарихий асарда бундай ҳолнинг бўлмаслиги дурустдир. Амир Темурни "тит-питиси чиқиб кетган қулоҳ, эғнида уриниб-роқ қолган жанда кийиб" дарвеш ҳолда бозору маҳалла-гузарларни айланиб чиқиши, шахсни бўрттиришдан бошқа нарса эмас. Тўғри, халқ эртаклари, дostonлар, ҳатто ёзма адабиётда ҳам бундай ҳол учрайди. Бу, энди, халқнинг, ижодкорнинг идеалидир. Буни Амир Темурдек реал шахсга қўчириш жоиз эмас. Айниқса, ўша кийимда, ариқ бўйида ўтирган қизнинг исмини сўраши, ўша давр, тарих нуқтаи назаридан қараганда, ҳаётий мантиққа тўғри келмайди. Сабаби, шариат ва тариқат қоидалари буни инкор этади. Шунингдек, дарвеш ахлоқиға ҳам зиддир. Чунки уларнинг номаҳрамга гап отиши асло мумкин эмас.

Бадиий асарға жозиба бағишлайдиган, унга кишини оҳанрабодай тортадиган нарса инсон қалб туйғуларини, изтиробларини, айниқса, инжа ҳилқат ҳисобланган аёллар қалб дунёсини очиб беришдир. Тетралогиyanинг учинчи китоби – "Мироншоҳ Мирзо"да шундай қилинган. Сароймулкхонимнинг салтанатда тутган ўрни, малика ва шахзодаларға инсоний фазилат жиҳатидан амалий таъсир ўтказиши китобхонға кўп маънавий озуқа беради.

Тарихий шахслар ҳақида бадиий асар яратиш ниҳоятда мураккаб жараён. Чунки тарихни жонлантиришдан ташқари, тарихий шахснинг табиатини, маънавиятини, руҳиятини ҳаётий мантиққа, тарихий воқеликка зид бўлмаган ҳолда ифодалаш керак. Бу эса баёнда эмас, аниқ воқеа орқали тасвирланиши, хатти-ҳаракатида, фаолиятида кўрсатилиши, ўй-фикр, гап-сўзида очиб берилиши лозим. Бу, албатта, осон иш эмас.

Ҳар бир давр ўз муаммоси, концепцияси, позицияси ва қиёфасига эга бўлади. Бу ҳол нафақат одам, балки жамият фаолиятиға ҳам таъсир қилиб, унинг йўналишини ҳам белгилайди. Маълумки, ҳаётдаги ҳар бир ўзгариш инсон фаолиятисиз кечмайди. Шукур Холмирзаевнинг "Олабўжи" романи эзгулик ва фосиклик дунёсининг инкишофи асосига қурилган. Эзгулик оламини Ултон, Ашим (Қорабой), Хуррам, Турсунтош (Турсуной), Абдуқайом, Дунё, Қобиллар ташкил қилса, мунҳатлик дунёси Тўхлибой Қўчқоров, Баҳор, Бўтабой Сўпиев, Тараханов, Маҳфират Эгамқуловалар фаолиятида ўз ифодасини топади. Роман полифония хусусиятиға эга. Унда тоталитар жамият тузумидаги барча негатив ҳолат ва иллатлар инкишоф қилинган. Бу ҳолат асарнинг биринчи саҳифасидан бошлаб то ниҳоясигача давом этади.

Бугунги кун адабиётининг қаҳрамонлари ўта маънавиятли ва ўта мулоҳазакор шахслар. Олам ва одам ҳақида кенг фикр юритади, ҳаёт, жамият иллатларидан, ноҳақликдан, ёлғончиликдан, энг муҳими, имон ва эътиқодсизликдан қайғуришади, изтиробға тушишади. Яна шуниси муҳимки, улар иллатларни жамият, муҳитға боғлашмайди, балки барчасига инсоннинг ўзи сабабчи деб қарашади.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Бозор" романининг асосида худди шу нарса ётади. Бозор сўзи рамзий маъноға эга. У икки маънони англатади. Биринчи маъно – ҳаёт, жамият, бугунги кунни ифодалайди. Ҳаёт ва жамиятнинг таназзули одамларнинг, унга муносабатида табиий, диалектик қонун асосида бўлмасдан, волюнтаристик асосда бўлса, бозорнинг ичидан емирилиши у ердаги қаллоблик, одамлар ҳақиға хиёнат қилишлик, яъни, тарозидан уришлик, алдамчилик, риёкорликдир. Бу инсоннинг қалбида инсоний туйғулардан кўра, нафс туйғусининг етакчилик қилишидан далолатдир.

Иккинчи маъноси – инсоннинг инсонийлигини, табиатини, маънавиятини, комиллигини белгилайдиган макон, маҳак тоши. Ҳақиқатдан ҳам бозордаги хатти-ҳаракат, одамларға бўлган муносабатда билинади. Адиб бу ҳақиқатни образлар тизмаси орқали очиб беради.

Улуғбек Ҳамдамнинг "Мувозанат" романи жуда вақтида ёзилган асардир. Романнинг бош қаҳрамони Юсуф. Асарнинг барча воқеалари унга боғлиқ равишда кечади. Тўғри, у ҳамма воқеаларда бевосита иштирок эт-

майди, лекин уларнинг юзага келиши унинг саъй-ҳаракатисиз бўлмайди. Бундан кўринадики, Юсуф асарнинг ўқ илдизи ва гўё кўзгусини ташкил қилади. Чунки биз у орқали ҳаётнинг ҳамма пучмоқларидаги ҳолат ва вазиятларидан, шунингдек, одамларнинг изтироб ҳамда фожиаларидан хабардор бўламиз. Инсон бошига тушган кулфат, фожадан қутилиш учун ташқи оламдан эмас, ботинидан мадад тиласа қалбидаги мувозанатни сақлаб қолади. Юсуф шундай қилади.

Адибнинг "Исён ва итоат" романи ҳам муаммоли бўлиб, унда итоат ва исённинг моҳиятини бадиият орқали очиб беришга уринади, яъни, қаҳрамонларининг қисматида, ўй-фикр, мулоҳазасида, саъй-ҳаракатида кўрсатишга интилади. Ўзининг бу борадаги қарашларини Табиб орқали илгари суреди.

Бугунги романлар кечаги романлардан бир қанча хусусияти билан кескин фарқ қилади. Яъни, одамнинг қалб изтироблари, қувончларининг бетакрор таҳлили ва руҳиятининг турфа кўринишлари инкишофи билан, шунингдек, воқеа-ҳодисалар тасвирининг батафсиллиги ҳамда уларнинг ҳар бири мақсад сари йўналтирилгани, қаҳрамонларнинг ўта миллий ва индивидуаллашгани билан ҳам характерли. Бир сўз билан айтсак, воқеа-ҳодисадан кўра, инсон, унинг қалби таҳлили биринчи ўринга чиққанлиги билан ҳам аҳамият касб этади. Бу хусусият Луқмон Бўрихоннинг "Жазирамадаги одамлар" романида ўз ифодасини топган.

Романдаги ҳар бир қаҳрамон фаолияти, албатта, инсонийликка даъват этади ёки ёмон ҳаракатлардан қайтаради. Бу нарса ақлли гаплар ёки фалсафий фикрга эга бўлган нутқ ирод этиш билан амалга оширилмайди, балки хатти-ҳаракатнинг жонли тасвири, гап-сўзларнинг ҳаётийлиги, индивидуаллиги билан намоён бўлади.

Ҳозирги давр адабиётида янгича шаклларни қўллаш, шаклда турли тажрибалар қилиб кўришга уринишларни кузатиш мумкин. Бир қадар мураккаб асарлар замирида ётган ғояларни тезда илғаш қийин. Уларни тўла тушуниш махсус тайёргарликни талаб этади. Чунки серқатлам сюжет йўналишига асосланган бундай асарларда воқеликнинг ўзигина ифодаланмай, янгича услублар ёрдамида уйғунлашгани ҳолда ўтмиш ва бугун, ривоят ва реал ҳаёт тарзлари акс эттирилмоқда.

Олам муаммоси, унинг воқеа-ҳодисалари сабабини ҳис қилиш, ёритишдан кўра, инсон олами сирли, уни англаш, инкишоф қилиш мураккабдир. Чунки инсоннинг ўзи, унинг қалби бутун бир оламдир. Қолаверса, оламдаги (табиат ҳодисаларидан бошқа) барча жараёнларнинг юзага келиши, рўй бериши, ҳаётда эзгуликнинг тантаси ҳам комил инсоннинг ўй-fikри, ҳаётий фалсафаси ва уни амалга оширишдаги саъй-ҳаракатига боғлиқдир. Бундан кўринадики, ҳаётдаги ҳар жабҳанинг мақсад сари йўналиши инсон заковати ва унинг маҳсули туфайлидир. Кейинги давр адабиётида худди шу нарсани очиб беришга эътибор кучайяпти.

Хулоса қилиб айтсак, бугунги адабиёт ўз ўзанига тушди, яъни, мавзулар бир хиллигидан қочиб, ўз нигоҳини кенг оламга – инсон қалбига қаратди. Ижодкор ўз асари орқали илгари сурмоқчи бўлган концепциясини плюрализм тамойилига асосланиб акс эттиряпти. Бу бугунги адабиётнинг бош хусусиятидир.

“ҲАЁТИ ЖОВИДОН МИЛЛАТ”

Ўзбек халқи кўп асрлик тарихи ва бой маданияти билан жаҳон адабиёти хазинасига ўз улушини қўшиб келган.

Хусусан, жадид адабиёти ва шу йўналишда асарлар ёзган ижодкорларнинг тақдири XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларидаги ижтимоий воқеликнинг бадиий ифодаси эди. Бинобарин, бу давр жадид ижодкорларининг кўзлаган мақсади ва тузган режаси тайин: туркий маънавий меросни, шунингдек, мумтоз адабиёт аъёнларини том маънода чуқур ўрганиш, давом эттириш, миллат орасида кенг ва тенг ёйиш, уни ривожлантириш, ҳурфикрлик ва миллий истиқлол учун кураш эди. Шунинг учун ҳам жадид адабиёти намоёндаларининг ижод маҳсуллари миллатни уйғотган, уни истиқболга етаклаган қадим адабиёт заминида пайдо бўлган ишқ, маърифат, ҳақиқат, табиат ғояларини янада тараққий қилдиришга йўналтирилган.

Жадид адабиётининг ўзаги, пайдо бўлиши ва унинг такомил топиши, шубҳасиз, мумтоз адабиётимиз илдиэларига бориб уланади. Жадид ижодкорлари ижодиётининг энг қимматли жиҳати шундаки, улар мумтоз адабиётимизда юқори поғоналарга кўтарилган аъёнавий ғазал, мухаммас, таркиббанд, рубоий, чистон каби шеърий шаклларни, янги ғоялар билан бойитган ҳолда давом эттирганлар. Шунингдек, мавзу ва жанр доирасини кенгайтириб, сатира, юмор ва драматик усулда ҳам қатор асарлар яратганлар.

Жадид ижодкорлари ёзувларига назар ташласак, уларнинг маҳорати ҳамда ижодий эволюцияси кўпроқ ғазал жанрида намоён бўлганини кузатиш мумкин. Ижодкорлар Навоий, Бобур каби улуғ даҳолар издошлари сифатида, улар ижодида яратилган ғоявий-бадиий аъёнларини ўзига хос тарзда ривожлантирадилар, Ватан тақдиридан куюнадилар ва унинг истиқболига ишонадилар, инсонни, муҳаббатни, гўзаллик ҳақидаги орзуларини куйлайдилар, маърифатпарварлик қарашларини тараннум этадилар, ижтимоий воқеликни ҳам ғазал шаклига сингдирадилар.

Ишқ-муҳаббат, севги-садоқат мотивлари адабиётимиз каби қадимийдир. Шоир Исҳоқхон Ибрат ижодида бу мотив алоҳида мазмун касб этади, таъбир жоиз бўлса, ибратона жўшқинлик, ҳасрат билан жаранглайди. Ибрат лирикасида ишқий кечинмаларнинг кутилмаган лавҳалари ишончли ва ҳаётий тарзда ифодаланади:

Рамуз, дилбари жонон, мани адо қиласиз,
Бу телбаларни яна ғамга мубтало қиласиз.
Сучук тил била табассум қилиб, сўраб ҳолим,
Аввалда ваъда бериб, охири жафо қиласиз.

Сиддиқий Ажзий эса, ўз салафлари ва ҳалафлари қаторида, асарларнинг тасвир сираси қилиб реал ҳаётни олади. У ҳаётбахш ишқ билан бир

қаторда, замона ва аҳли замона ҳаётини куйлайдики, шоирнинг давр са-
долари сингдирилган битиклари ўтган аср йигирманчи йиллар ўзбек иж-
тимоий шеърияти учун муҳим материал бўла олади.

Хилолинг сувратидек, эй фалак, қаддим дуто этдинг,
Вужудим оташ ҳасратида ёндурдунг, фано этдинг.
Балолар ўқларин ёғдирдинг, ижро ўлди у бешак,
Бу мақсаддан бани маҳдуди пайкони боло этдинг.

Бундай йўсиндаги шеърлар миллий-маърифий руҳ билан уйғунлашиб,
мумтоз адабиётдаги маърифатпарварлик мавзусини янги поғонага кўтар-
гани аниқ. Бу борада, Аваз Ўтар ижоди анчайин характерли. У халқининг,
миллатининг тақдири йўлида ҳамиша куюниб яшаган. Шоирнинг асосий
ғам-ташвишларидан бири ўз халқини маърифатли кўриш эди. Шунинг учун
ҳам у илм ва маърифатни куюнчақлик билан тарғиб қилади:

Топар экан қачон, ё раб, ҳаёти жовидон миллат,
Топиб илму ҳунар бирла маорифдин нишон миллат.

Маърифатпарварлик ғояларини ўзига хос усулда тараннум этган шоир
Аваз Ўтар "миллатни илму урфондан баҳраманд" этиш зарурлигининг му-
каммал ифодасини беради, ҳатто, бу борада, ота-оналарга ҳам масъул-
лик вазифасини юклаб, "ота бирла онага фарз ўқитмоқ бизни мажбурий",
деган фикрни илгари суради.

Жадид ижодкорлари Шарқ адабиёти тажрибаларини чуқур ўрганганла-
ри ҳолда, табиий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ўз ҳис-туйғуларини ифода-
лаганлар. Бу борада, адабиётшунос олим, профессор Иброҳим Ҳаққулов:
"анъанавийлик – Шарқ адабиётининг ўзига хос хусусияти ва ҳаракат йўли.
Унда умумий ўхшашлик ва такрор ҳам, янгилик ва кашфиёт ҳам бор. Шоир-
ликнинг мақсад ва интилишлари, эришган натижа ва муваффақиятлари
гоҳи бир-бирига ғоятда монанд", деган фикрни билдиради. Бундай анъа-
на жадид ижодкорлари ижодида нафақат назмда, балки насрда ҳам давом
этган. Масалан, Абдулла Авлониининг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" ном-
ли таълимий-ахлоқий асари Шарқ мумтоз адабиётининг йирик намоянда-
си Саъдий қаламига мансуб "Гулистон"нинг тадрижий давоми сифатида
яратилган. Саккиз бобдан ташкил топган таълимий-тарбиявий "Гулистон"-
да яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик каби жиҳатлар ҳам назмий,
ҳам насрий тарзда уйғунлаштириладики, бу ижодкорнинг ҳаёт тажрибала-
ридан чиқарган ахлоқий ҳулосаларини китобхонларга таъсирчан қилиб
етказишдаги ўзига хос усули эди. Шунинг учун ҳам етти аср бўлибдики,
мазкур асар қалбларда ихлос топиб келмоқда. Саъдий ҳикматлари, кей-
инги давр адабиётидаги таълимий-тарбиявий асарлар яратилиши учун ҳам
"хамиртуруш" бўлиб хизмат қилади. Олти асрдан кейин ёзилган Абдулла
Авлониининг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" (1914 йилда илк бора чоп этил-
ган) асари Шарқ мумтоз адабиётининг улуғ намояндаси изидан бориб,
унинг панд-ўғитларини янгитдан, қайтадан ривожлантирди. Саъдий ўғитно-
масининг доврўғдор бўлиши, унинг фақатгина ғоявий юксаклигида эмас,
балки бадиий жиҳатдан ҳам ўзига хослигидадир. Асарда фикрлар содда,
аммо таъсирли қилиб, аввал насрда ифодалангани, насрий ҳикматларнинг
равон ўқилиши ва ўқилишини кичик ҳикоятлар ичида берилган мақоллар,
турли бадиий воситалар, ички қофиялар таъминлайди. Ҳикоятлар сўнггида
эса, мазмунни чуқурлаштириш мақсадида, фикрлар шеърӣ мисраларда
ўз ҳулосасини топади. Бу эса, айтилмоқчи бўлган гап мазмунини янада
тезроқ ва аниқроқ тарзда етказишга хизмат қилади.

Абдулла Авлони ўз фикрларини таъсирчан ва ёркин ифодалашда, ай-
нан, Саъдий йўлидан бориб, таълимий-тарбиявий характердаги "Туркий гу-

листон ёхуд ахлоқ" асарида оқилона фикр-ҳикматларни беришда куруқ, яланғоч ваъзхонликдан, сафсатабозликдан ўзини йироқ тутди, аксинча, фикр-ғояларини қиёмига етказиб айтишда янги сўзни топиб қўллашга алоҳида эътибор қаратади. Сўзларни топиб ишлатишга, оз сўзга кўп маънони сингдиришга ҳаракат қилади. Унинг сўзлари қисқа, лўнда, аммо аниқ, жонли ва ёқимли. Жонли ва ёқимли сўз билан ифодаланган кенг фикр катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ"нинг яратилиши, XX аср ўзбек адабиётида воқеа бўлди. Зотан:

"Ифбат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилур. Бизларни гуноҳ ва маъсиятдан (исён – М.Т) сақлагувчи, ҳаром-ҳаришдан нафсимизни асрагувчи фақат ифбатимиздур. Ахлоқ соҳиби, ифбат эгаси қалбини, виждонини поклаб, тилини ёлғон, ғийбат, бўхтон ва молюъни (маъносиз – М.Т) каби ёмон сўзлардан сақлар. Чунки инсонга ифбатидан кўпроқ тил иффати лозимдур. Бошимизга келадургон кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортуқ сўйлаганимиздан келур.

*Ўйламай сўйлаган оғринмай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар".*

Кўринганидек, сўз ва иборалар равон ва табиий, фикр – равшан, ифода – аниқ. Сўз қўллашдаги қисқалик аниқлик билан уйғунлашган, фикр равшанлиги эса ифода равшанлигини таъминлаган. Абдулла Авлоний асарда бадий тасвирий воситалардан, жонли ифода ва мақоллардан фойдаланишда ҳам саъдиёна йўл тутган. Шунинг учун ҳам асар катта эстетик қимматга эга.

Абдулла Авлонийнинг "Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом" асари ибтидоий мактабларнинг учинчи ва тўртинчи синф ўқувчилари учун ёзилган махсус дарслик сифатида қайд этилса-да, ўзбек мумтоз насрининг бебаҳо дурдоналари бўлган ислом дини ва пайғамбарлар тарихини ёритувчи Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг "Қисаси Рабғузий", Алишер Навоийнинг "Тарихи анбиё ва ҳукамо", Алихонтўра Соғунийнинг "Тарихи Муҳаммадий" асарлари йўналишидаги тарихий-адабий манба сифатида ҳам қадрлидир. Ўзбек мумтоз насрининг илк намуналари бўлган ушбу асарлар Абдулла Авлонийнинг катта ишга қўл уришига тўртки бўлган. Абдулла Авлоний устозлар ўғитларидан руҳланиб, уларнинг асарларини чуқур ўрганиб ва улардан унумли фойдаланиб, ўзининг муаззам асарини яратган.

"Туркий гулистон ёхуд ахлоқ"да ислом тарихи баёни ва Одам алайҳиссаломдан Муҳаммад алайҳиссаломгача ораларида ўтган пайғамбарларнинг қиссалари равон тилда ҳикоя қилинган. Асарда ўқувчиларга тушунарли бўлган содда иборалар ва бадий воситалардан кенг фойдаланилган. Шунинг учун ҳам асар ғоявий-таълимий ва бадий жиҳатдан мукамал ёзилган.

Кўринганидек, жадид ижодкорлари ижодининг энг характерли жиҳати шундаки, улар мумтоз адабиётимиз тарихида юқори босқични эгаллаган шеърый шакллар ҳамда ғоявий-бадий аъёналарни йигирманчи аср жадид адабиёти шароитида давом эттирдилар ҳамда ўзига хос тарзда ривожлантирдилар.

ШЕЪРИЯТДА ГЕОМЕТРИК ИЗЛАНИШЛАР

Шеър насрий асардан кўра кучлироқ эстетик таъсир этиб, ўзига хос завқ бера олиши билан ажралиб туради. Албатта, шеърнинг бу сифати унда ҳис-туйғунинг мос ритм, муסיкий оҳангда ифодаланиши билан ҳам боғлиқ. Бироқ, шеърнинг таъсир кучи биргина оҳангдорлик билан таъминланмайди. Шеър ҳис-туйғу ифодаси экан, унинг таъсири кўп жиҳатдан шу ҳис-туйғунинг қандай ифода этилишига ҳам боғлиқ бўлади. Шеърий ифода образ асосида амалга ошиб, образда шоир ўз ҳис-туйғуларини тавсифлаб ёки худди мусаввирдай тасвирлаб ифодалаши мумкин.

Янги давр адабиёти шеърнинг ташқи қурилиши, унинг график шакли ҳам аҳамиятли ифода воситаси эканлигини кўрсатди. Жумладан, йигирманчи аср ўзбек шеъриятида зинапоя шаклидаги мисралар, сўзларни алоҳида мисрага айлантриш, турли усулларда товуш товланишларини беришга интилиш, бош ҳарфлар билан ёзиш каби қатор усулларнинг кўриниши бунинг далилидир.

Шу жиҳатдан қараганда, Фаҳриёрнинг “Геометрик баҳор” шеъри шакл тарзидан, аниқроғи, ифода йўсинидан ўзига хос бўлиб, унинг матнида турли график белгилардан муҳим ифода воситаси сифатида фойдаланилган. Янги ҳодисага муносабат ҳам турлича: баъзилар уни маъқуллайди, баъзилар шаклбозликка мойиллик дейди, баъзилар эса “ўта кетган бемаънилик” деб, қўл силтаб қўя қолади. Аслида ҳам шундаймикан? Наҳотки шеърдаги геометрик шакл, белги ва суратларнинг лирик ифодага тааллуқли жиҳати йўқ бўлса?

Фаҳриёрнинг “Геометрик баҳор” шеъри янги ҳодисадай кўринса ҳам, унинг илдизлари ўтмиш адабий аъналаридан озиқланади. Масалан, хаттотлик санъатида араб ёзувидаги сўзларни турли шаклга солиб, кўз олдимизда бирор нарса суратланадиган тарзда ёзиш азалдан бор нарса. Ёзувни санъат даражасига кўтарган хаттотлар мазмундан олдин шакл, яъни, аввал “кўриш” орқали таъсирлантириш ва маълум таассурот уйғотиш мақсадини кўзлаганлар. Ғарбда бу санъат каллиграфия деб аталиб, унинг тарихи жуда қадим даврларга бориб тақалади. Юқорида келтирилган “Геометрик баҳор” каби асарларга ҳам, аввало, хаттотлик ёки каллиграфия санъати аъналарининг давоми, унинг ривожига янги бир босқич деб қараш мумкин. Зеро, Ғарбда ўтган аср бошларидан кенг оммалаша бошлаган фигурали шеърлар, график шеърлар ва каллиграммаларнинг ҳам илдизи каллиграфия санъатига бориб туташади. Чунки бундай асарларда ҳам ўқувчига, аввало, нигоҳ орқали таъсир ўтказиш мақсад қилинади. Хуллас, бу турдаги шеърлар ўзининг икки минг йиллик тарихига эга бўлиб, ўтмиш ва ҳозирги адабиётда бундай асарларни жуда кўп учратиш мумкин бўлади. Ф.Рабле, С.Полоцкий, Г.Державин, Л.Кэрролл сингари шоирлар бу жанрда сермахсул ижод этишган. Аммо график шеърларнинг янги бос-

кичдаги ўзига хос кўринишини яратган ижодкор сифатида француз шоири Гийом Аполлинер эътироф этилади.

Ўтган аср бўсағасида санъаткорларнинг оламни ўзгача йўсинда ифода-лашга интилиши ғоят кучайган эди. Янгича ифода йўсини, аввало, тасвирий санъатда кузатилади. Агар модернизмга қадар тасвирий санъатда на-турани реал акс эттириш устуворлик қилган бўлса, модернизмнинг илк йўналишларидаёқ реаллик бутунлай рад этилади. Шу тариқа, фовизм, ку-бизм, футуризм, абстрактизм каби бир қанча йўналишлар юзага келади. Гийом Аполлинер шеъриятига рангтасвирдаги ана шу ўзгаришлар, айниқ-са, кубизм йўналишининг таъсири катта бўлган. Шоир Пабло Пикассо, Жорж Брак ва яна бир қанча кубист рассомлар билан яқиндан дўст эди. Гийом Аполлинернинг айтишича, бу даврда рассом ва шоирлар ўзаро ҳамфикр эдилар. А.Салмон, М.Жакобс, Б.Сандрар, Ж. Кокто каби шоирлар доимий равишда кубизмни қўллаб турганлар, ўзлари ҳам бу йўналишнинг ҳақиқий ишқибозларидан бўлишган.

Хуллас, икки минг йиллик тарихга эга график шеъриятнинг янги босқич-даги шакли рангтасвирнинг модерн йўналишлари билан ўзаро уйғунликда вужудга келади. Назаримизда, рангтасвир ва шеъриятнинг ўзаро синтези асосида яратилган “Геометрик баҳор” номли шеър ҳам график шеърият намунаси сифатида тасвирий санъатнинг ана шу йўналишлари, хусусан, кубизм билан муқояса қилиб ўрганилиши керак.

“Геометрик баҳор” ўн бир қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мазмунан нисбий алоҳидаликка эга. Зеро, қисмларининг ҳар бирида ба-ҳорга хос манзара, ҳолат ё кайфиятнинг тасвирланиши билан шеър бир бутун лирик ҳодисага айланади. Профессор Умарали Норматов “Геомет-рик баҳор” ҳақида сўз юритаркан, шундай ёзади: “Ижтимоийликдан холи”, “соф лирика” намуналари ҳам теран инсоний, умумбашарий фалсафий руҳ билан йўғрилган. Бундай руҳ эса анъанавий шеъриятдагидан фарқли ўлароқ, кўп ҳолларда янгича йўлларда намоён этилган... Туркумнинг қол-ган ўн фасли ҳам шу тариқа турли-туман шакллар-рамзлар симфонияси ва фалсафасидан иборат. Майсанинг игнадай ўткир тили “кўрсатиш чизиги-дай фақат олдинга” юради, бинобарин, баҳор ҳаракатини тўхтатиб бўлмай-ди”. Дарҳақиқат, мазкур шеърда бир-бирининг таъсирида юзага келувчи турли-туман мавзулар, фалсафий мушоҳадага ундовчи фикрларни кўриши-миз мумкин.

“Геометрик баҳор” тасвирлаш тамойили жиҳатидан кубизм йўналишига ўхшаб кетади. Маълумки, Уйғониш давридаёқ, “поэзия – гапирувчи ранг-тасвир”, “рангтасвир – соқов поэзия”, деб билинган. Чунки расм гунг ҳоли-ча ҳис-туйғуларни ифодаласа, шеърдаги ҳис-туйғуга йўғрилган сўз тасав-вуримизда сурат чизади. Яъни, аслида, бу икки санъат – эгизак. Фахриёр шу ёндошликни яна ҳам мустаҳкамлашга интилади: турли шаклларни (уларга маълум даражада рассомликка хос унсурлар деб қараса бўлади) сўзга кўмакчи этишга уринади. Шакллар сўзнинг имконларини тўлдиради, сезги-ларимизга таъсир этади ва, пировардида, тасаввуримизда рангин сурат жонланади:

...улар бир-бирига қовушганида (□)

кўкаради боғ (■)

Баҳор боққа майсанинг тили (△)

билан кирар билдирмай

↓ (илон) нинг оғзида жаннатга

кирган шайтон сингари.

Кубизм йўналишидаги сурат маълум геометрик фигураларни ёдга со-либ, мусаввир оламни шу шакллар воситасида англашга уринади. Бу йўна-

лишнинг ифода йўсинлари кенг, аммо рассомлар учун картинада борлиқнинг реал хусусиятларини акс эттириш чегаралаб қўйилган эди. Шу боис, кубистлар тасвиридаги шакл аниқ эстетик предмет сифатида кўрилмайди. Бу билан ташқи кўринишдан олинадиган таъсир аҳамияти йўқолиб, тасвирий ифодада нарсанинг моҳияти асосий ўринни эгаллайди. Ички моҳият эса чексиз, керак бўлса, тўрт ўлчамли фазога ҳам сиғмайди. Борлиқнинг таниш манзаралари акс этган сурат тахайюлга ўз доирасидаги эркинликни берса, аниқ эстетик предмет сифатида кўрилмайдиган ажабтовур шакллар тасаввурга ҳаёлга мутлақ эркинликни тақдим этади. Айни чоғда, тахайюлгина чексизлик ортидан изма-из юришга қодир.

Фахриёр “чизган” тасвирда ҳам кубизмга хос ана шу жиҳатларни сезиш қийин эмас. Шеърни ўқиркансиз, тасвири нафақат онггингизда шакллантирасиз, балки, бевосита кўзингиз билан ҳаёлингиздаги манзарага таъсир этасиз. Яъни, сўз билан чизилаётган тасвир маълум белги билан параллел келтириларкан, тасаввур этилган манзара ва кўрилаётган белги онггингизда беихтиёр қоришиб кетади. Ўз-ўзидан нореал, кубизмдаги каби геометрик фигураларни эслатувчи тасвир вужудга келади.

Булбуллар ● (айлана) сайрар баҳорда,
табиат ҳукми шу,

○ (сайроқ қирралари) ни
эговлаб ташлайди гулнинг чиройи.

Шеърдаги белгиларга муайян бир маънони англатувчи унсур сифатидагина қарамаслик керак. Чунки шеър матнидаги сўзларнинг ўзиёқ, муайян бир манзарани яратишга муваффақ бўлмоқда. Бу ўринда, фигураларга таассуротга таъсир этувчи восита сифатида қараш ўринлидир. Айни пайтда, ушбу шаклларнинг бадиий образ эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Одатда, образ ҳақида сўз борганда, шакл ва мазмун бирлиги, мазмунсиз шакл ва шаклсиз мазмун бўлмаслиги кўп таъкидланади. Бироқ, нега шакл бирор аниқ маъно юкини ташимагани ҳолда ҳам сезгиларимизга таъсир қилиши ва муайян ҳислар орқали тасаввур уйғотиши мумкин бўлмас экан? Ахир, мазмунсиздек кўринган шу шакллар ижодкор англаган моҳиятни ҳисларига йўғириб ифодалаяпти-ку.

“Геометрик баҳор”ни “кўриш” ва ҳис қилиш ўз-ўзидан содир бўлавермайди. Чунки асардаги тасвир шоир тасаввуридаги олам асосида “чизилиб”, унинг илк таассуроти муайян тасвири, ўз навбатида, бу тасвир кейинги таассуротни келтириб чиқаради. Шу силсила асосида эстетик завқ яхлитлик касб этиб, тасвир эса тобора абстракклашиб боради. Шу сабаб шеърни англашда шоир тасаввуридаги тасвирининг кетма-кетлиги ва изчил давомийлиги назардан қочирилмаслиги керак. Агар ўқувчи шеърдаги ана шу тасвирий оқимга туша билса, шоирнинг мантиққа асосланмаган айқаш-уйқаш оламини кўра бошлайди. Балки, ўқувчи бунда ҳеч қандай мазмун топа билмас, аммо у ҳайратланади, олаётган таассуротлари эстетик завқ бағишлайди.

“Геометрик баҳор”даги барча шакллар ҳам моҳиятан тенг қийматли эмас. Баъзан белгилар “чизилаётган” тасвирдаги бирор белгининг кўринувчи сурати сифатидагина келтирилади:

Шамол ҳукм юргизар тунда,
☾(ой)ни учирган шамол,
юлдузли осмонни,
ойсиз осмонни

пуфлаб шиширар.
■ — (Қавариқ осмон).

■ (Осмон) (▲) (елкани)ни кўтарган борлиқ
тунбўйи ҳовузда сузиб чиқади
ва етиб олади тонгга амаллаб...

Тун манзараларининг гўзал ва ҳайратга солувчи тасвири туширилган мисраларга эътибор қаратайлик. Бунда келтирилган белги ва суратлар ўзига хос эстетик завқ бера олишлиги билан шеърдаги бошқа қисмлардан ажралиб туради. Шамолнинг кучли эсиши, увиллашлари чексиз осмонни пуфлаб шишираётгандай бўлади. Осмон шишади – ■. Энди, унинг шишган шакли вертикал ■ ҳолатда келтирилади. Бу худди кеманинг елканларига ўхшаб кетади. Кучли шамол туннинг қора пардаларини елкандай учиради-ю, борлиқ тун бўйи сузиб юради. Ўқувчи гўзал ташбеҳлар воситасида реал ҳаётда кузатган тун манзараларини онггида тикларкан, эндиликда, кўраётгани унинг учун анча таъсирли ва ҳайратга солувчи бўлиши табиийдир.

Негадир бу турдаги асарни мутолаа қилган ўқувчиларнинг аксарияти етарлича эстетик таъсир сезмаганини такидлайдилар.

► Унинг учи игнадай ўткир
учбурчакнинг таянч тўғри чизиги
ортга йўл бермас,
учбурчак
→ (кўрсатиш чизиги)дай
фақат олдинга юрар.

Ҳақиқатдан ҳам, эътибор қилинса, шеърнинг эмоционал хусусиятлари кўринмаётгандай бўлади. Бу йигирманчи аср бошларида вужудга келган янгича эстетик ифода, дунёни узук-юлуқ линиялар, тартибсиз шакллар воситасида кўрсатишга уриниш сабаблари билан боғлиқ бўлса керак. Боиси, мазмундан кўра, шаклнинг устувор қўйилиши асардаги эмоцияни муайян даражада кучсизлантиради. Кубист рассомлар ҳам ўз ишларида эмоционалликдан қочиб, туйғу ўрнини шакл билан тўлдиришга уринадилар. Улар бу каби тартибсиз тасвир дунёнинг нисбий моҳиятини кўпроқ ифодадай олишини қайд этадилар.

Шеър матнида бу каби белгиларнинг келтирилиши ўқувчини шоир тасаввуридаги тасвирга яқинлаштиради. Боиси, бу фигуралар сўз воситасида ифодаланмай, уларнинг айнан сурати келтирилмоқда. Ўқувчи онггида белги ёки суратнинг айнан шакли намоён бўлиб, истайдими-йўқми у шоир кўрган тартибсиз шакллардаги оламни кўра бошлайди.

Сўқмоқлар четидан юради
↑ тоққа ўрлаган баҳор,
харсангларни айланиб ўтар.
▲ (Зовлардан ўтолмай қолганда баҳор)
☞ сўфитўрғай бўғзида
уни олиб ўтар тоғнинг ортига...

Ушбу мисраларга эътибор қилинса, ундаги матн табиатни тасвирламай, кўпроқ тавсифлаб ифода этаётганини кўриш мумкин. Яъни, манзара ифодасида детализация асосида чизилган тасвир мавжуд эмас. Аммо матн

билан параллел равишда келтирилган шакллар тасаввур этилаётган манзара кўринишини тўлдиради. Матннинг ўзи бир мунча мавҳум таассурот уйғотса, геометрик шакллар баҳорнинг зовлардан қандай ўта олмаслигини изоҳлаб беради. Ўз-ўзидан шакллар билан қоришган таассурот ҳам матн уйғотган тасвирдан сезиларли фарқ қилади.

Санъатда эстетик нигоҳ деган тушунча мавжуд. Шундай одамлар борки, улар оддий кўз илғамаган нарсаларни кўради. Бу хусусият, кўпроқ, мусаввирлар ёки шу соҳани тушунадиган, ранглارни ҳис қила оладиган инсонларда мавжуд. Эстетик нигоҳи ўткир одамлар табиатдаги ранглар уйғунлигини ҳам, шаклларнинг бошқалар кўзидан пинҳон мазмунини ҳам ҳис қила оладилар. Бундай одамларда таассурот олиш ва тасаввур қилиш хусусиятлари ҳам ўзгаларга ўхшамаган тарзда кечади. Инсонга хос шу жиҳатдан келиб чиққан ҳолда, Фахриёрнинг "Геометрик баҳор" шеъри барча ўқувчиларни таъсирлантиришга қодир дейишдан йироқмиз. Аммо, биз истаймизми-йўқми олам ҳақидаги асосий ахборотни кўз воситасида қабул қиламиз. Шу жумладан, эстетик таъсирланишимизда ҳам нигоҳ энг муҳим омил саналади. Шу сабаб тасвирий санъат, кинематография, фотография каби санъатлар бизнинг эстетик озиқланишимизда асосий соҳалардан ҳисобланади. Шеърятнинг бу санъатлар билан ўзаро синтезга киришиши эса, албатта, унинг ифода имконлари ва таъсир кучини оширади. Шоир шу эҳтиёж билан шеър шакли устида изланишлар қилади. У манзарани худди мусаввирлардай чизишга, воқеликни кино эпизодларидай ҳаракатдаги тасвирда жонлантиришга уринади. Шоир ўз тасаввуридаги олам тасвирига мос ифода усулини излайди ва ўзича топади. Тасаввуридаги ўзини чексиз ҳайратлантирган оламни тасвирлашга анъанавий йўл ожиз, шу боис, ўқувчига "кўрсатиб" таъсир ўтказишга интилади, уни тасаввуридаги пала-партиш, сирли ва ўзига хос дунёга йўналтиради.

Дилшода МУБОРАКОВА,

Тошкент Давлат Шарқшўнослик институти аспиранти

ТАСВИР ҚИРРАЛАРИ

Замонавий миср адабиётида “янги роман” йўналишида ижод қилаётган адиблардан бири Суналлоҳ Иброҳим ҳисобланади. Суналлоҳ Иброҳим ижтимоий ҳаётга фаол аралашган, ундаги муаммоларни чуқур англаб, нозик ҳис қила олган ёзувчи сифатида инсоннинг ранг-баранг ички дунёси, дард-ташвишлари, орзу-умидларини бадиий таҳлил қилади. Ёзувчининг “Бу хид” (1964), “Август юлдузи” (1974), “Комитет” (1981), “Байрут – Байрут” (1984), “Зот” (1992), “Шараф” (1997), “Варда” (2000), “Американли” (2003) романлари китобхонлар эътирофига сазовор бўлган ва ҳар бири адабий ҳодиса сифатида қабул қилинган. Айниқса, унинг “Зот” романи ўзига хос услуби жиҳатидан ажралиб туради. Роман қаҳрамони оддий аёл, адиб унга алоҳида ном ҳам танламайди. Асарга “Зот”, яъни, араб тилида “бир аёл зоти” деган маънони англатувчи ном қўяди. Асар воқеалари давомида қаҳрамоннинг фикр доираси аста-секин ўса бошлайди, чунки у ижтимоий муҳитга бефарқ қарамайди. Адиб, қаҳрамони ҳаётида, фикрларида, кечинмаларида, кайфиятларида содир бўлаётган кичик ўзгаришларни унинг ўзига хос тилида беради ва асар ғоясини очиш, тасвирлаётган воқеалар характеристикасини ифодалашда улардан кенг фойдаланади. Улар орқали ёзувчи ўзи тасвирлаётган даврдаги инсонлар хулқ-атворини, уларнинг ўйларини ва фикр даражасини кўрсатади. Романда ҳикоячининг роли ҳам ўзгарган. У қаҳрамон – аёлнинг болалиги, унинг турмуш ўртоғи, oilаси, кундалик ҳаёти ва ҳатто уйқудаги тушлари тўғрисида ҳам баён этади. Қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатини ўзига хос муболағали-махзун кулгу (юмор) билан ифодалайди. Лекин шундай бўлса-да, аъъанавий, тақлидий реалистик романларда ҳалол ва ҳаром, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги муносабатларни ёритувчи муаллиф ролига нисбатан бу асардаги муаллифнинг роли ва тутган ҳолати қаҳрамонга яқинроқ. Агар олдинги романларида ҳужжатли маълумотлар асар матнининг бир қисмига айланган бўлса, энди, бу романда ёзувчи матнни икки қисмга бўлган. Бирида, қаҳрамоннинг ҳаёти ёриталади, иккинчисида, оммавий ахборот воситаларидан олинган биринчи қарашда тартибсиз кўринган маълумотлар келтирилади. Қаҳрамон ҳаётидаги воқеалар, ўзаро суҳбатлар бадиий ифодавий тасвир орқали баён этилади. Матбуотдан олинган рекламалар, турли эълонлар ва расмий ахборотлар эса, матбуот тилида келтирилади. Матбуотдан олинган ахборотни келтиришда, муаллифнинг роли истеъдодли журналист ролига яқин бўлиб, ахборотларни жамлайди, эътиборга арзийдиган можароли воқеаларни

танлаб, уларни таснифлайди. Уларда турли ахборотлар, тижорат эълонлари, расмий рекламалар, журналистик воқеалар ўз аксини топган. Булар орқали ўзгача бир олам намоён бўлади. Бу олам – оммавий ахборот воситалари олами бўлиб, унинг қаҳрамонлари кўзга кўринган сиёсатчилар, банк ва тушунарсиз инглизча номлар билан аталган инвестиция ширкатлари мудирлари, мансабдор шахслар, сал фурсатда миллионерга айланган "тадбиркор" инсонлар бўлиб, улар жуда қисқа вақтда бойликларни қўлга киритишган. Муаллиф фикрича, оммавий ахборот воситалари оламида ахлоқий ва ахлоқсизлик, ҳақиқат ва ёлғон ўртасидаги чегара ювилиб, йўқ бўлиб кетган. Суналлох Иброҳимнинг мазкур романи композициясида янги миср жамиятининг умумий образларидан ташкил топган воқеалар тизимидаги "рихла" услубини қўллаган. Ўқувчи қаҳрамон – Зот ортидан тижорий маҳаллалар, инглиз ва араб мактаблари, марказий полиция идораси, касалхона, Искандария порти, сиҳат идораси котибияти, Зафт шаҳри ва бошқаларга боради. Ўқувчи бу маконларда юз бераётган ҳодисаларни бошқа замоннинг ахлоқий қиймати ва олий қадриятлари намуналари билан тарбияланган содда аёл нигоҳи орқали кўради. Газеталарда чоп этилаётган ёлғон маълумотларни очишда ёзувчининг зукколиги яққол намоён бўлади. Уларни тасвирлашда муаллиф газетадаги маълумотларнинг ўзига таянади. Газетадаги ахборотларни таснифлайди, ҳозирги пайтдаги газеталарни олдин ёритган маълумотлари билан солиштиради ва аввал келтирилган маълумотлар қанчалик рост ёки ёлғон эканлиги ўқувчига аёнлашади. Масалан: инсонлар маблағларини кўпайтириб беришни ваъда қилаётган банк ва ширкат эълонлари қайд этилади, сўнгра, бир неча вақтдан кейин ўша ширкат ва банк раҳбари инқирозга учраб, берилган барча пуллари олиб хорижга қочиб кетаётгани тўғрисидаги маълумот таъкидланади. Яна бир мисол: ўзининг ҳалол меҳнати туфайли топган пуллари билан фахрланувчи янги миллионерлар ҳақидаги мақола келтирилади, сўнгра, орқасидан тўплаган пуллари чайқовчилик, товламачилик, ёлғончилик эвазига йиғилган пуллар эканлиги ҳақидаги ва бунинг таъсирида пайдо бўлган жанжални ёритувчи хабар айтилади. Шунингдек, мазкур газеталарда маҳаллий маҳсулотлар ўрнига, миср бозорларини тўлдирган импорт маҳсулотларнинг эълонлари, мазкур овқат ва дориларни истеъмол қилган инсонларнинг заҳарланганлиги тўғрисидаги хабарлар ҳам берилади. Шунингдек, янги маблағ тўплаш ва уни одамларга тарқатиш учун пайдо бўлган ширкат ҳақидаги катта эълон ва ундан кейин бу ширкатнинг сотилиши ҳақидаги хабар ҳам келтириладики, буларнинг барчаси ҳақиқатдан йироқ, тўқима саробга ўхшайди. Тез бойиган "тадбиркор" инсонлар, аслида, ёлғончи бўлиб, роман воқеалари баёни ва ҳужжатли матн оддий инсонлар олами ва оммавий ахборот воситалари олами билан параллел кетади ва уларнинг орасида қаттиқ боғланиш бор ва унда тенглик ва бетарафлик макони йўқ. Чунки оммавий ахборот воситалари олами муаллиф ибораси билан айтганда, "марказий тарқатиш аппарати" эди ва бу аппарат роман қаҳрамонларининг ҳаётига таъсир этувчи кучли воситадир. Бу восита одамлар қалбига, фикр юритиш услубига, уларнинг майллари, ҳиссиётларига ҳам таъсир қилади ва улар учун юқори идеалларни, ижтимоий ахлоқ намуналарини ҳам яратади ва, ҳаттоки, уларнинг тушларига ҳам киради. Оммавий ахборот воситаларининг доимий босими натижаларини, рекламаларнинг одамлар ақлига таъсирини турли кўринишларини шоён этади. Мана шу таъсирларнинг садосини биз қаҳрамон – Зотнинг архивда бирга ишлайдиган ҳамкасб аёллар ўртасидаги суҳбатларидан, эркаларнинг бир-бири билан газета ёки телевизорда кўрган воқеалар ҳақидаги юритган мулоҳазаларидан, Зот яшайдиган бино аҳли ўртасидаги воқеалардан,

кафелларини, жиҳозларини урф (мода)га қараб ўзгартиришга, янги русумдаги нарсалар билан алмаштириш иштиёқларидан англаймиз. Аёлнинг марказий қаҳрамон сифатида романга танланиши тасодифий эмас, чунки аёл болаларини овқатлантиришда, соғлом авлодни вояга етказишда муҳим роль ўйнайди. Бу оддий аёл ўзининг зиммасига катта масъулиятни олади, яъни, у болаларининг нафақат жисмоний, балки руҳий ҳамда маънавий тақдирига ҳам масъулдир. Шу боис, Зотнинг болаларини тоза озиқ-овқат билан боқишга, уларни соғлом вояга етказишга бўлган хатти-ҳаракатлари унинг инсонийликка ишончи ва иймони билан боғланиб кетади. Шу билан бирга, миллатнинг истиқболи учун куюнади. Аёлнинг соғлом авлод учун бўлаётган бундай ҳаракатлари бесамар бўлса ва соғлом авлод учун асл соғлом озиқ-овқат тополмаса, қандай истиқбол бўлади? Суналлоҳ Иброҳим бу ва бунга уйғун ҳаётий муаммоларни бадий, таъсирли ва жозибали кўрсатишга ҳаракат қилади. Озиқ-овқат мавзуси романда марказий ўрин эгаллайди ва ҳужжатли матн кўп хабарларга асосланиб, хориждан олиб келинаётган ва маҳаллий тадбиркорлар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳақида батафсил ёзади. Хориж ва маҳаллий озиқ-овқат маҳсулотлари таққосланади ва озиқ-овқатлардан заҳарланиш ҳолатлари ҳам кўрсатилади. Романнинг якуний қисмида Зот йиғлаб, қўлида айниган маҳаллий консерва маҳсулоти билан турган ҳолатда тасвирланади. Ва, бу замонавий араб насридаги энг таъсирчан кўринишдир. Чунки унда истехзоли кулгу ва қаҳрамонга нисбатан ачиниш уйғунлиги бор. Шак-шубҳа йўқки, истеъмолчи жамиятнинг муҳитида асл инсоний қадриятларни сақлаш муаммоси фақат миср жамиятигагина хос бўлган муаммо эмас. Бу ҳозирги инсониятнинг муҳим муаммосидандир. Мазкур муаммони миср адаби бадий маҳорат билан ифода этган. Уни талқин этишда постмодернизмга хос ўхшашлик бўлса-да, тасвир негизида катта фарқ бор. Чунки араб романчилиги ўзининг кўп намуналарида инсоний ахлоқийликни юзаки, нисбатан, сўз ўйини ва маънолар ўйини сифатида қабул қилмайди. Шу жиҳатдан қараганда, Суналлоҳ Иброҳим қаҳрамоннинг ички дунёсини, ҳиссиётларини тасвирлашда ўзининг касбий тажрибасидан келиб чиқади ва, маълум маънода, Хемингуэй таъкидлаган қуйидаги фикрга таянади: “Фақат ўзинг билган нарсалар ҳақида ёз. Бу жуда қулай ва ажойиб. Бунда мавзу қамраган доира тор бўлса ҳам, у чуқур мазмунли, маъноли ва ҳақиқатга яқин бўлади”. Унинг барча асарларида, хусусан, “Зот” романида ҳам қаҳрамоннинг шахсий ҳолатлари ва кундалик ҳодисаларга муносабати доираси кенгайиб, инсониятнинг масалалари даражасига кўтарилади. Суналлоҳ Иброҳим ўз миллатига хос бўлган хусусият ва жиҳатларни қаҳрамонлари табиатида, уларнинг дунёқарашлари, ҳаракат ва ўзларини тутиш ҳолатларида, бир-бирлари билан бўлган мулоқотларида ишонарли ҳамда жонли тасвирлайдики, бу, албатта, асарнинг миллийлигини таъминлашда бош омил бўлиб хизмат қилади.

Шодмон ОТАБЕК

СЎНГГИ ДАРВЕШ

Янглишмасам, ўшанда биринчи курсда эдик. Ётоқхонада биздан уч-тўрт босқич юқорида ўқийдиган талабалар ҳам бор эди. Аралаш-қуралаш яшаганимиз учун бутун туриш-турмушимиз ўртада, ошкора, ўзаро кирди-чиқди, қўшничилик одатий ҳол эди. Шундай бир ҳолат сира эсимдан чиқмайди. Юқори босқичда ўқийдиган, бўйи ўртадан пастроқ, жиккаккина, хушрўй, истарали, ҳамиша негадир бир хил – қора кўйлак кийиб юрадиган бир йигит кўпинча хонамизни тақиллатиб, сигарет сўрар, биз чекмаслигимизни айтардик, у эса узр сўраб қайтиб кетар, аммо бир неча кундан кейин яна ўша илтимосини такрорлар, шунда жонимизга тегар, намунча хира бўлмаса, дея орқасидан тўнғиллаб қўяр эдик.

Орадан қанча кунлар, ойлар ўтди, билмайман, бир куни «Шарқ юлдузи» журналининг янги сонида атоқли адиб Асқад Мухторнинг «Оқ йўл»и билан Рауф Парфи деган номини биз ҳали эшитмаган бир ҳаваскорнинг туркум шеърлари босилди. Фотосурати ҳам берилган эди, бундоқ қарасак, ўша – биздан сигарет сўраб юрадиган «хира» йигит!.. «Ё тавба!» дея шеърларини талашиб-тортишиб ўқий кетдик. Айниқса, ёмғир ҳақидаги шеъри шундоққина юрагимизга қуйилиб қолди.

*Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,
Томчилар томчилар сочимга.
Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,
Ҳам қайғумга, ҳам қувончимга.*

Мен бу шеърни ҳозир шоирнинг китобларига қарамай, ёддан тикляяпман. Ҳа, у бир ўқишда эсда қоладиган, биз шу пайтгача ўқиган, билган шеърларга мутлақо ўхшамас эди. Атоқли адиб Рауф Парфи ҳеч кимникига ўхшамаган бир овоз билан куйлаб юборганини бежиз таъкидламаганди. Раҳматли кейинчалик, орадан кўп йиллар ўтиб, Рауф Парфи таниқли шоир бўлгач, шогирдини асоссиз танқидлардан ҳимоя қилиб катта таҳлилий мақола ҳам ёзган эди.

Кейинчалик қўшиқ қилиб куйланган яна бир шеъри тилга тушиб, оммалашиб кетганига гувоҳ бўлганмиз. Бу – ҳозир хонанда Илҳом Фармонов суйиб куйлаётган ўша машҳур қўшиқ:

*Балки ўчган эдим ёдингдан
Ширин хаёлингни буздимми?
Лайло, Лайло, сенинг ёнингда
Япроқ каби кўрдим ўзимни,
Ширин хаёлингни буздимми?*

Айрим мисралари кейинчалик қайта ишланган бу шеърни биринчи марта Рауф Парфининг Фозил Усмон деган ногирон курсдоши қўшиқ қилиб, жўшиб-ёниб куйлаган. Илк бор раҳматли ёзувчи Рустам Раҳмон ва журналист, ҳажвачи шоир Тўлан Кўзибоевларнинг саъй-ҳаракати билан «Ёшлик» радиостанцияси орқали эфирга берилган.

Рауф Парфининг ҳамма асарлари ҳам юқорида қайд этилган шеърлари каби содда, тушунарли эмас. У хос шоир эди. Кутилмаган, беқиёс, бетакрор образлиликка асосланган, турли рамзлар, мажозлар, мураккаб тимсолларга йўғрилган шеърларини тушуниш учун шунчаки дидли-фаросатли китобхон бўлишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун алоҳида бир тайёргарлик, малака, қобилият ва шеърятни нозик тушунадиган бадиий дид ҳам керак. Рауф Парфи айнан худди шундай шеърхонни кўз олдига келтириб ёзарди. Бундай китобхонлар эса ҳамisha саноклидир. Шу ўринда атоқли рус шоири Пастернакнинг: «Буюк китобхонлар пайдо бўлгандагина буюк адабиёт пайдо бўлади», деган ибратли гапи эсга тушади. Рауф Парфи бундай китобхонлар кўпайишини кутолмасди. Шу боис у инсоннинг армони ва андуҳи ҳақидаги аламли битикларини имкони борида қоғозга тўкиб қолиш учун интиларди.

Рауф Парфи шеъриятида Туркистон қайғуси, турк бирлиги ғояси устивор йўналиш касб этди. Ижодидаги бу қутлуғ, ўзак масалага истиқлол соғинчи оҳанглари ҳамоҳанг бўлиб, шеърятини ичдан нурлантирди, юксак бир чўққига кўтарди. Шоирнинг «Сабр дарахти» китобида шундай сатрлар бор: «Ў, сабр дарахти – қутлуғ Туркистон». Шоир матбуотдаги бир суҳбатида фикр-мулоҳазаларини янада куйинчаклик билан, очиқ баён этади: «Миср-Бобил, Хитой-Ҳиндистон, Рум, Эрон, Оврупо, Америка сингари Турон-Туркистон, Турк дунёси жаҳон илму фани, маданияти, адабиёти ва санъати хазинасига муносиб мерос берди ва беражакдир. Шоирларимиз Туркистон руҳини, ўзбек руҳини куйладилар. Зеро, ўзбек руҳи ўлмасдир, ўзбек руҳи бутун Турк дунёсининг меросидир. Ўзбек миллати бу олтин мероснинг эгаси, бу мерос бутун жаҳон учун, бутун инсоният учун аллоҳ инояти-ла гўзал армуғондир. Ўзбек миллати жаҳон тамаддунини бир поғона баланд кўтарган буюк миллатдир. Ўзбек бўлиб туғилган, ўзбек деган номни муқаддас билиб, тану руҳида асраган инсон нақадар бахтли инсондир».

Шоир кўнглининг туб-тубидан отилиб чиққан бу залворли эътироф, бу ички нидони хотиржам, ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Зеро, кўп асрлар давом этган истилолар, зулмлар, қатағонлар туфайли миллий ғурури топталган, қадди букилган, ўзлигини унутаязган, онгу шуурига қуллик психологияси сингдирилган халқининг озод бўлишини, ўзлигини танишини, рўшнолик кўришини истаган, ўз миллатини чин юракдан севган, миллати билан фахрланган, миллатига юкинган, миллатининг бағри бутун бўлишини астойдил хоҳлаган миллий шоиргина шундай дея оларди. Бу дил изҳори шоирнинг эзгу орзулари, дарду армонлари инъикоси бўлмиш ўлмас шеърятни моҳиятига янада теранроқ, сергакроқ назар ташлашга ундайди. Шунда сиз устоз Иброҳим Фафуров «Рауф» деган мансурасида «Кўзи – Туркистоннинг кўзи, Сўзи – Туркистоннинг сўзи, ўзи – Туркистоннинг ўзи» дея бежиз ёзмаганини англайсиз...

Рауф Парфи шеърятини осонгина, бир ўқишда ҳазм қилинадиган битиклар эмас. Унинг шеърятдаги мураккабликлар, образли ташбеҳлар, коса тагидаги нимкосалардан ҳадиксирайдиганлар аввал сувни лойқалатишга уриниб кўришди. Гоҳо ҳассос шоирни тушкунликда айблашди, айрим сатрларини матндан узиб олиб, бўлакча талқин қилишди. Шоир ўз вақтида бунга муносиб жавоб берган эди: «Мозор сукунат, жимлик билан руҳни тарбиялайди, санъат эса мунг ёрдамида кўнгилдаги касал туйғуларни даволайди».

Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек шеъриятида биронта шоир изланишлари Рауф Парфи ижоди каби кўп баҳсу мунозараларга сабаб бўлмаган. Бу баҳсларда шоир ижоди жиддий қайта синовдан ўтди, шеърияти «забт этилмаган чўққи» (Улуғбек Ҳамдам) дея эътироф этилди. Хайриятки, 37-йиллар ортида қолган эди, соғлом фикр ғолиб чиқди. Донишманд адиб Асқад Мухтор, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ғафуров, Иброҳим Ҳаққул каби зукко олимлар шоир ижодини тўғри, холис таҳлил ва талқин этдилар.

Муҳими – Рауф Парфи ижоди ўзбек шеъриятида янги тўлқин, янгича бир йўналиш пайдо бўлишига йўл очди. Устоз кулбасидаги (кўпинча кулбанинг ўзи бўлмасди) шеърхонликлар, адабиёт ҳақидаги тонготар, дилкаш гурунлар ҳеч қачон унутилмайди, соғинч билан эсланади. Тилак Жўра, Назар Шукур, Чори Аваз, Аъзам Ўктам (аллоҳ уларни ўз раҳматига олган бўлсин) ва Тўра Мирзо, Чоршаъм, Турсун Али, Рустам Мусурмон, Баҳром Рўзимухаммад, Муҳаммад Ғаффор, Носиржон Тошматов каби шоирлар Рауф Парфига астойдил ихлос қўйган, устоз ижодидан руҳланган, илҳомланган.

Рауф Парфи (турли йилларда чоп этилган «Карвон йўли», «Акс садо», «Тасвир», «Хотирот», «Кўзлар», «Қайтиш», «Сабр дарахти», «Сукунат», «Товба», «Сўнгги видо» каби ихчам китобларига киритилган шеърлар жамланса, битта салмоқли «Сайланма» бўлар экан) ҳаётлигида шоирлик шон-шухратининг нашъу намосидан андак баҳраманд бўлса-да, айрим номдор, донгдор ижодкорлар каби оммабоп ва ҳаммабоп шоир бўлмаган, бунга ўзи ҳам интилмаган. (Зеро, оммавийлик санъатнинг бош мезони ҳам эмас). Улуғбек Ҳамдам таъкидлаганидек, «Унинг учун шоирлик ТИРИҚЧИЛИК ЭМАС, ТИРИКЛИК, Борлик ва Йўқлик, Аввал ва Охирдир!»

Рауф Парфи ҳаётлигида ўз қўли билан тартиб берган охириги китоби «Сўнгги видо» деб аталади. Ўз-ўзидан бу ном энди рамзий маъно касб этган. Китоб муқовасида шоирнинг яхлит фотосурати берилган. Сочлари қордай оппоқ, ўзига ярашган соқол-мўйлови қиров боғлаган шоир кўзлари туб-тубида чексиз бир маҳзунлик, адоқсиз бир ғусса зоҳир. Тўйиб-тўйиб йиғлаб, эндигина юпанган, тин олган болакай кўзларини эслатади. Бу кўзларга хотиржам тикилиб бўлмайди. Мен ҳаётда уни кўп кузатганман. Негадир, ўзи кулиб турганда ҳам кўзларидаги ўша мунгли ифода сўнмасди.

Рауф аканинг шеърлари нимаси биландир ўзига ўхшайди, ўзини эслатади, ўзи ҳақида ҳикоя қилаётган мунгли, адоқсиз бир куйга ўхшайди. Агар унга қулоқ тутсак, уни тинглай ва англай билсак, шоир ҳақидаги энг муҳим, энг керакли, энг ҳаяжонли кечинмалардан огоҳ бўламиз. Шоир дил изҳори бағоят самимий. Дарвоқе, шоир ҳаётда ҳам самимий, кўнгли очиқ, дилкаш инсон эди. Машҳур шоир бўлиб танилганда ҳам болаларча соддалиги, беғуборлигини сақлаб қололди. Шу боис ҳамиша атрофида дўстлари, мухлислари гирдикапалак эди, атай уни кўргани узоқ-узоқлардан келишар эди. Уни устоз санаган, унга пирга сифингандай ихлос қўйган ёшлар, улфатлар ҳам кўп эди. Бундай мулоқотлар кўпинча ичкиликсиз ўтмасди. Афсуски, шоир кўпларнинг бошига етган бу иллатдан бир умр қутулолмади. Балки ҳаётдан эрта кўз юмишига ҳам қисман шу одати сабаб бўлгандир.

Ҳамма нарсга қатъий ҳисоб-китоб асосига қурилган, дарвешликни мутлақо кўтармайдиган замонда Рауф Парфи беғараз, ҳокисоргина, дарвешона яшаб ўтди. Осон бўлмаса-да, шу мушкулотнинг уддасидан чиқа олди. Ҳа, у янги замондаги СЎНГГИ ДАРВЕШ эди. Шоирнинг ҳаёт тарзи, туриш-турмуши билан яхши таниш бўлган одамнинг ҳаёлига беихтиёр шу тушунча келади.

Сархушлик, мастоналик, телбаворлик, ошиқоналик фидойиликка эш бўлиб, ижодкорлик салоҳиятини юксакликка олиб чиқиш чиндан ҳам бир мўъжизадир. Ҳаётда ўзидан кечиб, дарвешликни, «Бир оз гўдак, бир

оз...шоир, бир озгина девона»ликни (Эркин Вохидов), «Соғлар орасида ўғай»ликни (Абдулла Орипов) ихтиёр этган шоирлар камдан кам учрайди. Тақдирнинг бу залворли юки ва заҳмати кўтармоққа ҳамма ҳам қодир эмас. Рауф Парфи эса бу машаққатга тоб берди.

Рауф Парфининг жамики фазилату нуқсонлари, дарвешона ҳаёт тарзи, ҳамма-ҳаммаси яхлит ҳолда унинг туғма шоир эканлигини эслатиб, таъкидлаб турганга ўхшарди. Шахсиятида оддий сўзлар билан тушунтириш қийин бўлган қандайдир бир жозиба бор эдики, шу нарса муслислари ва дўстларини оҳанграбо янглиғ мудом ўзига тортарди.

Рауф аканинг фаройиб, беҳаловат туриш-турмушини кузатган одам унинг қачон шеър ёзишга вақт топишини тасаввур қилолмасди. Дарҳақиқат, улфатчилик, сархушлик, ит ётиш, мирзо туриш қабилидаги хокисор, дарвешона ҳаёт тарзини ихтиёр этган шоирнинг кўнглига яна шеър сиғишини тасаввур қилиш қийин эди. Балки шунинг учун ҳам Рауф ака айрим ижодкорлар каби сермахсул бўлмагандир. Озгинаю созгина ёзгани яхши бўлгандир.

Рауф Парфи минбар шоири эмасди. Шу боис расмий давраларга интилмас, юсак минбарлардан шеър ўқишни унчалик суймас эди. Мен унинг турли учрашув, анжуман, расмий тадбирларда (уни камдан кам таклиф этишарди) шеър ўқиганини бир-икки бор кўрганман, холос. Мабодо шеър ўқишга тўғри келиб қолса, замонасозлик қилиб, оммабоп ва ҳаммабоп эмас, ўзига маъқул бўлган шеърларини ҳавола этарди. Шеър ўқиганда ширали, титроқ, айна чоғда ҳазин овозида ажиб бир улғворлик оҳанги пайдо бўлар, шу асно ўзи ҳам бутунлай бошқа одамга айланиб қоларди. Шунда уни тинглаш кўп мароқли эди. Гоҳо ўзи эътиқод қўйган суюкли шоирлари – Чўлпон ва Нозим Ҳикмат (баъзан туркча ҳам ўқирди) шеърларидан ҳам ўқиб берарди. Адабий жараёни, айниқса шеърятни синчиклаб кузатар, бу ҳақда ўз фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашар, кутилмаган кузатиш-хулосалари билан кўпчилиكنи ҳайратлантирар эди. Масалан, замона зайли билан бизда ТАМА АДАБИЁТИ пайдо бўлганини афсус билан таъкидларди. Шоирнинг бир оғиз лутфи билан мўлжалга беҳато урувчи ушбу ибора адабий муҳитда истифодага кириб оммалашди.

Шоир ҳадди сиғадиган, дилтортар давраларда яйраб-қувнаб, тинимсиз ҳазил-ҳузул қилиб ўтирар, ажойиб, бетакрор лутфлари, ҳазил-мутоибаларини эшитган киши уни ҳаётда ҳеч қандай ташвиши йўқ, бахтиёр одам деб ўйлаши мумкин эди. Шу ўринда бир шоирнинг «Қаҳ-қаҳ уриб куламан нечун, ўзгалар ғамгинлигим билмасин учун» деган мисраси ҳаёлга келади. Рауф ака ҳам кўпинча кўнгил тубидаги асл дарду ҳасратларини пинҳон тутаётганга ўхшарди. У гапирганда ҳамма жон қулоғи билан, берилиб тингларди. Чунки унинг воқеликка муносабати ҳам ўзига хос эди, диққатни тортарди, теша тегмаган гаплари гоҳ қулгили, гоҳ шеърлари каби образли-рамзли бўларди. Жиддий тарзда ҳазил қилар, ҳазил ила жиддий гапирар эди. Буни тушунган тушунар, тушунмаган талмовсираб ўтираверарди.

Эсимда, 1995 йилнинг авжи қиш палласи шоир билан ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида бирга яшаганмиз. Ошхона ёнида бир эски кутубхона бўларди. Ўша кунлари кутубхонани тартибга солишаётганди шекилли, бир четда чанг босган эски китоблар уюлиб ётарди. Рауф ака улар орасидан анча-мунча нодир китобларни топиб, хонасига олиб чиқиб бир четга чиройли тахлаб қўяди. Бир гал хонасига чиқсам Нобел мукофотини олган Кнут Гамсунгнинг китобини ўқиётган экан. Шоир китобни танлаб, саралаб ўқир, унга анча-мунча асар ёқмас, адабиётга талаби жуда юсак эди. Шарқ ва Фарб бадий тафаккурини пухта ўзлаштириб, омухта қилган эди. Ижодида

бу якқол сезиларди. Унинг наздида, адабиёт ҳаётнинг жўн изҳори эмас, абадиятга дахлдор илоҳий мўъжиза эди.

Рауф Парфи ўзбекнинг буюк шоири Чўлпоннинг астойдил чин мухлиси эди. Чўлпон меросини яхши ўзлаштирганди, ундан илҳомланарди, таъсирланарди. Унинг ижодида «Қачон тонг отадир менинг юртимда, Қачон адо бўлар ғамга ботган ғам», «Агар юрак ютиб қилсам ошкор – Сўзларим зулмга отилган ўқдир» каби Чўлпонга ҳамоҳанг сатрлар кўплаб учрайди. Юқорида таъкидлаганимдек, Рауф ака шеърни ниҳоятда таъсирчан ўқирди, овозида бетакрор бир жозиба бор эди. Чўлпоннинг ўша машҳур «Тириксан, ўлмагансан, Сен-да одам, сен-да инсонсан, Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсан!..» деган шоҳ сатрларини ички бир титроқ, ҳаяжон билан ўқиганда беихтиёр кўзларига ёш қалқиб чиқарди. Мавриди келганда Чўлпон ижодини тарғиб қилишдан эринмасди. Бир замонлар Болтиқбўйи мамлакатларига сафар қилиб, дарвешлиги боис, у ерда тўрт-беш ой қолиб кетганида Чўлпон шеърларини ўзи баҳоли қудрат русчага тағлама (подстрочник, яъни сўзма сўз ўгириш) қилиб, шу ерлик шоир дўстларининг она тилида таржима қилдириб чоп эттиради, натижада Чўлпон ижоди Болтиқбўйи халқларида катта қизиқиш уйғотади. Афсуски, бу ноёб воқеадан ҳатто аксарият адабиёт мухлислари ҳам хабардор эмаслар. Рауф ака матбуотдаги суҳбатида шундай ёзганди: «Абдулҳамид Чўлпон зулмга қарши, сталинизмга қарши, озодлик учун, дунёвий шеърят учун, ҳуқуқи учун курашаётганларнинг сардорларидан биридир. Халқ шундай шоирини кўп замонлардан буён кутган эди. У келди ва кураш майдонига чиқди. Ҳақ ва Ҳақиқат йўлида қурбон бўлди.»

Дўрмондаги дилтортар суҳбатларда ҳам Рауф ака Чўлпон ҳақида кўп гапирарди. Бу файзли маскан айниқса қиш палласи ижодкорлар билан жуда гавжум бўлар, у ердаги самимий, дилкаш, бетакрор гурунглارнинг нашъу намосини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмас эди. (Уч карра нашр этилган «Дўрмон ҳангомалари» деган китобимнинг ҳамиртуруши ҳам ана ўша ерда қорилган). Адиблар бу ерда ҳаммага ҳам айтавермайдиган сир-асрори, ижодий режалари билан ўзаро ўртоқлашар, адабиёт ҳақида тўйиб-тўйиб гурунглашар, ўртадаги дўстлик, хайрихоҳлик ришталари янада мустаҳкамланар эди. Мен бу мулоқотларни ғанимат билиб, «Замондошлардан эсдалик-дастхатлар» (ижодкорнинг дастхатини жуда қадрлайман, дастхат билан совға қилинган китобларни алоҳида, авайлаб сақлайман) деган бир дафтар тутган эдим. Дўрмонда яшаётган шоирлар бир-иккитадан шеърини ўз қўли билан ўша дафтаримга ёзиб беришган. Унда Азиз Абдураззок, Тўра Сулаймон, Усмон Азим, Абдулла Шер, Ориф Одилхонов, Ихтиёр Ризо, Ошиқ Эркин, Шукур Қурбон, Муҳаммад Раҳмон, Азим Суюн, Ҳабибулло Саид Ғани, Қамчибек Кенжа, Фарид Усмон каби шоирлар қатори Рауф Парфининг ҳам қимматли дастхати бор. Шоир ёмғир ва Лайло ҳақидаги шеърини латин алифбосида битган, дафтар ҳошиясига худди Пушкин ўз қўлёзмалари четига чизгандек, ёмғир ва қиз тасвирини ҳам туширган, ҳатто «Лайло» қўшиғи нотасининг (шоир нотани билармиди – хабарим йўқ) аввали ҳам акс этган эди. Аслида Рауф ака билан батафсилроқ бир суҳбат қилишни кўпдан ўйлаб юрган эдим. Режамга кўра, бу суҳбат фақат қоғоз эмас, видеотасвирга ҳам муҳрланиши, авлодларга яхши, қимматли бир хотира бўлиб қолиши лозим эди. Мақсадимни ўзига айтганимда шоир хурсанд бўлиб, бажонудил бунга рози бўлган ва суҳбатга жиддий тайёргарлик кўра бошлаган, ўзимча муҳим деб билган саволларни қоғозга тушира бошлаган эдим. Афсус-надоматлар бўлсинки, кейинчалик бошқа ишларга чалғиб кетиб, бу эзгу ниятни амалга оширишга улгуролмадим. Бандасининг умри аллоҳ омонати эканини кўпинча унутиб қўямиз...

Катта истеъдодларнинг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги қимматли фикр-мулоҳазалари ҳамиша юксак қадрият ҳисобланган. (Афсуски, атоқли адибларимизнинг ҳар хил муносабат билан турли жойларда айтган эътиборли фикрларини Гётенинг котиби Эккерман каби ёзиб борадиганлар йўқ). Энди Рауф ака билан ҳаёлий суҳбат қилмоқдан ўзга чора тополмаймиз. Ҳа, ҳаёлий суҳбат... Шоирнинг дунёқараши, фикрлаш тарзи, истеъдодининг йўналиши ва ўзига хослигидан келиб чиқиб, жавобларни тахминлаш мумкин. Шоир билан юзма-юз ўтириб қилинган гурунгнинг нашъу намосини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. Ижодкор, агар у ШАХС бўлса, унинг ўрнини ҳеч ким, ҳеч нарса босолмайди. Демак, жўнгина, аммо бирдан бир тўғри хулоса-сабоқ шу – ҳамма ишни ўз вақти-соатида қилиш, истеъдодларни ҳаётлигида қадрига етиш керак экан!..

Яхшиямки саволлар қайд этилган дафтарнинг бошқа бир саҳифаларига Рауф ака ўзаро суҳбатимизда айтган айрим фикрларни ёзиб қўйган эканман. Уларни ютоқиб, кўзимга суртиб, қайта-қайта ўқийман:

«Ижодкор ўз шахсини, шахсининг бутунлигини сақлаб қолиши керак. Мен ҳамиша шунга интиламан. Айримларга ўхшаб гоҳо валдирайверишим мумкин, лекин ботинан, ички бутунлигимни, шахсимни сақлашга интиламан».

«Робиндранат Тагор жуда буюк шоир, ҳайронман, негадир уни ўқишмайди, билишмайди. Ахир Чўлпонлар унга суянишган. Тагор бир умр инглизларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашган бўлса, Чўлпон чоризм зулмига қарши исён қилган».

«Мумтоз адабиётимизни, тилимиз асосчиси Алишер Навоийни кўпчилик ўқимайди, тушунмайди, ҳатто шоирларимиз ҳам уни яхши билмайди. Луғатларга Навоий сўзларини киритиш керак, ҳеч бўлмаса X асрдан кейинги сўзларни киритиш лозим. Луғатимиз ғариб, у тилимиз бойлигини акс эттира олмайди».

Рауф ака санъатнинг бошқа турлари билан жиддий қизиқар, айниқса, қўшиқчилик ҳақида, айрим ҳофизлар қўшиқ матнини яхши англамаслиги борасида куйиниб гапирарди. Рангтасвирга алоҳида меҳр қўйганди, рассомлар ҳаётига бағишланган китобларни топиб ўқир, дафтарлари хошиясига бежирим суратлар чизиб юрарди. Аксарият таниқли рассомлар билан яқин дўст эди. Уйсиз-жойсиз қийналиб юрганда маълум муддат кандакор дўсти Омон Азизнинг ертўладаги устахонасида яшади.

Рауф ака ўзаро гурунглarda бир куни рангтасвир санъати ҳақида шундай деган эди:

«Рассомнинг кўнглида бир дарди бўлмаса барибир асари яхши чиқмайди. Техниканинг ўзи билан бирон натижага эришиб бўлмайди. Агар дарди бўлса, одамлар, халқ ичига кирса, унинг оғриқ-дардларини ҳис этса, асаридаги ранглар гапира бошлайди».

Рауф ака ҳар қандай одам билан осонгина тил топишар, нотаниш одамлар билан кўришаётганда ҳам юзларига самимий табассум ёйилар, муомала-мулоқотда жуда содда, ўта ишонувчан эди, шу боис кўпинча панд еб юрарди. Одамларга баҳо берганда уларга яхши ёки ёмон дея жўнгина таъриф бериб ўтирмасди. Кутилмаганда шундай бир ғалати ўхшатиш ёки қиёслаш қилардики, ўша одамнинг бутун характери, сохт-сумбати шундоққина киши кўз ўнгида яққол гавдаланарди. Масалан, бир куни Дўрмонда сайр қилиб юрганимизда илгари юқоридаги суянган тоғлари туфайли катта мансабларга эришган, аммо замона зайли билан мансаб-мавқелардан мосуво бўлса-да, ҳали-ҳамон эгардан тушгиси келмаётган ўртамиёна бир ёзувчи ҳақида ачиниш шундай деган эди: «Фалончи боёқиш ўзи яхши йигит, лекин ичида бир стержен-хода борга ўхшайди, кўнглида мен доимо баланд мавқеда юришим керак дегандек

бир тушунча бор, шу боис ҳамиша отдан тушса ҳам эгардан тушгиси келмай, гўдайиб юради».

Сир эмас, ҳаётда кўп жабру жафо чеккан одамлар кўпинча дийдаси қотиб, аламзада бўлиб қолади, мавриди келганда чекилган изтироб-аламларнинг ҳиссасини чиқариб олишга уринади. Рауф акага бундай одатлар ёт эди. У кўнглида ғубор сақламайдиган, боладек беғубор, кечиримли инсон эди. «Менга зуғум қилганларнинг ҳаммасини кечириб юборавераман, – деган эди шоир бир суҳбатимизда, – шунда ўзимни улардан халос этаману енгил тортаман, акс ҳолда ҳар қадамда бўладиган зуғумлардан ўлиб кетишинг ҳеч гап эмас».

Афсуски, шоир барибир зуғумлардан тўла-тўқис қутулолмади. Биз уни асрай олмадик. Замондошлари уни тўлиқ тушуна олмадилар, шундоқ ёнларида буюк бир шоир яшаб ўтганини англаб етмадилар. Аксарият буюкларнинг қисмати шундай якунланган. Беихтиёр ҳаёлга қуйидаги сатрлар келади:

*Оҳ, шоир қисмати ярқироқ, гулгун,
Завқларга тўлар у, Бир Сўзни излар,
Дунёда ҳеч бир зот билмас, не учун,
Айрича кулар у, айрича бўзлар.*

Фаришталар яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам омин дермиш. Ҳаётдан эрта кетган айрим шоирлар гўё ўз тақдирини башорат қилгандек, негадир ўлимни тез-тез тилга олишади. Ҳар гал шунақа шеърларга кўзим тушганда ички бир титроқдан ларзага тушиб, сергак тортаман. Рауф акада ҳам шундай шеърлар бор эди. «Мен сизни севаман, аллоҳ кечирсин, Мен сизни севиб ўлганман, Кечирингиз ўлган одамни» деб ёзади шоир 1994 йили бир шеърда.

Рауф Парфининг маъракасида садоқатли шогирди, шоир Тўра Мирзо Қуръони каримнинг Ёсин сурасини узоқ ўқиди. Ҳаммамиз сомеъ бўлиб, бош эгдик. Бундоқ разм солсам айримларнинг кўзида ёш халқаланди. Мен ҳам мижжаларимга қалқиб чиққан ёшларимни тиёлмай мутаасир бўлдим. Ҳаёлимга «Бу дунёда рўшнолик кўрмаган шоир эрта кетди, (рахматли ёшини сўраганларга «Мен йигирма беш ёшимда тўхтаб қолганман» дея ҳазил қилар, кўринишдан соч-соқоли барвақт оқарган беғубор гўдакка ўхшарди), аллоҳ раҳматига олган бўлсин, ҳали яшаса бўларди» деган аламли фикр қайта-қайта урилди. Кейин, Шайхзоданинг машҳур сатрларини эсладим: «Ўлганда юз соат йиғлаб тургандан, Уни тиригида бир соат йўқланг».

Биз уни тиригида йўқлай олдикми? Қадрига етолдикми?..

Бу оғриқли саволлар беғам яшашимизга ҳали кўп ҳалақит беради...

Рауф Парфидек сўнгги дарвеш шоир эса қайта дунёга келмайди...

Турсунбой АДАШБОЕВ

ПАРОДИЯЛАР

Ёлғон айтсам..

Кўзларинг бир жодуки, билсанг,
Етти иқлим қолгусидир лол.
Сажда этгум, ишора қилсанг,
Соҳиби кўз, эй қоши ҳилол.

Темур УБАЙДУЛЛА. “Кўзларинг” шеърдан.

xxx

Эҳ, бу кўзлар, дунёдек чексиз,
Осмон каби тубсиз, бепоён.
Сажда учун ишора шартмас,
Бошгинамни урайин қаён?

Оҳ, бу кўзлар, денгиздек теран,
Фарқ бўлишим мумкин жонгинам.
Шу кўзларнинг қалини учун
Ол, Чинозни, Тўйтепани ҳам.

Сатқай сар тақдирим, умрим,
Кўзларингнинг қурбони бўлай.
Сабаб, ўта нозик йигитман,
Ёлғон айтсам ёрилиб ўлай...

Агар, севсанг...

Севсанг,
Осмонга чиқ, ойни олиб кел,
Тонглар водийсини тўша йўлимга!
Сомон йўлларида чечаклар териб,
Бахтнинг шодасидай тутгил қўлимга!

Озода БЕКМУРОВО. “Севсанг” шеърдан.

Озодабегим!
Шартларингиз қалтис ва мушкул,
Алпомишлар йўқ, ҳозир демак,
Ойни олиш лозим бўлса агарда
Ошиқлар космонавт бўлиши керак.

Ҳозирги йигитлар не билан машғул,
Барчага аёндир гапнинг дангали.
Парилар бозорда савдо қилишар,
Муштумга айланган девнинг чангали.

“Ёрилтош”нинг ёрилмоғи гумондир,
Сомон йўлларида гуллар чечаклар.
Қизлар қайтар ҳорғин дала тарафдан,
Бошда бир боғ молга юлган печаклар...

Хаёлим чалғиди... Кўкда филмонлар,
Мовий ёғдулардан тутар гўшанга.
Янгалар оҳиста чиқиб кетаркан,
Дер: – Куёв бунча ҳам латта, бўшанг-а?..

Топган топалоқ...

Ўзи битта,
Қулоғи битта...

Олқор ДАМИН. “Бир қулоғи кесилган эшак”.

Ўзи битта,
Қулоғи нўлта...

Олқор ДАМИН. “Икки қулоғи кесилган эшак”.

Ажабтовур топишмоқ,
Арзир “кашфиёт” десак.
Кўзингдан ўтар дарҳол,
Сабрли ҳайвон бешак –
Афандининг улови,
Бечора, шўрлик эшак.
“Қулоғи нўлта” бўлса,
Тўрт туёғи саросар,
Думи эса аросат.
Дўстим Олқор Даминга
Мавзу танлаш бобида,
Тилаймиз дид, фаросат.

Йўқлов

Чумчуқлар этар чир-чир,
Ёмғир ёғади шир-шир.
Қатик ичилди хўр-хўр,
Мазза, сен ҳам ичиб кўр.

Мўмин АВАЗ. “Кел биродар” шеърдан.

Келинлар пичир-пичир,
Кампирлар висир-висир,
Ўт ёқсанг исир-исир,
Молимиз қисир-қисир.
Меҳмонлар сиз-биз,
Жиззалар жиз-биз.
Мошинлар тир-пир
Хуррақлар хир-хир,
Овозлар ғат-ғат,
Карнай ват-ват,
Қойил, ҳай-ҳай,
Яшанг, бай-бай.
Тол шохида
Сайраб булбул,
Тумшуғини
Қайраб булбул
Дейди: – Машқинг
Ғўр ва думбул,
Ғўр ва думбул...

Болаларга йўриқнома

Вақтни ўтказмас бекор,
Яхши ўқиган бола.
Ялқовлардан қилар ор,
Яхши ўқиган бола.

Ҳайдар ТЎРА. “Яхши ўқиган бола” шеърдан.

Катталарга жойин берар,
Кичикларга чойин берар
Яхши ўқиган бола.

Қадди-басти расо бўлар,
Кексаларга асо бўлар
Яхши ўқиган бола.

Қисқа қилар каломини,
SMSда саломини
Яхши ўқиган бола.

Дарслардан вақти ортмайди,
Қизларнинг сочин тортмайди
Яхши ўқиган бола.

Таътил пайти эчки боқар,
Олма териб, ўрик қоқар
Яхши ўқиган бола.

Яхши бола, бу йўл-йўрик
Сенинг учун шартга кўра,
Ушбу дастур муаллифи,
Шоир тоғанг Ҳайдар Тўра.

Шайдолик

Нилуфардан чиройли юзинг,
Бинафшадан гўзалсан сўлим.
Атиргулдан ифорли юзинг,
Ер юзида танҳосан гулим.

Бахтиёр РОЗИҚ. “Гулим” шеърдан.

Қизил гулим,
Сафсар гулим.
Сариқ гулим,
Оқ гулим.
Ер юзида
Танҳо гулим,
Тоқ гулим.
Момақаймоқ,
Қоқи гулим.
Бойчечагим,
Қизғалдоғим,
Гулхайримсан,
Ойчечагим.
Лолам ўзинг,
Бўтакўзим,
Турфа гулга
Ва сунбулга
Макон бўлган
Далам ўзинг.
Гапнинг рости,
Пора қилдинг
Юрагимнинг қатини.
Жоним эшит,
Давот қилиб
Мен оққушнинг патини
Китоб ёздим, жўнатаман
Гулларнинг рўйхатини...

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2010

3-сон

Муассис:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ**

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.

Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монетлик кўрсатилса, Тошкент – 100000, Амир Темур тор кўчаси, 2.
Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Манзилимиз: 100127, Тошкент шаҳри. Ўзбекистон кўчаси, 16-а уй.

Телефонлар: 227-00-81, 245-22-99. E-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди 15.06.2010 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16. Офсет босма усулида тип. № 1-қоғозга босилди.

Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8. Адади 2200 нусха.

Буюртма № RP-309/10.

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида
0562-рақам билан рўйхатга олинган.

Оригинал макет «AKADEMNASHR NMM» нашриётида тайёрланди.

Мусахҳиҳ: Д.Маҳмудова, Ф.Рахимова

«RUTA-PRINT» қўшма корхонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Янги тарнов 1-тор кўчаси 8-уй